

Ankara Üniversitesi
ZİRAAT FAKÜLTESİ

Yayın No : 1487
Ders Kitabı : 448

TÜRKİYE EKONOMİSİ

Prof.Dr.Ayhan TUFAN

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi
Tarım Ekonomisi Bölümü

ANKARA-1997

10 Napier Lane
San Francisco, CA 94133
Tel: 415-989-2722
Fax: 209-821-7869
www.fineprint.com

ÖNSÖZ

"Türkiye Ekonomisi" esas olarak bir ders kitabı şeklinde hazırlanmış, ancak ekonomik konulara ilgisi bulunan ve ülkemizin ekonomik yapısı ve ekonominin işleyişi üzerinde bilgi edinmek isteyen tüm okurların bu yapıttan yararlanabilmelerine ayrı bir özen gösterilmiştir. Bu nedenle, konular betimsel ve analitik bir yöntemle ele alınmış ve oldukça sade bir anlatım kullanılmıştır.

Türkiye Ekonomisi konusunda yeterli, güvenilir, ayrıntılı ve sistematik bilgiler içeren yayınlar, Devlet İstatistik Enstitüsü ve daha çok Devlet Planlama Teşkilatı kurulduktan sonra ortaya konulmuştur. Bunlar arasında; Beşer Yıllık Kalkınma Planları, Yıllık Programlar, Özel İhtisas Komisyonları Raporları, Sektörel Gelişme Raporları vb. sayılabilir. Bu iki kuruluş dışında; Maliye Bakanlığı, Merkez Bankası, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlıkları çeşitli meslek odaları ve birliklerinin yıllık raporları ve daha birçok kurum ve kuruluş Türkiye Ekonomisi'ne ilişkin faydalı bilgiler üretmektedirler. Ayrıca son yıllarda Türkiye Ekonomisi ve çeşitli konuları üzerinde yayınlanmış ders ve araştırma kitaplarının sayısı da artmıştır. Özellikle sosyal ilimler alanında eğitim yapan yüksek öğretim kurumlarının ders programlarında Türkiye Ekonomisi konularına artan bir oranda yer vermeleri ayrıca sevindirici bir durumdur. Bu kitap da bu genel amaca hizmet etmekte olup, Ziraat Fakültelerinde Türkiye Ekonomisi dersini alan öğrenciler için özel amaçlı olarak üç bölüm halinde hazırlanmıştır.

Birinci Bölümde, Türkiye ekonomisinin kaynakları genel olarak ele alınmış olup, bu kapsamda, Doğal Kaynaklar, Beşeri Kaynaklar, Sermaye Oluşumu ve Türkiye'nin Ekonomik Düzeni konularına yer verilmiştir.

İkinci Bölümde, Türkiye'de Uygulanan Ekonomi Politikaları dönemler halinde incelendikten sonra, Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler genel hatlarıyla ele alınarak her bir konu ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Üçüncü Bölüm ise, Türkiye ekonomisini oluşturan sektörlerin genel yapısı, işleyişi ve gelişmelerini yansıtmaktadır.

Kitabın hazırlanmasında büyük emeği geçen Araş. Gör. Cengiz Sayın'a, eserin yazılmasındaki katkılarından dolayı Uzman Duygu Aktürk, Fatma Kara ve Nermin Unan'a ve eserin basımında emeği geçen tüm çalışanlara teşekkür borçluyum.

Ankara, Haziran 1997

Ayhan TUFAN

İÇİNDEKİLER

I.BÖLÜM

	<u>Sayfa No</u>
TÜRKİYE EKONOMİSİNİN KAYNAKLARI	1
1.TÜRKİYE'NİN DOĞAL KAYNAKLARI	2
1.1. Türkiye'nin Coğrafi Yeri	2
1.2. Türkiye Arazisinin Yüzey Şakilleri	3
1.3. İklim Koşulları	6
1.4. Denizlerin Ekonomik Önemi	7
1.5. Kara Sularının Ekonomik Önemi	10
1.6. Madenler	12
2.TÜRKİYE'NİN BEŞERİ KAYNAKLARI	17
2.1. Türkiye'de Nüfus Miktarı ve Artışı	17
2.2. Nüfusun Cinsiyet Bakımından Bölünüşü	20
2.3. Nüfusun Yaşlara Göre Bölünüşü	21
2.4. Nüfusun Eğitim Düzeyi	23
2.5. Ekonomik Açıdan Faal (Çalışan) Nüfus	24
2.6. Çalışan Nüfusun Sektörlere Dağılışı	25
2.7. Nüfus Yoğunluğu	26
2.8. Nüfusun Yerleşim Durumu	29
2.9. İşgücü Arz ve Talebi (İstihdam)	31
2.10. İşgücü Talebinin İş Kollarına Göre Dağılımı	33
3.TÜRKİYE'NİN SERMAYE KAYNAKLARI (KAPİTAL OLUŞUMU)	36
4.TÜRKİYE'NİN EKONOMİK DÜZENİ	41
4.1. Türkiye Ekonomisinin Başlıca Temel Özellikleri	41
4.1.1. Türkiye ekonomisi temel kapitalist düzene dayalı karma bir ekonomidir	41
4.1.2. Türkiye ekonomisi gelişmekte olan bir ekonomidir	44
4.1.3. Türkiye ekonomisi kalkınmasını planlı bir biçimde yürütmektedir	45

II.BÖLÜM

	<u>Sayfa No</u>
TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARI VE EKONOMİDEKİ GENEL GELİŞMELER	47
1.TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARI	50
1.1. 1923-1938 Atatürk Dönemi	50
1.2. 1939-1949 Savaş Yılları ve Sonrası	51
1.3. 1950-1959 Plansız Dönem (Enflasyoncu Gelişme Yılları)	53
1.4. 1960-1962 Durulma Yılları	55
1.5. 1963 ve Sonrası (Planlı Kalkınma Dönemi)	55
1.5.1. 1963-1977 Dönemi	55
1.5.2. 1978'den Sonrası	58
1.5.2.1. 1978 - 24 Ocak 1980 dönemi	58
1.5.2.2. 24 Ocak 1980 sonrası (günümüz ekonomisi)	59
2.TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GENEL GELİŞMELER	65
2.1. Türkiye Milli Gelirinde Gelişmeler	65
2.1.1. GSMH ve büyüme hızı	67
2.1.2. Kişi başına GSMH	72
2.1.3. Gelir dağılımı	74
2.1.4. Tarım sektöründe gelir dağılımı	81
2.1.5. GSMH'da yapısal değişim	83
2.2. Toplam Harcamalarda Gelişmeler	85
2.2.1. Tüketim harcamaları	85
2.2.2. Yatırım harcamaları	86
2.2.2.1. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı	87
2.2.2.2. Sabit sermaye yatırımlarının coğrafi dağılımı	90
2.3. Parasal Gelişmeler, Fiyatlar ve Enflasyon	94
2.3.1. Talep fazlalığı doğuran nedenler	96
2.3.1.1. Ekonominin ihtiyacından fazla para yaratılması	96
2.3.1.2. Devlet bütçesinin açık vermesi	97
2.3.1.3. Kamu iktisadi teşebbüslerinin açıkları	98
2.3.1.4. Tüketim eğiliminin artması	100
2.3.2. Arz tıkanıklığı doğuran nedenler	101
2.3.2.1. Tarım sektörünün milli gelirdeki payının büyüklüğü	101
2.3.2.2. Dış ödeme güçlükleri	101
2.3.2.3. Devlet yatırımlarının aksaması	103
2.3.3. Maliyet enflasyonu doğuran nedenler	103
2.3.4. Yapısal değişiklikler	103
2.3.5. Enflasyonun etkileri	105
2.3.5.1. Büyüme hızı gerilemiştir	107
2.3.5.2. İç ticaret hadleri sanayi ürünleri lehine dönmüştür.	107

Sayfa No

2.3.5.3. Tarım sektöründeki maliyet enflasyonu genel enflasyon düzeyinden daha yüksektir.....	108
2.4. KİT'ler ve Özelleştirme.....	109
2.4.1. KİT'ler.....	109
2.4.2. KİT'lerin özelleştirilmesi.....	113
2.4.3. 1985-1995 dönemi özelleştirme uygulamaları.....	116
2.5. Dış Ticarete Gelişmeler.....	117
2.5.1. Dış ticaret dengesi.....	117
2.5.2. Dış satımın sektörel dağılımı.....	121
2.5.3. Dış alımın sektörel dağılımı.....	123

III. BÖLÜM**TÜRKİYE'DE EKONOMİK SEKTÖRLERİN
YAPISI VE İŞLEYİŞİ**

1. TARIM SEKTÖRÜ	127
1.1. Tarımın Tanımı ve Kapsamı.....	127
1.2. Tarımsal Üretimin Özellikleri.....	128
1.3. Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisine Katkıları.....	129
1.3.1. İşgücü katkısı.....	130
1.3.2. Kapital (sermaye) katkısı.....	131
1.3.3. Ürün (hasıla) katkısı.....	133
1.3.4. Besin maddeleri katkısı.....	135
1.3.5. Sanayi sektörüne katkısı.....	137
1.3.6. Dış satım katkısı.....	138
1.4. Tarım Sektörü Yatırımlarının Kullanım Alanlarına Dağılımı.....	139
1.5. Tarım Sektöründe Sermaye Girdisi Kullanımı.....	140
1.5.1. Tohum, fide ve fidan.....	141
1.5.2. Kimyasal gübre kullanımı.....	141
1.5.3. Sulama alanları.....	143
1.5.4. Tarımsal mücadele ilacı kullanımı.....	143
1.5.5. Tarım alet ve makineleri.....	144
1.5.6. Karma yem.....	145
1.6. Tarımsal Üretimin Üretim Grupları Olarak Durumu.....	146
1.6.1. Bitkisel üretim.....	147
1.6.2. Hayvansal üretim.....	149
1.6.3. Ormancılık ve orman ürünleri.....	152
1.6.4. Su ürünleri üretimi.....	153
1.7. Tarım Sektörünün Başlıca Sorunları.....	154
2. MADENCİLİK SEKTÖRÜ	157
2.1. Madencilğin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi.....	158
2.2. Maden Üretimi.....	159

	<u>Sayfa No</u>
3. ENERJİ SEKTÖRÜ	161
3.1. Enerji Tüketimi	161
3.2. Enerji Üretimi	163
3.3. Elektrik Enerjisinde Gelişmeler	164
4. İMALAT SANAYİİ SEKTÖRÜ	166
4.1. İmalat Sanayinin Türkiye Ekonomisindeki Önemi	167
4.2. İmalat Sanayinin Sınıflandırılması	168
4.3. İmalat Sanayi Üretimi	170
4.4. İmalat Sanayi Ürünleri Dış Satımı	172
4.5. İmalat Sanayinin Sorunları	172
5. ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME SEKTÖRÜ	174
5.1. Ulaştırma (Taşıma)	175
5.1.1. Karayolları	175
5.1.2. Demiryolları	177
5.1.3. Denizyolları	178
5.1.4. Havayolları	180
5.1.5. Boru Hatları	181
5.2. Haberleşme	182
6. İNŞAAT SEKTÖRÜ	184
7. TİCARET SEKTÖRÜ	187
8. TURİZM SEKTÖRÜ	190
9. EĞİTİM HİZMETLERİ	193
10. SAĞLIK HİZMETLERİ	196
KAYNAKLAR	200
ENDEKS	205

ÇİZELGELER DİZİNİ**Sayfa No**

ÇİZELGE 1. Türkiye topraklarının bölünüşü (1980)	5
ÇİZELGE 2. Türkiye'nin balık üretimi (ton)	9
ÇİZELGE 3. Türkiye'nin bilinen cevher kaynakları (bin ton)	15
ÇİZELGE 4. Nüfusumuzun gelişme sayı	18
ÇİZELGE 5. Türkiye'de kaba doğum-ölüm oranları ve doğal nüfus artışı (binde)	19
ÇİZELGE 6. Türkiye'de nüfusun cinsiyete göre dağılım oranı	21
ÇİZELGE 7. Nüfusun yaş gruplarına göre % dağılım oranları ve bağımlılık oranı	22
ÇİZELGE 8. Türkiye'de altı ve daha yukarı yaşta nüfus içerisinde okuma yazma bilenlerin oranı (%)	24
ÇİZELGE 9. 15-18 Yaş grubu çalışan nüfusun sayısı ve genel nüfusla karşılaştırmalı olarak artışı	25
ÇİZELGE 10. Çalışan nüfusun sektörlere dağılımı (15 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus "000" adet)	27
ÇİZELGE 11. Genel nüfus sayımlarına göre Türkiye'de nüfus yoğunlukları (kişi/km ²)	28
ÇİZELGE 12. Sayım yıllarına göre şehir ve köy nüfusları ve oranları (1927-1990)	30
ÇİZELGE 13. Türkiye'de toplam işgücü arz ve talebi (bin kişi)	32
ÇİZELGE 14. İşgücü talebinin sektörel dağılımı (bin kişi)	34
ÇİZELGE 15. 1950-1960 döneminde yatırımlar (gayrisafi milyon TL)	37
ÇİZELGE 16. Planlı dönemde sabit sermaye yatırımlarındaki gelişme (GSMH'nin %'si olarak)	39
ÇİZELGE 17. Türkiye'de GSMH ve büyüme hızı (1950-1994) "milyar TL"	68
ÇİZELGE 18. GSMH'nin ve sektörel katma değerlerin büyüme hızları (1968 faktör fiyatlarıyla, % olarak)	70
ÇİZELGE 19. Kişi başına GSMH ve büyüme hızı (1950-1993)	73
ÇİZELGE 20. Milli gelirden çalışan kişi başına 1955 ve 1965 yıllarında düşen paylar (1961 sabit fiyatlarıyla)	75
ÇİZELGE 21. Prof. Enos'a Göre 1962 yılında Türkiye'de gelir dağılımı	75
ÇİZELGE 22. DPT'ye Göre 1963 yılında Türkiye'de gelir dağılımı (%20'lik gelir gruplarına göre)	76
ÇİZELGE 23. Gelir gruplarına göre 1968 yılında Türkiye toplamı olarak gelir dağılımı	77
ÇİZELGE 24. Gelir gruplarına göre 1973 yılında gelir dağılımı	77
ÇİZELGE 25. Mesleklere göre hane halkının ve toplam gelirin dağılımı, 1973	78
ÇİZELGE 26. Düşük gelirlilerden yüksek gelirlilere doğru aile yüzdeleri ve gelir payları	79
ÇİZELGE 27. Seçilmiş bazı ülkelerde gelir dağılımı	80
ÇİZELGE 28. Coğrafi bölgelere göre hanehalkı ve gelir yüzdeleri	81

	<u>Sayfa No</u>
ÇİZELGE 29. Eva Hirsch'e göre Türkiye'de net tarım gelirin dağılışı (1951)	81
ÇİZELGE 30. Türkiye'de tarımsal gelirin tarım işletmelerine dağılışı (1963)	82
ÇİZELGE 31. Sektörel gelir dağılımı gelişmeleri (1962-89) (görel sektörel VAVL değerleri)	82
ÇİZELGE 32. Ekonomi sektörlerinin GSYİH içindeki payları (%) (1968 faktör fiyatlarıyla)	84
ÇİZELGE 33. Tüketim harcamalarında gelişmeler (GSMH'nin % si olarak)	86
ÇİZELGE 34. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel payları (sabit fiyatlarla % olarak)	88
ÇİZELGE 35. Sektörler itibarıyla sabit sermaye yatırımlarının özel ve kamu kesimleri arasındaki dağılımı	91
ÇİZELGE 36. Yatırım teşvik belgelerinin bölgesel dağılımı (%)	92
ÇİZELGE 37. Yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımı (%)	92
ÇİZELGE 38. Türkiye'de toptan eşya fiyatları genel endeksi	95
ÇİZELGE 39. 1970-1994 döneminde milli gelir, emisyon, Merkez Bankası kredileri ve toptan eşya fiyatlarındaki artışlar (milyon TL)	97
ÇİZELGE 40. Konsolide bütçe açıkları (can fiyatlarla (milyar TL))	98
ÇİZELGE 41. KİT'lerin ek finansman kaynakları (milyon TL)	99
ÇİZELGE 42. Türkiye'nin ödemeler dengesi (1970-1995) (milyon dolar)	102
ÇİZELGE 43. Yapılan devalüasyonlar ve toptan eşya fiyatları artışları (1970-1995)	104
ÇİZELGE 44. Ekonomideki bazı parametrelerin 1980 sonrası durumu (milyon dolar)	106
ÇİZELGE 45. İç ticaret hadleri	108
ÇİZELGE 46. Tarım sektörü girdi-çıkış fiyat deflatörü (%)	108
ÇİZELGE 47. İşletmeciler KİT'lerin net kar ve zarar hesabı (milyar TL)	112
ÇİZELGE 48. Özelleştirme gelir ve giderleri (TL)	117
ÇİZELGE 49. Özelleştirme işlemleri sonucu hiç kamu payı kalmayan kuruluşlar	118
ÇİZELGE 50. Özelleştirme kapsamı ve programında bulunan kuruluşlar	119
ÇİZELGE 51. Dış ticaretimizde gelişmeler (milyon dolar)	120
ÇİZELGE 52. Dış satımın sektörel dağılımı 1980-1995 (milyon dolar ve %)	122
ÇİZELGE 53. Dış alımın sektörel dağılımı (milyon dolar ve %)	123
ÇİZELGE 54. Çeşitli ülkelerdeki kişi başına düşen kalori (kalori/gün) ve protein miktarı (g/gün)	135
ÇİZELGE 55. Çeşitli ülkelerde kişi başına tarımsal üretim endeksi gelişmeleri	136
ÇİZELGE 56. Ham maddesini tarımdan alan önemli sanayi ürünleri üretim miktarı	137

	<u>Sayfa No</u>
ÇİZELGE 57. Önemli tarımsal girdilerin üretimlerindeki gelişmeler.....	138
ÇİZELGE 58. Tarım sektörü yatırımlarının kullanım alanlarına göre dağılım %'si.....	139
ÇİZELGE 59. Tarım sektöründe sermaye girdisi kullanımındaki gelişmeler (1950-1995).....	142
ÇİZELGE 60. Türkiye'de Arazi Tasarruf Durumu (1991).....	146
ÇİZELGE 61. Tarım sayımları sonuçlarına göre Türkiye'de işletme büyüklüklerinin dağılışı ve arazi varlığı.....	147
ÇİZELGE 62. Türkiye'de bazı önemli tarla bitkilerinin ekim alanı, üretim ve verimlerdeki gelişmeler.....	148
ÇİZELGE 63. Türkiye'de bazı önemli bahçe bitkilerinin üretim alanı, üretim ve verimlerdeki gelişmeler.....	149
ÇİZELGE 64. Türkiye'de bazı önemli hayvan varlığı, hayvansal üretim ve ürün verimlerdeki gelişmeler.....	151
ÇİZELGE 65. Madencilik sektöründe üretimin yapısı (%) (katma değer).....	159
ÇİZELGE 66. Madencilik sektörü üretim endeksi ve değişim oranları (katma değer).....	160
ÇİZELGE 67. Türkiye'de birincil enerji tüketimi ve kaynakların oranları.....	162
ÇİZELGE 68. Türkiye'de birincil enerji üretimi ve kaynakların oranları.....	163
ÇİZELGE 69. Elektrik enerjisi üretiminin enerji kaynaklarına göre dağılımı.....	165
ÇİZELGE 70. İmalat sanayi üretiminin yapısı (%).....	170
ÇİZELGE 71. Başlıca imalat sanayi maddelerinin üretimi.....	170
ÇİZELGE 72. İmalat sanayi kapasite kullanım oranları (üretim değeri) yıllık ortalama (%).....	171
ÇİZELGE 73. İmalat sanayi ürünleri dış satımı.....	172
ÇİZELGE 74. Türkiye'de Karayolu Durumu (Km).....	176
ÇİZELGE 75. Türkiye'de cinslerine göre motorlu kara taşıtları sayısı.....	177
ÇİZELGE 76. Türkiye'de 1923-1994 döneminde yapılan demiryolları.....	178
ÇİZELGE 77. Türkiye'de haberleşme hizmet kapasitelerinin durumu.....	183
ÇİZELGE 78. Türkiye'de şirketlerin durumu.....	189
ÇİZELGE 79. Sağlık personeli başına nüfus sayısı.....	197

SEKİLLER DİZİNİ**Sayfa No**

Şekil 1. Ekonomik gelişme aşamalarında nüfus artışı.....	20
Şekil 2. Türkiye'nin 1990 yılı nüfusuna göre yaş piramidi.....	23

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e.	: Adı geçen eser
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
BAĞKUR	: Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bşb.	: Başbakanlık
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
BYPD	: Beş Yıllık Planlı Dönem
CIF	: Dış alımda; mal bedelinden başka, sigorta ve navlun masraflarının da fiyatlara eklendiğini ifade eder (Cost insurance, freight)
ÇİTOSAN	: Çimento Sanayii
DEFİF	: Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMO	: Devlet Malzeme Ofisi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EBK	: Et-Balık Kurumu
EFTA	: Serbest Ticaret Anlaşması (8 Avrupa ülkesi arasında)
EİEİ	: Elektrik İşleri Etüd İdaresi
FOB	: Dış Satımda, "Geminin güvertesine kadar" (Free on board)
GATT	: Devletler Arası Ticaret ve Gümrük Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade)
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GVK	: Gelir Vergisi Kanunu
Gwh	: Kilovat saat
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülü
İUM	: İstatistik Umum Müdürlüğü
KBİ	: Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş.
KDV	: Katma Değer Vergisi
KEP	: Kg. Petrol Eşdeğeri
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
KİK	: Kamu İktisadi Kuruluşları
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MG	: Milli Gelir
MKEK	: Makine Kimya Endüstrisi Kurumu
MTA	: Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü
ORÜS	: Orman Ürünleri Sanayii A.Ş.
SMH	: Safi Milli Hasıla
SPD	: Sosyal Planlama Dairesi
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları
TDİ	: Türkiye Denizcilik İşletmeleri
TEFE	: Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TEK	: Türkiye Elektrik Kurumu

TEP	: Ton Petrol Eşdeğeri
TETEK	: Türkiye Transit Karayolu
THY	: Türk Hava Yolları
TKİ	: Türkiye Kömür İşletmeleri
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TPAO	: Türkiye Petroleri Anonim Ortaklığı
TRT	: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSEK	: Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
TURBAN A.Ş.	: Turizm Bankası Anonim Şirketi
TÜSEV	: Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı
TÜSİAD	: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
TZDK	: Türkiye Ziraat Donatım Kurumu
TZOB	: Türkiye Ziraat Odaları Birliği
YEMSAN	: Yem Sanayii
YPK	: Yüksek Planlama Kurulu

I. BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNİN KAYNAKLARI

Bu bölümde Türkiye ekonomisinin dayanmakta olduğu esaslar ve faktörlerin genel durumu ele alınacaktır. Üretim miktarı, kalitesi, yönlendirilmesi ve sınırlarının belirlenmesi açısından, her ülkenin doğal kaynakları, işgücü, kapital oluşumu ve ulusal ekonomisinin düzenlenmesine ilişkin konuların bilinmesi gerekmektedir.

Ülkelerin ekonomileri üzerinde doğal koşulların etkisi çok fazladır. Ekonomik olayların ortaya çıkmasında ve gelişmelerinde doğal çevrenin izleni her an görülebilir. Örneğin, denizlere kıyılan olan ülkelerin deniz ulaşımı ve balıkçılık açısından ileri durumda olmaları, iklim ve toprak koşulları elverişli olan ülkelerin tarımsal üretim zenginlikleri, geniş yer altı zenginliklerine sahip olan ülkelerin ekonomik açıdan iyi durumda bulunmaları, hep doğal kaynaklarını sağladığı olanakların bir sonucudur.

Bu nedenle, bir ülke ekonomisinin yapısı incelenirken, önce o ülkenin doğal koşullarının ana hatlarıyla gözden geçirilmesi gerekir. İnsanların ekonomik faaliyetleri doğal çevre ile sınırlı olduğu gibi, zenginlik veya fakirlik durumları da doğal çevreye çok fazla bağımlıdır. Bununla beraber doğal koşulları aynı olan veya çok benzeyen ülkelerin ekonomik yapılarının farklı olduğu durumlar da oldukça sık görülebilir. Ekonomik faaliyetler üzerine etki eden doğal faktörler arasında; ülkelerin coğrafi yeri, büyüklüğü, arazi şekilleri ve yüksekliği, iklimi özellikle ısı derecesi ve yağışlar toprak altı ve üstü doğal zenginlikleri sayılırken, bunlara ülkenin doğal bitki örtüsü de eklenebilir.⁽¹⁾

Söz konusu doğal koşullar ekonomik faaliyetleri açıklayabilmek için yeterli olamazlar. Doğal çevre yanında beşeri kaynakların, yani insan faktörlerinin ortaya koyduğu bazı kuralların da hesaba katılması zorunludur. Bunlar, ülkelerin nüfus sayısı ve artış hızı, nüfusun cinsiyet, yaş, meslekler açısından bölünüşü, okuryazarlık durumu ve nüfus yoğunluğu gibi konulardır. Bu nedenle bir ülke ekonomisinin yapısı incelendiği zaman doğal koşullar kadar önemli olan sosyal faktörlerin de incelenmesi gerekir.⁽²⁾

Ülke ekonomisinin dayanmakta olduğu temeller arasında, üretim ve onun sınırlarını belirlemesi bakımından doğal kaynaklar ve işgücü yanında sermaye oluşumu ve ulusal ekonominin düzenlenmesine ilişkin konuların da çok önemli olması nedeniyle, bu konuların tamamının makro açıdan incelenmesi gerekmektedir. Zira ülkemiz henüz ekonomik kalkınmasını tamamlanmamış durumda olduğundan bu koşullara olan bağlılığının önemi daha fazladır.

⁽¹⁾ Beem, Darlot, Türkiye İktisadi Coğrafyası (3.Baskı), İst. Üni. Yay. 1007, İktisat Fak. No:138, İstanbul 1963, s. 2.

⁽²⁾ Haluk Ciltop, Türkiye Ekonomisi (4 Baskı), İst. Üni. Yay. 1776, İktisat Fak. No: 305, İstanbul 1972, s. 4.

1. TÜRKİYE'NİN DOĞAL KAYNAKLARI

Günümüzde ulusal ekonomilerin doğal kaynaklar temeli giderek daha güncel bir anlam ve önem kazanmaktadır. Ülkelerin doğal kaynakları sadece ekonomileri için bir üretim faktörü olmayıp, aynı zamanda doğal çevre tüm canlıların yaşam ortamlarını oluşturmaktadır. Doğal kaynakların önemli bir özelliği de, yenilenebilen ve yenilenemeyen yani tükenen bir niteliğe sahip olmalarıdır. Tükenen doğal kaynaklara örnek olarak madenler ve özellikle petrol gösterilebilir. Yenilenebilen doğal kaynaklar ise, toprak oluşumunda olduğu gibi çok uzun zamanda veya orman yetiştiriciliğinde olduğu gibi çok zor sağlanan koşullar altında gerçekleştirilebilmektedir. Hızla çoğalan dünya nüfusu karşısında giderek kıt kaynak olma durumuna giren doğal kaynakların önemi ise her geçen gün daha da artmaktadır. Bu nedenlerle, doğal kaynaklar ve doğal çevre son yıllarda tüm dünya ülkelerinde üzerinde titizlikle durulan konuların başında gelmekte ve çeşitli yasal düzenlemelerle korunma çabalarına paralel olarak, pek çok gelişmiş ülkede ve ülkemizde lisans veya yüksek lisans düzeyinde "Doğal Kaynaklar Ekonomisi" dersleri de verilmeye başlanmıştır.

1.1. Türkiye'nin Coğrafi Yeri

Türkiye'nin bulunduğu yer açısından en önemli özelliği, dünya üzerinde Karalar Yarım Küresi olarak adlandırılan Kuzey Yarım Küre'de, Eski Dünya adı verilen en büyük kara parçası üzerinde, Asya Kıtasının batısında, Avrupa Kıtasının doğusunda ve Ekvator ile Kuzey Kutbu arasında merkezi bir yerde bulunmakta olup, dikdörtgeni andıran bir yarım ada görünümündedir.

Türkiye, Anadolu Yarımadası ile Doğu Anadolu yaylasının bir kısmından ve Balkan Yarımadasının güneydoğudaki küçük bir parçasından oluşmaktadır. Bu nedenle hem Asya ülkesi, hem de bir Avrupa ülkesidir. Greenwich'e göre 25° 40'-44° 48' doğu boylamları ile 35° 51'-42° 06' kuzey enlemleri arasında kalan alanı kaplar. Anadolu Yarımadasının Çanakkale ile Türk-İran-Ermenistan sınırlarının kavşak noktası arasındaki boyunun uzunluğu hat şeklinde 1570 km., en geniş yeri ise Sinop civarında İnceburun ile Anamur burnu arası olup 830 km. uzunluğundadır⁽¹⁾.

Ülkemizin yer aldığı Avrupa-Asya kara parçasında jeolojik ve jeomorfolojik yapı olarak en genç Alp sistemine dahil olan yüksek dağlar yer alır. Bu dağlar balkanlar üzerinden doğuya doğru devam ederken, Türkiye'yi kuzey ve güneyden kuşatmakta olup, iç kısımlarda geniş bozkırlar, doğal su yolları ve büyük tektonik çukurluklar yer almaktadır. Ayrıca ülkemizin tümü doğu-batı yönünden yeryüzünün en önemli ve geniş deprem kuşağının içinde bulunmaktadır. Bu nedenle ülkemizde devamlı deprem olayları ile karşılaşılmaktadır⁽²⁾.

Türkiye'nin kuzeybatısında Bulgaristan, kuzeyinde Karadeniz, kuzeydoğusunda Gürcistan ve Ermenistan, doğusunda İran, güneydoğusunda

⁽¹⁾ Baş. DİE: Türkiye İstatistik Yılı, 1990, Yayın No 1510.

⁽²⁾ Koray Başoğlu, Türkiye Ekonomisi (Genişletilmiş 3. Baskı), İzmir 1992, s.2.

Irak güneyinde Suriye, Akdeniz batısında Ege denizi ve Yunanistan ile sınırları vardır. Kara sınırlarımızın uzunluğu Yunanistan 212 km, Bulgaristan 289 km, Gürcistan ve Ermenistan 610 km, İran 454 km, Irak 331 km, Suriye 877 km olmak üzere toplam 2753 km'yi bulmaktadır. Toplam 8333 km. olan deniz kıyılarımızın ise 6480 km.'si Anadolu, 786 km.'si Trakya ve 1067 km.'si de Adalar kıyılarından oluşmaktadır. Bu sınırlar içerisinde kalan ülke topraklarının yüzölçümü izdüşüm alan (harita alanı) olarak 779 452 km², gerçek alanı (engebeleri de dikkate alınarak hesaplanan alan) ise 614 578 km²'dir. İzdüşüm alanın 755 688 km²'si (%96.95) Anadolu'da, 23 764 km²'si (%3.05) ise Trakya'da yer alır⁽¹⁾.

Türkiye'nin bulunduğu yerin özelliği olarak, önemli geçit yolları üzerinde bulunması ve Karadeniz Akdeniz ile büyük denizlere bağlayan boğazlara sahip olması, kendisine ekonomik, sosyal ve politik bazı olanaklar kazandırmaktadır.⁽²⁾ Ülkemiz bulunduğu yer nedeniyle uluslararası ticaret hareketlerine yardım edebilecek ve Avrupa ile Asya arasındaki transit ticaretinden bazı faydalar sağlayabilecek durumdadır. Ayrıca askeri bakımlardan da ülkemizin üç tarafının denizlerle çevrilmiş olması, gerekli önlemlerin alınması durumunda ülke savunmasına kolaylık sağlayıcı özelliktedir. Ülkemizin Orta Doğu-Balkanlar ve Kafkasya arasında yer alması ve özellikle eski SSCB'nin dağılmasından sonra oluşan BDT'nin (Bağımsız Devletler Topluluğu) ve Orta Doğu'nun zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına yakınlığı stratejik önemini artırmaktadır. Yeni bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin ve İslam Ülkeleri'nin lideri durumundaki ülkemiz, Orta Doğu'nun ve dünya ülkelerinin devamlı gündeminde olma özelliğini gelecekte de koruyacaktır.

1.2. Türkiye Arazisinin Yüzey Şekilleri

Ülkemiz yüzey şekilleri açısından çok fazla engebeli olup, alçak ovalardan ziyade yüksek yayla ve dağlarla kaplıdır. Türkiye topraklarının ortalama yükseltisi 1130 m. olup, ortalama 330 m. olan Avrupa ve 1050 m. olan Asya kıtasından bile fazladır. Ülkemiz topraklarının muhtelif yükselti basamakları arasındaki dağılımı ise aşağıdaki oranlardadır⁽³⁾.

0- 500 m. arasındaki alanlar	% 17,5
500-1000 m.	% 27,0
1000-1500 m.	% 30,0
1500-2000 m.	% 15,5
2000 m. den daha yüksek	% 10,0

Görüldüğü gibi, 1000 m. den daha yüksek olan alanlar tüm topraklarımızın yarısından fazlasını (%55.5) oluşturmaktadır. Bu nedenle ülkemizde yaşam koşulları ve ekonomik faaliyetler yüzey şekillerinden çok fazla etkilenmektedir⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ Bşb. D.İ.E; Türkiye İstatistik Yılı; 1990, s.4-5.

⁽²⁾ Haluk Ciltov, A.g.e., s.9.

⁽³⁾ ⁽⁴⁾ Besim Darıoç, s.6-8.

Zira bu yüksek arazi yaylalardan ziyade dağlarda kaplıdır. Dağlık alanların genişliği kesin olarak bilinmemekte beraber, ülke topraklarının yaklaşık 2/3'sinin dağlık olduğu söylenebilir. Dağlar genellikle memleketin kıyılarındadır ve doğu bölgesinde toplanmıştır. Karadeniz kıyılarındadır dağlar denize paralel uzanır ve 1000-2000 m. yükseklikte olup, tarıma elverişli arazi çok azdır⁽¹⁾.

Güney Anadolu kıyılarındadır Toroslar yer alır ve bu dağlar da denize paralel uzanmakta birlikte, bir çok kesimlerde sahile doğru tarıma elverişli geniş topraklar (Çukurova) yer alır⁽²⁾.

Ege bölgemizde ise durum değişiktir. Burada dağlar denize paralel değil, dikey olarak uzandığından, dağlar arasında nehirlerin beslediği zengin ve geniş ovalar vardır. Türkiye yukarıda belirtilen yüzey şekilleri dışında, vadilerle yarım geniş bir yayladan (plato) oluşur. Orta Anadolu'yu kaplayan bu yaylanın ortalama yüksekliği 1000 m., Doğu yaylası daha arızalı olup 600-2000m. arasında değişir. Batı ve güneydeki yaylanın yüksekliği ise 600-700 m. civarındadır⁽³⁾. Ayrıca Türkiye topraklarının %50'ye yakın kısmı % 40'tan fazla eğimlidir⁽⁴⁾.

Toprak doğal kaynakların en önemli olanlarından birisi ve insanlığın en değerli varlığıdır. Çünkü, toprak olmaksızın ne yerleşmeyi sağlamak, ne de günümüzde besin üretiminin tamamına yakınına sağlayan tarımsal çabaların sürdürmek olasıdır⁽⁵⁾.

Türkiye arazisinin çok engebeli olması tarım açısından da verimsiz arazinin çoğalmasına neden olmaktadır. Çizelge-1'de Türkiye topraklarının kullanım amaçlarına göre bölünüşü gösterilmiştir.

Görüldüğü gibi, ülkemizde yaklaşık 8,1 milyon hektarlık arazi (oran olarak %10,4) ürün getirmeyen topraklar (çıplak kaya ve moloz, sazlık ve bataklık, iri taneli yataklar, kumullar), su yüzeyleri ve yerleşim alanlarından oluşmaktadır. Bu miktar 1967 yılına kadar istatistiklerimizde 13 milyon hektar, buna karşılık orman alanlarımız ise 12,5 milyon hektar olarak görülmektedir⁽⁶⁾.

Ülke topraklarımızın 1/3'ünden fazlası (%35,6) işlenen tarım arazilerini oluşturur. 27,9 milyon hektar olan tarım topraklarımızın 24,2 milyon hektarı tarla arazisi, 3,7 milyon hektarı da bağ, bahçe ve zeytinliklerin kapladığı alanlardır. Tarla arazisinin de her yıl yaklaşık 19 milyon hektarı ekilmekte, 5 milyon hektarı ise nadasa bırakılmaktadır. Ekilen veya nadasa bırakılan tarla arazisinin de tamamı tarıma elverişli değildir. Çünkü bu alanların bir kısmı özellikle 1948-56 yılları

(1) (2) (3) Haluk Ciloğlu, A.g.e. s.11-12.

(4) Reşat Aktan, Türkiye İktisadi (Genişletilmiş 3. Basım), A.D. S.B.F. Yay. No. 425, Ank. 1967, s.75.

(5) Nazif Kuyucuğu, Türkiye İktisadi, s.52.

(6) Orman Alanları, Orman Bakanlığı'na yapılan amensajman çalışmaları sonucu 1968 yılından 1974 yılına kadar devamlı değişmiş olup, 1970 yılında 20,2 milyon hektara yükselmiştir. Yeni ölçümler sonucu orman alanlarının genişlemesi ile ürün getirmeyen arazilerin miktarı azalmıştır.

arasında traktör sayısının hızla artması sonucu, çayır mer'a alanlarının aleyhine olarak genişleyen tarla arazileri olup, engebeli ve meyilli arazilerdir.⁽¹⁾

Çizelge 1. Türkiye topraklarının bölünüşü (1990)

Kullanış Şekli	Alanı (1000 Ha)	Oranı %
İşlenen Tarım Arazisi	27.856	35,8
Çayır ve Mer'alar	21.746	27,9
Orman Alanları	20.199	25,9
Yerleşim Alanları	570	0,7
Su Yüzeyleri	1.102	1,4
Ürün Getirmeyen Araziler	6.472	8,3
TOPLAM	77.945	100,0

Kaynak: - Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yılığ 1990, Yay. No 1510, Ankara 1992, s.228.

- Bşb. DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1990, Yay. No.1525, Ank. 1992, s.1.

- TZOB, Ziraî ve İktisadî Rapor 1986-87, Yay. No 155, Ank. 1988 s.46.

- TZOB, Ziraî ve İktisadî Rapor 1990-91, Yay. No 168, Ank. 1992, s.53.

Tarla tarımına elverişli olmayan toprakların büyük bir kısmı (21.745.690 Ha.) çayır ve mer'a alanları olarak hayvancılık açısından değerlendirilmektedir. Bu geniş alanın ancak 644.373 Ha.'ı çayır arazisi, geri kalan 21.101.317 Ha.'ı mer'a alanlarıdır. Mer'a alanları miktar olarak geniş bir alan kaplamasına karşın, mer'aların büyük bir kısmı bakımsız ve ot verimi bakımından iyi durumda değildir.

Ülke topraklarımızın 1/4'ü (%25,9'u) orman, funda ve çalılıklarla kaplıdır. Son yirmi yıl içerisinde, orman alanlarımızın istatistiklerimizde oran ve alan olarak iki katına çıkarak bu değere ulaştığını görmekteyiz. Bu değer de kalmayıp "Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü 1991 Yılı İstatistik Yılığında orman alanları 16.135.087 Ha. Funda ve Çalı alanları da 8.333.376 Ha. olmak üzere, orman kapsamındaki toplam alanlar 23.468.463 Ha'ı bulmaktadır. Rakamlardaki bu artışın büyük olasılıkla ölçüm tekniğindeki değişikliklerle, yani gerçek alan uygulaması ile ve orman tanımına geçirilen yeni alanlarla meydana geldiğini söyleyebiliriz. Ancak, bu son durumda bile orman alanlarımızın genel arazi varlığımız içerisindeki oranının yetersiz olduğu bir gerçektir.

Orman arazisinin bir memlekette hangi oranda bulunması gerektiğini kesin olarak belirlemek güçtür. Zira buna etki eden pek çok faktör vardır. Ancak, genel arazi varlığının %33'ü oranında orman bulunması, orman yeterliliğini gösteren bir ölçü olarak kabul edilmekte olup, dünya ortalaması olarak bu oran %29,1'dir.⁽²⁾

⁽¹⁾ 1948 yılında 1756 olan traktör sayısı 1956 yılında 43727'ye yükselmiş, buna karşılık tarla alanları da 1948'de 13,9 milyon Ha.'dan 22,5 milyon hektara yükselmiştir. (Kaynak: Bşb. DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1944-1965, Yay. No: 508, Ank. 1968, s.5.)

⁽²⁾ A. Fethi Açı, Raşit Demirci, Tarım Ekonomisi Denemeleri, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yay. 880, Ders Kitabı: 245, Ank. 1964, s.83-84.

Ülkemizde arazinin engebeli olması ulaşımı da zorlaştırmakta, kara ve demiryolu yapımı genellikle başka ülkelere oranla daha pahalıya mal olmaktadır. Çünkü, dağlar arasında yol inşa etmek, bir çok köprü ve tünel açmayı gerektirmektedir⁽¹⁾.

Arazi ve toprağın tarım açısından, hem kuruluş yeri olarak, hem de üretimin doğrudan doğruya üzerinde yapıldığı yer olması nedeniyle, bulunduğu mevki çok önemlidir. Özellikle tarım işletmeleri tamamen kuruluş yerine bağlıdır. Herhangi bir çiftçi, içinde bulunduğu doğa koşullarından en uygun şekilde yararlanmayı düşünür ve toprak durumu ile onu etkileyen doğal kuvvetler (sıcaklık, nisbi nem, yağış, güneşli günler, ilkbahar ve sonbahar donları, rüzgar hızı ve yönü v.b.) üretimini hangi yöne çevirmek zorunda olduğunu ona gösterir⁽²⁾. Bu bakımdan tüm ekonomik faaliyetler üzerinde iklimin etkisi olmakla beraber, tarımsal üretim için yönlendirici faktör durumundadır.

1.3. İklim Koşulları

Türkiye toprakları orta iklim kuşağı içerisinde bir geçit alanı üzerinde yer alır⁽³⁾. Ülkemiz toprakları kuzeyde kutup hava külesinin, güneyde de tropikal hava külelerinin etkisi altındadır. Fakat bu makroklima ve etkenler yurdumuzda yerel fiziksel etkenlerle birleşerek çok değişik kombinasyonlar meydana getirmişlerdir. Yerel fiziksel etkenler olarak, yükseklik ve seviye farkları, dağların yönü, kara veya denizlerin egemen oluşu ifade edilmektedir. Söz konusu makroklima etkenler, yerel etkenlerle bir araya gelince, yurdumuzda çok çeşitli iklim tipleri meydana getirmişlerdir⁽⁴⁾.

Türkiye iklimini, Karadeniz, Akdeniz, Ege, İç Anadolu ve Doğu Anadolu iklim bölgeleri olmak üzere beş ana ve bölgeler arasında ayrıca "geçiş iklimleri" olarak ara iklim bölgelerine, hatta aynı iklim bölgesi içerisinde "iklim altalanına" ayırmak olasıdır. İklim geniş ölçüde arazinin yüzey şekillerine bağlı bulunduğundan, arazinin etrafının dağlarla çevrili olup olmadığı, bölgenin denize açık tarafı bulunup bulunmadığı, ne oranda rüzgar aldığı gibi faktörler o bölgenin iklimi üzerinde etkili olmaktadır. İklim değişiklikleri de en fazla tarımsal üretim üzerinde farklılıklar yaratmaktadır⁽⁵⁾.

Karadeniz İklim Bölgesi, doğuda Batum'dan batıda bulgar sınırına kadar, Kuzey Anadolu dağlarının denize bakan kısmında, uzun bir şerit gibi uzanan araziye kaplıdır. Her mevsim yağışlı, yazları ve kışları sert olmayan bu iklimi Doğu Karadeniz kıyılarında subtropik duruma geçer. Yağışların mevsimlere dağılımı düzenli olup, yıllık yağış miktarı 700-2500 mm. arasındadır. Yıllık ısı ortalaması 15°C, yazlar serin ve kışlar ılık geçer.

⁽¹⁾ Haluk Cillov, A.g.e., s.14.

⁽²⁾ A. Fethi Açı, Ekonomi I (Genel Ekonomi), A.Ü. Zr. Fak. Yay. 899, Ders Kitabı,249, 4 Baskı, Ankara 1984, s.71

⁽³⁾ Besim Darköt, A.g.e. s.19

⁽⁴⁾ Nazif Kayıçuklu, A.g.e. s.67

⁽⁵⁾ Haluk Cillov, A.g.e. s.15-16.

Akdeniz İklim Bölgesi; Iskenderun körfezinden Fethiye'ye kadar uzanan deniz kıyılarını kapsar. Yazları sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlıdır. Yağışların yıllık miktan 600 mm. , yıllık ısı ortalaması 17-20°C civarındadır

Ege İklim Bölgesi; Fethiye'den Marmara denizi sahillerine kadar uzanan yöreyi içine alır. Bu bölgede yine Akdeniz ikliminin etkileri görülür. Yıllık yağış ortalaması 600 mm. dolayında olup, denizin rutubetli rüzgarları dağlar denize paralel olduğundan, içenerile kadar uzanır ve verimli ovalara bol yağmur bırakır. Yıllık ısı ortalaması 17°C'dir ve yazlar kurak, kışlar yağışlı geçer

İç Anadolu İklim Bölgesi; Bütün iç kısımlarda (Orta Anadolu'yu kapsayan bölgede) step iklimi egemendir. Gerek mevsimler arasında, gerekse gece ile gündüz arasında sıcaklık farkları fazla, yağışlar az yani kurak kara iklimidir. Yıllık ortalama yağış 300-400 mm. arasında değişir. Yağışlar kışın kar şeklinde, baharda da yağın yağmurlar sağanak şeklindedir. Yıllık ısı ortalaması 11-12°C, en sıcak ve en soğuk aylar ortalaması ısı farkı 25°C'ye kadar yükselir.

Doğu Anadolu İklim Bölgesi; Kuzeydoğu ile güneydoğu iklimleri arasında ortak özellikler taşır.Yağışlar İç Anadolu'dan fazla (500 mm. nin üzerinde), yaz ayları nemli, kış ayları karlı geçer. Isı açısından iklim çok şiddetlidir (yıllık ortalama 5°C civarında) ve ısı farkları İç Anadolu'dan daha şiddetli olup, 30°C civarındadır.

Genel olarak Türkiye'de farklı iklimlerin varlığı, ekonomik faaliyetleri geniş ölçüde etkilemektedir.

Çeşitli iklim koşullarının bulunmasının olumlu bir etkisi, her türlü tarım ürününün yetişmesine olanak vermesidir. Pek az sayıdaki tropik, ekvatoral ürün (kahve, kakao, kauçuk) hariç Türkiye'de hemen her ürün yetişir. Çeşitli ve eşenikli iklim iç ve dış turizmi olumlu yönde etkiler.

Genel olarak yurdumuzda nemlilik, gerek havada, gerekse toprak içinde, bitkilere gerekli olduğu dönemlerde kıtlır ve bu açıdan da sınırlayıcı bir faktördür. Bu nedenle ülkenin birçok yöresinde tarımda nadas zorunluluğu vardır. Yağışların miktarının azlığı kadar, şekillen, yıl içindeki dağılışı da olumsuzdur. Bir de yılın hava gidışinin belirsizliği, oynak ve güvenilemez oluşu önemlidir. Her 5 yılda 1-2 kurak yıl vardır. Bu oynaklık iklimin en kötü etkisidir. Kış mevsiminin birçok yerde erken gelmesi, uzun ve sert geçmesi, bahardaki fazla yağışlar, yazın kavurucu sıcak ve kuraklığı iklimin olumsuz etkileri⁽¹⁾ arasında sayılabilir. Bu olumsuz etkiler bazı bölgelerimizde ürün çeşitlerini sınırlayıcı faktörlerdir. Ayrıca kara ve deniz ulaşımı da şiddetli iklim nedeniyle kış aylarında güçleşmektedir.

1.4. Denizlerin Ekonomik Önemi

Bir ülkenin ekonomisi üzerinde denizlerin etkisi çok büyüktür. Bu etkinin önemi her şeyden önce, iklimin geniş ölçüde denizlere bağımlı olmasından

⁽¹⁾ Resul Aktarı, A.g.e., s.76.

kaynaklanmaktadır. Denizler ayrıca ekonomik hayatı doğrudan doğruya da ilgilendirir. Deniz ürünleri üretimi, denizlerinin açık denizlere limanlarının bulunup bulunmaması, dolayısı ile ulaştırma ve ticaret olanaklarına göre ekonomik yapısı değişir⁽¹⁾. Ülkemiz denizleri genellikle iç deniz özelliğinde olmakla birlikte, Akdeniz, Süveyş Kanalı ile Hint Okyanusu'na, Cebelitank Boğazı ile de Atlas Okyanusu'na bağlıdır. Karadeniz ise ulaşım elverişli nehirlerle Avrupa'nın içlerine kadar ulaşım olanağı verdiği gibi, Karadeniz'e bağlantısı olan ülkeleri de boğazlar kanalı ile Akdeniz'e bağlamaktadır. Deniz nakliyatı ise her zaman kolay ve en ucuz olanıdır.

Deniz kıyılarımız uzun fakat ekonomik açıdan yararlanma olanakları sınırlıdır. Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında dağlar denize paralel uzandığından, iklim son derece elverişli olduğu halde geniş tarım olanakları yoktur. Buna karşılık dağlar ormanlarla kaplıdır ve toprak altı zenginlikleri yaygındır. Aynı zamanda bu sahillerimizde doğal limanlar da yoktur⁽²⁾.

Kıyılarımıza esas zenginlik veren bölgemiz ise Batı Anadolu kıyılarımızdır. Bu kıyılarımız çok fazla girintili-çukuntulu olup doğal limanlar çok fazladır. Tarımsal üretim açısından verimli ovaların yer aldığı bu bölgemiz büyük bir nüfus kütlesini barındırmaktadır.

Bir iç deniz görünümündeki denizlerimizin kıyıları ve plajlarının özellikle iç ve dış turizm açısından ekonomik önemleri büyüktür. Ayrıca ülkemizi üç yandan çevreleyen denizlerimizin kabaca belirlenmiş 151.000 km²'lik deniz iği alanı ve 12.740 km²'lik iç su potansiyeli su ürünleri üretimi açısından büyük bir kaynak oluşturmaktadır⁽³⁾. Ancak ülkemizde varolan su ürünleri potansiyelinden olanaklarımızın çok altında yararlanabildiğimizden, yaygın bir balık endüstrisi kurulamadığı gibi, balık dış satımından sağlanan gelirlerimiz de önemli bir değere ulaşamamaktadır. Buna karşın son 15 yılda Karadeniz ve Marmara denizinde balıkçılık önemli gelişmeler göstermiş ve 1970 yılında 180 bin ton civarında olan çeşitli balık üretimimiz 1980 yılında 425 bin tona ulaşmış, 1983 yılından itibaren de 500 bin tonu aşmıştır. Bu üretimin ise yaklaşık 300 bin tonluk kısmını hamsi balığı oluşturmakta iken, 1989 yılından itibaren hamsi üretiminin 100 bin tonun altına inmesi sonucu genel balık üretimimiz de birdenbire gerileyerek 1990'lı yıllarda 300 bin tona düşmüştür. 1994 yılında tekrar 500 bin tona yükselmiştir. Üretimdeki azalmalar aşırı avlanma, kirlenme ve ekolojik değişimlerden kaynaklanmıştır. Öte yandan ülkemizde iç sular balıkçılığında potansiyelin ancak %30'unun değerlendirilebildiğini söyleyebiliriz. Durgun ve akar sularımızda yapılan tatlı su balıkçılığı üretimi son yıllarda gelişme göstererek 7-8 bin tondan 40-45 bin ton civarına yükselmiştir. Toplam kültür balıkçılığı üretimimiz ise yaklaşık yılda 12.000 ton civarındadır. Bu durumda su ürünleri tüketimimiz ise kişi başına son yıllarda 8-9 kg/yıl ile gelişmiş ülkelerin çok gerisinde kalmaktadır.

⁽¹⁾ Haluk Çiliv, A.g.e., s. 20-21.

⁽²⁾ Haluk Çiliv, A.g.e., s.21.

⁽³⁾ TCDB, İktisadi Rapor 1990, s.110

Çizelge 2. Türkiye'nin balık üretimi (ton)

Yıllar	Deniz Balıkları	Tatlı Su Balıkları
1960	80 412	7 149
1965	126 995	6 382
1970	166 080	13 249
1975	101 596	16 482
1980	382 196	32 255
1981	434 244	31 760
1982	464 731	33 616
1983	511 526	38 696
1984	608 669	46 497
1985	519 911	45 471
1986	526 381	40 280
1987	562 697	41 760
1988	580 701	48 500
1989	361 770	42 893
1990	297 123	37 315
1991	290 046	39 401
1992	366 000	40 370
1993	453 123	41 575
1994	491 335	42 837

Kaynak: Bjb, DİE; Türkiye İstatistik Yılığ; 1995, Yay.No 1845, s.333.
TZOB; Ziraî ve İktisadî Rapor 1990-1991, s.144.

Deniz ürünleri üretimimizin %85'i Karadeniz, %9'u Marmara, %3'ü Ege ve %3'ü de Akdeniz'de avlanmaktadır. Üretim %75'i taze ve soğutulmuş, %4'ü dondurulmuş, %20'si balık unu ve yağı, %1'i tuzlanmış, tuzsülenmiş ve konserve edilmiş olarak tüketilmektedir⁽¹⁾. İç su ürünleri üretiminde Doğu Anadolu Bölgesi toplam üretim içinde %46'lık payla birinci sıradadır. Bunu Akdeniz, Marmara ve İç Anadolu Bölgesi izlemektedir⁽²⁾.

Deniz ürünleri arasında Türkiye'de bol miktarda sünger üretilmektedir. Çok hücreli bir su hayvanı olan sünger, Karadeniz sahilleri hariç bütün kıyılarımızın derinliklerinde bulunur. Özellikle Ege denizinde (Bodrum-Marmaris) iyi örnekleri elde edilir, toplam üretimin %70'i bu bölgeye aittir. Ülkemizde yıllık sünger üretimi kesin olarak bilinmemekle beraber 40 ton civarında olduğu tahmin edilmektedir⁽³⁾.

Denizlerimizden bundan başka yılda 500 bin ton civarında deniz tuzu, göllerimizden de 1,3 milyon ton dolayında göl tuzu elde edilmektedir⁽⁴⁾.

(1) T.Z.O.B.; Ziraî ve İktisadî Rapor 1990-1991, Yay. No. 168, Ankara 1992, s.144.

(2) T.Z.O.B.; Ziraî ve İktisadî Rapor 1986-1987, Yay. No. 155, Ankara 1988, s.155.

(3) İsmail Çilic, A.g.e., s.26.

(4) Bjb, DİE; Türkiye İstatistik Yılığ; 1993, s.369.

1.5. Kara Sulannın Ekonomik Önemi

Su herşeyden önce canlıların yaşaması için mutlak gerekli olan ihtiyaç maddelerinden birisi olduğu için doğanın önemli bir varlığıdır. Ayrıca toprağı sulayıp hayat vermek, akış veya düşme kuvvetinden enerji üretmek ve bazı durumlarda ulaşım amacıyla yararlanmak olasıdır. Bütün bu yararları yanında, fazla yağışların oluşturduğu sel felaketlerini de hatırlamak gerekir.

Türkiye'nin yerüstü su kaynakları potansiyeli kabaca hesaplanabilmektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, ülkemizde yağışlar miktar açısından bölgeler arasında büyük farklılıklar göstermektedir. Türkiye ortalaması olarak yıllık yağış miktarı 670 mm. dolayındadır. Bu miktar ülke yüzölçümü ile çarpıldığında yılda 522 milyar metreküp civarında suyun yağış halinde düştüğü hesaplanmaktadır.

Türkiye yüzeyine düşen bu yağış miktarının ortalama %32 kadari akış haline geçmektedir⁽¹⁾. 1965 yılı ölçümlerine göre yerüstü su kaynakları potansiyelimiz 186 milyar m³ olarak belirlenmiş olup, bunun ekonomik olarak ancak 85 milyar m³ 'ünden faydalanılmak olasıdır. Buna ek olarak ekonomik anlamda kullanılabilen yeraltı suyu potansiyeli 9,5 milyar m³ olarak hesaplanmıştır. Böylece Türkiye'nin toplam kullanılabilen yeraltı ve yerüstü su potansiyeli 104,5 milyar m³ 'e ulaşmakta ve bu potansiyelin henüz 16 milyar m³ 'ü tarım sektöründe kullanılmaktadır⁽²⁾. Yağışların geniş katan kısmı toprağın içine, yeraltına gider veya bir kısmı da buharlaşır. Ancak bu su potansiyeli ülke düzeyine eşit biçimde dağılmayıp, bazı yerlerde çok fazla, bazı bölgelerde çok düşük kalmaktadır. Bu durum ise önemli ekonomik sorunlar doğurur.

Kara sular genellikle üç grup altında toplanabilir. Bunlar; akarsular, durgun sular, yeraltı sularıdır.

Akarsular:

Seller, dereeler, çaylar, ırmak ve nehirler akarsulara dahildir. Akarsuların rejimleri onların yararlarını belirler. Bu rejim de yağışlara, havanın sıcaklığına, arazinin yüzey şekillerine ve toprağın niteliklerine bağlıdır. Yurdumuzda genellikle akarsularımızın rejimleri çok bozuk ve su azlığı söz konusudur. Bu durumu etkileyen faktörler olarak; yağışların cinsi ve yıl içindeki dağılışı, arazinin yüzey şekilleri, özellikle dağların ve meyilli arazinin çokluğu, doğal bitki örtüsü olan orman ve meşalalara verilen zararlar sayılabilir. Seller, toprak erozyonu, taşkınlar ve bataklıklar meydana gelmesi, barajların dolması, yerleşim yerleri ve endüstri kuruluşları ile ulaşım hizmet ve yapılarının bozulmasına, tarım alanlarının sular altında kalmasına, mal ve can kaybına neden olmaktadır.

Türkiye'deki suların rejimlerini düzene koyabilmek için, akarsularımız üzerinde 571 adet baraj yapmak gerektiği DSİ Genel Müdürlüğü'nce

⁽¹⁾ Başb. DPT; Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl 1968-1972, Arık. 1967, s.310

⁽²⁾ Başb. DPT, VI. B.YKP Öncesinde Getirmesi 1964-1968, Yayın No:2190, s.124

belirlenmiştir⁽¹⁾. Akarsularımızdaki rejim bozukluğu, ulaşım, sulama, kullanma suyu sağlanması ve enerji üretimi açılarından da sakıncalar doğurmaktadır. Önemli ve devamlı ulaşımında kullanılan akarsuyumuz yoktur⁽²⁾.

Ülkemizdeki akarsuların sayısı oldukça fazla olup, seçilmiş akarsu sayısı 79, bunlardan uzunluğu 90 km'nin üzerinde olanların sayısı 61 ve başlıca akarsularımız ise, beş tanesi ülkemizi terk ederek komşu ülkelere geçer 18 adet nehirdir. Uzunluğu bin kilometrenin üzerinde olan nehirlerimiz ise, 2800 km. ile Fırat, 1900 km. ile Dicle, 1355 km. ile Kızılırmak ve 1050 km. ile de Aras'tır.⁽³⁾ Türkiye nehirlerinde bir saniyede akan su miktarı, yıllık ortalama olarak 2 bin metreküp olduğu halde, bu miktar örneğin Fransa'da 6 bin metreküp ve sadece Tuna nehrinde 9 bin metreküptür⁽⁴⁾.

Akarsularımızın rejimlerinin bozuk olması nedeniyle sulama amacıyla ancak sınırlı bir yararlanma söz konusu olabilmektedir. Zira akarsularımız çoğu yerde engebeli arazide ve derin yataklar içerisinde akmakta ve sulama mevsiminde suları da son derece azalmaktadır. Bazı akarsular da içerisindeki çeşitli tuzlar yüzünden sulama amacıyla kullanılamamaktadır. Akarsularımızın bölgelere göre farklılığı, mevsim ve aylara göre büyük değişiklikler göstermeleri, hatta bir kısmının kuruması, yüzey şekillerinin farklılığı, ulusal ekonomi açısından yağış açığının kapatılmasını geniş ölçüde engellemektedir. Bu durumda doğal ve yapay göller büyük bir önem kazanmaktadır.

Türkiye'deki tarım arazisinin topoğrafik yapı itibarıyla 16,7 milyon hektar sulamaya elverişlidir. Ancak bu alanların ekonomik olarak sulanmaya elverişli olan kısmı 8,6 milyon hektardır⁽⁵⁾. 1992 yılı sonunda kamu kesimi sulamaları 3 milyon hektar aşmış, halk sulamaları ise bir milyon hektara ulaşmış olup, toplam 4,1 milyon hektar tarım arazisi sulanmak suretiyle, toplam sulanabilir alanların %48'i sulamaya açılmıştır⁽⁶⁾. 1993 yılında 82 bin hektar alanın daha sulamaya açılmasıyla sulanan alanların toplam sulanabilir alan içerisindeki payı %49'a ulaşmıştır ve 1994 yılı sonunda sulanan alanlar 4 244 bin hektara (%49,9) yükselmiştir⁽⁷⁾.

Yapılan tahminlere göre, akarsularımız üzerine inşa edilecek 217 hidroelektrik santralinde yılda yaklaşık 100-130 milyar kilovat saat elektrik üretilmesi teknik ve ekonomik bakımdan mümkün görünmektedir⁽⁸⁾. Yurdumuzda kurulu hidroelektrik santrallerinden elde edilen elektrik üretimi 1992 yılında 26,6 milyar kilovat saat iken, 1993 yılında devreye giren yeni ünitelerle yılda 34 milyar kilovat saat elektrik enerjisi üretilmiştir. 1995 yılında ise bu üretim 35,5 milyar

⁽¹⁾ TZOB; Ziraî ve Kırsalî Rapor 1986-1987, ..., s. 51.

⁽²⁾ Reşat Aktar; A.g.e., s. 84.

⁽³⁾ Bğb. DİE, Türkiye İstatistik Yılı 1987, ..., s. 12-13.

⁽⁴⁾ Hatuk Çilov; A.g.e., s. 28.

⁽⁵⁾ Bğb. DPT; Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl, ..., s. 310.

⁽⁶⁾ Bğb. DPT; 1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Kasım 1993, s. 1.

⁽⁷⁾ Bğb. DPT; VI.BYKP, 1994 Yılı Prog., s. 108 ve VII.BYKP, s. 131.

⁽⁸⁾ Reşat Aktar; A.g.e., s. 86, ve Süleyman Demirel, 12 Nisan 1994, DSİ 40 yıl konuşması.

kilovet saat olup, elektrik üretiminde hidrolik santrallerin payı %41 oranındadır. 2000 yılı için hidro elektrik üretim hedefi 39 milyar GWh olarak belirlenmiştir⁽¹⁷⁾.

Durgun Sular:

Yurdumuz göller bakımından oldukça zengin sayılabilir. Ülkemizin özellikle üç bölgesinde toplanmış, yüzölçümü 5 km²'nin üstünde 48 adet doğal gölü vardır. Bunların toplam alanları 8 903 km² olup⁽¹⁸⁾, Göller Bölgesi, Marmara Bölgesi ve Doğu Anadolu bölgelerimizde yoğunlaşmıştır. Bu göllerden bir kısmının suları tuzludur (Tuz gölü, Van gölü, Burdur gölü, Bafa gölü ve Marmara gölü), bu nedenle tarımda sulama amacıyla kullanılamazlar. Beyşehir, Eğirdir, Sapanca, Manyas ve Ulubat göllerinin ise suları tatlı olup, sulama ve içme amacıyla kullanılabilirler.

Ülkemizdeki yağış açığını kapatabilmek amacıyla, akarsuların bulunduğu yatakları üzerinde uygun yerlere tarımsal sulama ve elektrik enerjisi üretimi amacıyla barajlar yapılmaktadır. 1994 yılı itibarıyla yüzölçümü 5 km²'nin üzerinde olan 58 adet baraj tamamlanmış olup, bunların kapladığı alan 3 251 km²'dir⁽¹⁹⁾. Ayrıca tarımsal sulama, içme veya kullanma suyu temini amacıyla yapılmış, 5 km²'den daha küçük alanlı baraj ve göletlerin sayısında büyük artışlar olmakta, fakat inşaatı tamamlanan toplam baraj sayısı 1994 yılı sonu itibarıyla 163 civarında olup, ülke ihtiyacını karşılamaktan henüz çok uzaktır.

Yeraltı Suları:

Ülkemizin yağış açığını, akarsulardan, doğal veya yapay göllerden kapatma çabaları yanında, toprak altı sularından da yararlanma yoluna gidilmektedir. Türkiye'nin kullanılabilir yeraltı suyu potansiyelinin yıllık ortalama 9,5 milyar m³ olduğu uzmanlarca hesaplanmış olup, 1987 yılı itibarıyla fiili olarak 4,9 milyar m³ yeraltı suyu tüketilmektedir. Bu durumda mevcut yeraltı suyu potansiyelimizin %50'sinden henüz faydalanamadığımız ortaya çıkmaktadır.

Yeraltı suları bazen kaynak veya artezyen şeklinde kendiliğinden yeryüzüne fışkırmakta, bazen de açılan kuyulardan su pompaları veya mekanik yöntemlerle çıkarılmaktadır. Bu sular yöresel olarak endüstri veya şehir suyu olarak kullanıldığı gibi, tarım alanlarının sulanması amacıyla da son zamanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Özellikle Trakya'da Ergene Ovası tarımsal sulama açısından artezyen kuyularına örnek gösterilebilir.

1.5. Madenler

Madenler tükenebilen ve yerlerine yenilerinin konulması olanağı olmayan doğal kaynaklardan olmaları nedeniyle, ekonomik bakımdan önemleri çok fazladır. Yeryüzünde bilinen ve kullanılan madenler olmasaydı, günümüzdeki endüstrilerin

(17) Bşb. DPT.VII.BYKP, s.116 ve 1996 Yılı Programı, s.82.

(18) Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yılı, 1995, s.14.

(19) TZOB, A.g.e., s.51.

ve dolayısıyla uygarlığın kurulması ve yaşatılması da sözkonusu olamazdı. Bu nedenle bir bakıma günümüzdeki yarış, endüstrileşmiş ülkeler açısından toprakaltı ve deniz dibindeki kaynakları ele geçirmek, az gelişmiş ülkeler açısından ise, bu kaynakları bulma ve endüstrilerini kurabilme savaşı olarak düşünebiliriz. Zira insanlığın başlangıcından 1900 yılına kadar kullanılan madenlerin, son yüz yılda kullanılan madenler miktarının ancak onda bir kadar olabileceği tahmin edilmektedir.

Madenler yer altında bulunan stok doğal kaynaklardır. Stok kaynak deyiminden, yukarıda belirttiği gibi miktarı doğada bulunduğu kadar olan, günümüzde yeniden oluşmayan ve çoğalmayan kaynaklar anlaşılır. Bunların hepsi de organik olmayan maddelerdir¹⁷.

Madenler nitelikleri, kullanım yerleri, oluşumları v.b. bakımlardan değişik şekillerde sınıflandırılabilir. Örneğin;

- Metal olan madenler: metalurji sanayinde kullanılan demir, bakır, krom, alümin v.b.
- Metal olmayan madenler: kükürt, tuz, marmar, kireç taşı, killeri v.b. ve
- Yakıt olarak kullanılanlar: taşkömürü, linyit, antrasit, petrol, doğal gaz olarak sıralanabilir.

Günümüzde az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler açısından, madenler endüstrileşmek için tek koşul olmamakla birlikte, dışa bağımlılık açısından önemli bir sınırlayıcı faktördür. Yani, madenlerin varlığı, bir ülke endüstrisinin bağımsız olarak kurulup devamlılığının sağlanabilmesi için çok iyi bir potansiyel ve altyapı oluşturmaktadır.

Türkiye maden çeşitleri açısından çok zengindir. Ülkemizin her yöresinde madenlere rastlanır. Ancak, çok eski tarihlerden beri çeşitli medeniyetlerin gelip geçtiği yurdumuzda madenlerden çok fazla yararlanılmış, bazıları tamamen tükenmiş veya azalmıştır. XIX. yüzyılda Batı Avrupa endüstrileşirken Türkiye'nin madenlerini sömürmüştür¹⁸.

Ülkemizde maden rezervlerini belirleme bakımından, Cumhuriyet döneminde önemli çabalar görüyoruz. 1935'de 2804 Sayılı Yasa ile Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ile maden aramalanna bilimsel bir yön verilmiştir. 2805 Sayılı Yasa ile de Etibank kurularak devlet maden işletmeciliğine başlamıştır. 1954 yılında 6237 Sayılı Yasa ile Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ve 1957'de 6974 Sayılı Yasa ile de Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu kurulmuştur. Bugün hem kamu hem de özel kesime ait maden işletmeleri faaliyet göstermektedir. Özellikle ulusal kamu kuruluşlarımızın birçok alanlardaki olumlu çalışmalarına rağmen, toprakaltı doğal kaynaklarımızın neveleri, rezerv miktarları, kaliteleri, yatakları

¹⁷ Reşat Aktan, A.g.e.s.100.

¹⁸ Reşat Aktan, A.g.e.s.101.

durumları ve diğer özellikleri konusundaki envanter tam olarak ortaya konulamamıştır.

Madenleri işletme mülkiyeti bakımından şu şekilde ayırabiliriz:

- Kömür, pirinç, altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi devlet eliyle yapılmaktadır.
- Taş kömürü, linyit, petrol, bakır, demir, civa, krom, borasit, kurşun, manyezit ve çimento hem devlet, hem de özel sektör tarafından işletilmektedir.
- Manganez, fluorit, wolfram, zımpara, antimon, amiyant, mermi, kükür, barit ve fosfor tuzları yalnız özel sektör tarafından işletilmektedir.

Türkiye'nin maden rezervlerini gösteren en son veriler 1977 yılına ait olup IV. BYKP'nda verilmiştir. Bu verilere bakarak ülkemizin maden rezervleri açısından pek zengin bir ülke olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte, bor tuzları ve kükür gibi madenler bakımından dünya rezervlerinin yarısından fazlasına sahip olduğumuz belirtilmektedir. Bazı madenler açısından ise, kendi ihtiyaçlarımızı karşılayabilecek büyüklükte rezervlere sahip görünmekteyiz. Endüstri açısından özellikle metal madenler önemli olup, bunlar arasında bakır, krom ve demir rezervlerimiz sayılabilir.

Demir: İlk olarak 1837 yılında Divriği'de yüksek kaliteli demir cevheri bulunmuştur. Yurdumuzda görünür ve muhtemel demir cevheri rezervi 1 milyar tonun üzerindedir. Ancak, yapılan belirlemelere göre, Divriği ve Hekimhan dışında demir cevheri için tender % 23 gibi düşük bir düzeyde olup, aynı zamanda çok sayıda alanı yayılmış durumdadır.

Krom: Yurdumuzun birçok yerinde krom cevheri olup, en önemlisi Elazığ'ın Güleman bölgesindedir. Belirlenen toplam cevher rezervi ise 17,3 milyon tondur.

Bakır: En önemli bakır yatakları Elazığ'da Ergani ve Artvin'de Murgul'dur. Yurdumuzun toplam bakır cevheri rezervi 141 milyon tondur.

Bunların dışında, 44 milyon ton kurşun-çinko, 45 milyon ton boksit, 4 milyon ton civa, 19 milyon ton manganez olmak üzere yurdun değişik yerlerinde metal cinsi madenler rastlanmaktadır.

Yakıt olarak kullanılan madenler arasında ülkemiz açısından taşkömürü, linyit ve petrol çok önemlidir.

Taşkömürü: Özellikle kömür üretiminde, dolayısıyla ağır sanayiye enerji kaynağı olarak kullanılan taşkömürü yataklarımızın rezervi 471 milyon ton olarak hesaplanmıştır. Ülkemizde sadece bir yerde, Zonguldak havzasında Ereğli ile İnebolu arasında taşkömürüne rastlanmıştır olup, kalitesi iyi ve kömür yapımına elverişlidir.

Çizelge 3. Türkiye'nin bilinen cevher kaynakları (bin ton)

Maden Cinsi	Rezerv	Maden Cinsi	Rezerv
A. Metal Madenler		B. Endüstri Hammaddeleri	
1. Bakır	140 862	1. Manyezit	22 457
2. Kurşun-Çinko	44 290	2. Bor Tuzu	155 089
3. Demir	1 063 738	3. Fosfat	165 000
4. Diyasporit	26 285	4. Kükürt	1 900
5. Boksit	45 865	5. Barit	20 763
6. Criva	2 032	6. Asbest	4 917
7. Antimon	136	7. Tuğla, Kiremit Ham.	109 845
8. Tungsten	14 748	8. Perlit	2 629 460
9. Krom	17 318	9. Mermer	1 579 066
10. Manganez	19 080	10. Fluorit	178
11. Gümüş	3 000	11. Tuz	271 000
C. Enerji Kaynakları		12. Tıpa	1 800 000
1. Taşkömürü	471 387	13. Bestonit	646 366
2. Linyit	5 931 250	14. Zımpara	1 872
3. Bütlümlü şist	280 000	15. Taik	300
4. Asfaltit	35 925	16. Kuvarsit, Kuvars kumu	310 800
5. Uranyum	4	17. Diyatomit	65 320
6. Toriyum	380	18. Alümit	6 400
7. Petrol	57 000	19. Feldispat	110
		20. Kıl	95 750
		21. Kaolen	3 937
		22. Kreçtaşı	1 433 574
		23. Dolomit	420 440
		24. Lületaş	1 200

Kaynak: Bşb. DPT, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983, Yay. No. DPT.1664, Arık. 1979, s. 375, Tablo. 194.

Linyit: Ülkenin her tarafında, çoğu zaman yeryüzünde veya toprağın hemen altında zengin linyit yataklarına rastlanmaktadır. Kalite açısından çok farklı olup, genellikle Kuzey ve Batı Anadolu linyitleri en yüksek, Güney ve Güney Doğu linyitleri en düşük kalitedir. Linyit yataklarının toplam rezervi çok yüksek olup 6 milyar ton civarındadır.

Taşkömürü ve linyit dışında kalan enerji kaynakları olarak, ülkemiz açısından çok önemli olan bir diğeri de petrol ve genellikle onunla beraber bulunan doğalgazdır.

Petrol: Günümüzde petrol ve petrol ürünleri makinalaşmış medeniyetin çok gerekli bir temel maddesi haline almıştır. Petrol, enerji kaynağı olma dışında, ayrıca petro-kimya denilen endüstri dalının hammaddesini oluşturur. Bu endüstri sentetik dokuma maddeleri, lastik, plastik, gübre, ilaçlar ve çeşitli kimyevi maddeler gibi sayıları 2500'ü bulan çok önemli maddeler üretir. Türkiye'nin dört bir yanındaki komşularında bol petrol vardır. Bu nedenle yurdumuzda da petrol bulunacağı ötedenberi düşünülmekte ve arama çalışmalarına hız verilmektedir.

Henüz tamamlanmamış olan çalışmaların bugün ortaya koyduğu gerçek, Türkiye'nin Irak veya İran gibi zengin petrol yataklarına sahip olma olanağının azlığıdır. Ülkemizin belirlenen petrol rezervi ise 57 milyon ton civarındadır. Üretime elverişli önemli doğal gaz kaynaklarımız ise henüz çok azdır. 1982 yılında Trakya'da Hamitabad'da bulunan doğal gaz rezervinin 12,8 milyar metreküp olduğu sanılmaktadır.

Metal olmayan madenler grubundan ülkemiz açısından en önemlileri ise kükürt, kayatuzu, mermer, kireçtaşı, killer ve daha birçok endüstri hammaddesi olan madenler sayılabilir.

Kükürt: Karışık veya saf olarak memleketin her tarafında bulunmaktadır. Özellikle kimyasal gübre olarak tüketilmektedir. Kükürt rezervleri 2 milyon ton civarındadır.

Manyezit: Metalurji endüstrisinin fırın inşaatında kullanılan bu maden ülkemizde 22 milyon ton rezerve sahiptir.

Mermer: Memleketimizin değişik yörelerinde renkli ve beyaz mermerler bol miktarda bulunur. Mermer rezervimiz 1 milyar 600 milyon ton civarındadır.

Kireçtaşı: Ülkenin her tarafında 1,5 milyar ton kireçtaşı rezervi vardır.

Killer: Türkiye'de çimento üretimine uygun killi topraklar pek yaygındır ve bu nedenle de çimento fabrikaları yurdun her tarafına yayılmış durumdadır.

2. TÜRKİYENİN BEŞERİ KAYNAKLARI

Bir memlekette veya bölgede yaşayan insanların tümüne birden nüfus diyoruz. Bir ülkenin ekonomik yapısı incelenirken, doğal çevreden sonra incelenmesi gereken ikinci faktör o ülkenin nüfusedir. Zira ekonomik hayatın yapıcısı insan olduğundan, nüfusla ekonominin ilgisi çok sıktır. İnsan, hem üretici ve hem de tükettidir. Yani insan, ekonomik hayatın ortaya çıkmasına neden olduğu gibi, onun sonucundan da yararlanan yine kendisidir. O halde insan, üretim faktörlerinden biri olan işgücünü ve bunun kaynağını oluşturması nedeniyle ekonomik hayatın esas ve temelidir.

Ekonomi, özellikle nüfusun miktarı, yaş grupları, cinsiyeti, eksilme ve çoğalması, mesleklere bölünüşü ve onun hareketleri ile ilgilenmektedir. Çünkü nüfusun bu yönleri hem üretim hem de tüketimle ve bu arada yapılan her türlü planların ve alınacak önlemlerin doğru sonuç vermesi ile yakından ilgilidir¹¹⁾.

Bir ülkenin nüfusu incelenirken ilk olarak nüfus sayısı ele alınır. Nüfusun azlığı veya çokluğu mal ve hizmetlere karşı olan talebi, tüketim seviyesini belirler. Aynı zamanda bu sayı toplumda çalışacak durumda bulunan insanların sayısı ve oranı hakkında bir fikir verir. Bu da ekonominin üretim gücünü belirten ölçütlerden birisidir. Bu nedenle ilk olarak ülkemizde nüfus miktarı üzerinde duracağız.

İkinci olarak, nüfusun artışı ve artma hızı önemlidir. Nüfus doğumlar, ölümler ve göçlerin birlikte etkileri sonucu olarak artar. Doğum oranları ölüm oranlarından ne kadar fazla ise aradaki fark "doğal artış" oranını verir. Buna aynı dönem içinde ülkeye yerleşmek üzere gelen göçmen sayısı arasındaki fark (artma veya eksilme) eklenirse gerçek artış bulunmuş olur. Nüfus artış hızı, tüketim, üretim, tasarruf ve yatırım gibi ekonomik fonksiyonlar bakımından çok önemli bir ölçüğü oluşturur. Zira, bu artış hızı nüfusun gelecekteki miktarını belirler.

Üçüncü olarak, nüfusun cinsiyet ve yaş bileşimleri, yoğunluğu, eğitim ve yerleşme durumları, ekonomik faaliyetlere katılma oranı ve meslek dallarına ayrılışı incelenecektir. Bu bilgiler ülkenin ekonomik ve sosyal yapısını yansıtacaktır. Çünkü, çeşitli ekonomik fonksiyonlar ve ekonomik kalkınma, doğrudan veya dolaylı olarak sözkonusu bileşim ve dağılımlarla yakından ilgilidir. Nitelikli bir işgücü kitlesinin ekonomik kalkınmayı sağlamada ve bunun devamlılığındaki rolü çok büyüktür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya ve Japonya'daki gelişmeler bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.

2.1. Türkiye'de Nüfus Miktarı ve Artışı

Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927 yılında, ikincisi 1935 yılında ve bundan sonra da yasa gereğince her beş yılda bir yapılmıştır. En son 1990

¹¹⁾A. Fethi Açıl, Ekonomi-1, ... s.161.

yılında sayım yapılmış olup, bundan sonra yasarla yapılan değişiklik nedeniyle her on yılda bir sayım yapılacaktır.

İlgili çizelgedeki verilere göre, altmışsekiz yıllık dönemde nüfusumuzun dört katından fazla arttığı görülmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, nüfus ulusal bir güç kaynağı olarak düşünüldüğü için, savaşlar nedeniyle azalmış olan nüfusun artması istenmiş ve özendirilmiştir. Ancak nüfusumuzdaki gelişmeler gerek iç, gerekse dış olaylardan geniş ölçüde etkilendiğinden nüfusumuzun gelişme seyri dönemler halinde kısaca incelemek yararlı olacaktır.

Çizelge 4. Nüfusumuzun gelişme seyri

Yıllar	Toplam Nüfus	Artış Miktarı	Sayımlar Arası Yıllık Artış Oranı (Binde)
1927	13 648 270	-	-
1935	16 158 018	2 509 748	21.10
1940	17 820 960	1 662 932	19.59
1945	18 790 174	969 224	10.59
1950	20 947 188	2 157 014	21.73
1955	24 064 763	3 117 575	27.75
1960	27 754 820	3 690 057	28.53
1965	31 391 421	3 636 601	24.63
1970	36 806 176	4 213 755	25.10
1975	40 347 719	4 742 543	25.01
1980	44 736 957	4 389 238	20.65
1985	50 664 458	5 927 501	24.88
1990	56 473 035	5 806 577	21.71
1995 ⁽¹⁾	62 171 000	5 697 965	17.10

Kaynak: Bşb. DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No 1472, Ankara 1992, s.5.
(1) Tahmin

1927-35 yılları arasındaki 2,5 milyonluk nüfus yüksek bir artış miktarıdır. Ülkemizdeki ilk sayım olması nedeniyle nüfusun tam olarak belirlenememesi olasılığı ve bu dönemde 200 bin dolayındaki göçmenin yurdumuza gelmiş olması bu sayımın gerçek durumundan daha yüksek hesaplanmasının nedenleri olabilir.

1935-40 dönemindeki nüfus artış miktarı yine yüksek düzeyde olmuştur. Zira bu dönemde yurda gelen göçmen sayısı 120 bin ve Hatay'ın 1939 yılında Anavatanı kabılmasıyla da 208 bin kişilik bir nüfus artışı sağlanmıştır.

1940-45 yılları arasında nüfusumuzdaki artışta belirgin bir azalma vardır. Bu dönem II. Dünya Savaşı yıllarını kapsadığı için, genç yaşta erkeklerin büyük bir kısmı silah altında ve dolayısı ile doğal nüfus artışı azalmıştır. Ayrıca bu yıllar arasında hiç göçmen gelmediği gibi 25-35 yaşları arasındaki ana ve babalar I. Dünya Savaşı yıllarında dünyaya geldiklerinden doğurgan nüfusun sayısı da azdır. Doğum azlığına karşılık, bu dönemin savaş ekonomisi yıllarına rastlaması, bir

takım yoklukları ve bakımsızlıklar beraberinde getirmiş ve ölüm oranları da artmıştır.

1945-50 döneminde nüfusumuzun daha hızlı artmaya başladığını görmekteyiz. Savaş yıllarını izleyen bu dönemde doğum oranı artmış, ölüm oranları yeni ilaçların da bulunmasıyla azalmış ve 100 bin civarında da göçmen gelmiştir.

Çizelge 5. Türkiye'de kaba doğum-ölüm oranları⁽¹⁾ ve doğal nüfus artışı (binde)

Yıllar	Doğum Oranı	Ölüm Oranı	Doğal Nüfus Artışı
1935-40	38,3	19,4	18,9
1940-45	37,1	27,2	9,9
1945-50	38,8	17,6	21,2
1950-55	42,2	14,1	28,1
1955-60	44,0	12,6	31,4
1960-65	41,3	15,8	25,5
1965-70	40,8	13,5	27,3
1970-75	37,5	12,1	25,4
1975-80	37,2	10,8	26,4
1980-85	31,6	8,9	22,7
1985-90	29,3	7,4	21,9
1995 ⁽¹⁾	22,4	6,6	15,8

Kaynak: Nazif Kuyucuklu, Türkiye İktisadi, İstanbul 1983, s.91.

- Bşb. DPT., VI. BYKP 1991 Yılı Prog., s.297 ve 1995 Yılı, Geçiş Prog., s.173.

(1) Tahmin

1950-60 yılları arasında ülke nüfusu en kuvvetli artışı göstermiştir. 1950-53 arasında 125 bin göçmen yurda gelmiş, doğum oranı binde 44'lere kadar yükselmiş, buna karşılık 1935-40 döneminde binde 19,4 olan genel ölüm oranı 1955-60 döneminde binde 12,6'ya gerilemiş ve doğal nüfus artış hızı da binde 31,4'e, sayımlar arası nüfus artış oranı ise binde 28,5'e yükselmiştir.

1960-70 döneminde yıllık nüfus artış hızımızın bir miktar gerileyerek binde 25 civarına düştüğünü görüyoruz. Oysa bu dönemde doğum oranında bir gerileme olmamıştır (binde 40'ın üzerinde). Bu durumu özellikle 1963-70 yılları arasında bir çok yastandamızın çalışmak üzere geçici olarak yurtdışına gitmeleri ve ülke nüfusunda sayılmamaları ile açıklayabiliriz. Bu dönem için bunların sayısı kümülatif olarak 700 bin civarındadır.

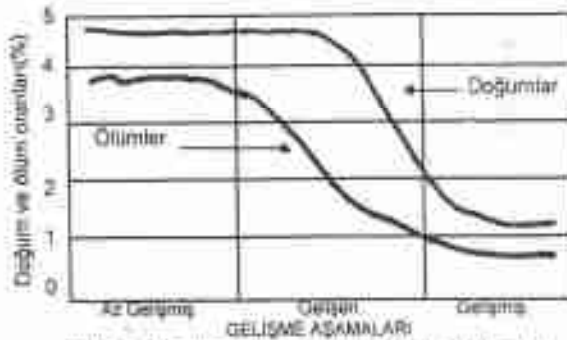
Ülkemizde 1970 yılından itibaren sayım yılları arası nüfus artış miktarı dört milyonu geçmiş, 1985 yılından itibaren de yıllık nüfus artış miktarı bir milyonu aşmıştır. Bunun en önemli nedeni olarak, doğal nüfus artış oranının yüksekliği gösterilebilir. Son 15-20 yıldır sürdürülen nüfus planlaması çabaları sonucu doğum oranları 1985-90 dönemi için binde 29,3 düzeyine kadar gerilemiş, fakat buna paralel olarak sağlık koşullarının iyileşmesi sonucu ölüm oranlarının da binde 7,4'e kadar inmesi nedeniyle doğal nüfus artış oranında çok önemli bir gerileme

⁽¹⁾ Kaba doğum ve ölüm oranı; doğum ve ölümlerin ülke ortalaması olarak binde oranını göstermektedir. Aslında bu oranlar şehir ve köylerimizde farklıdır.

olmamış, bu oran ancak binde 21,9'a düşmüş, 1995 yılında binde 15,8'e gerilemiştir.

Türkiye nüfusunun yukarıda açıklanan artış şekli dünya uluslarının geçtikleri ekonomik gelişme aşamalarında görülen eğilimlere uymaktadır. Az gelişmiş ülkelerde doğum oranları çok yüksek olmakla beraber, ölüm oranları da yüksek seviyede bulunduğundan nüfus durgundur ve oldukça yavaş bir şekilde artar. Ekonomik gelişmenin başladığı kalkış aşamasında önce ölüm oranları hızla düşmeye başlar, bu sırada doğum oranları henüz değişmemiştir, hatta hafif artma bile gösterebilir. Böylece kalkınma döneminde nüfusun artışı hız kazanır. Fakat kalkınma ilerledikçe gelirin ve kültür seviyesinin yükselmesi, şehirleşmenin ve küçük aile idealinin yayılması, nüfusun sayısından çok kalitesinin önem kazandığı sosyal bir gelişmenin meydana gelmesine ve böylece doğum oranlarının da düşmesine neden olur. Sonunda gelişmiş ekonomi aşamasına ulaşan ülkelerde doğum ve ölüm oranları aşağı düzeylerde tekrar birbirine yaklaşır ve nüfus artışı yavaşlar. Şekil 1'de bu durum gösterilmiştir⁽¹⁾.

Türkiye gelişen bir ekonomi olup çizelge 5'den de izleneceği gibi, son yıllarda hem doğum, hem de ölüm oranları azalmaktadır. Doğumlar açısından ikinci aşamanın sonlarında, ölümler açısından ise daha hızlı ilerleyerek üçüncü aşamaya (gelişmişlik) geçmiş durumdayız. Doğum oranlarının da üçüncü aşamaya düşmesi ile nüfus artışının kısa sürede daha düşük düzeylere ineceğini söyleyebiliriz.

Şekil 1. Ekonomik gelişme aşamalarında nüfus artışı

2.2. Nüfusun Cinsiyet Bakımından Bölünüşü

Bir ülke nüfusunun kadın ve erkek olarak bölünüşü, bu iki cinsin çalışma ve istihdam durumları, üretime katılma payları, üretim ve tüketim durumları birbirinden farklı olduğu için ekonomik açıdan önemlidir. Ayrıca nüfusun cinsiyet oranları nüfus artış hızı üzerinde de etki yapmaktadır.

⁽¹⁾ Reşat Aktar, A.g.e., s.122-123

Genellikle birçok ülkenin nüfusunda kadın ve erkek nüfusu denge halindedir. Bununla beraber bazı ülkelerin nüfusunda kadınların miktarı erkekleri biraz aşar, bazılarında ise erkeklerin sayısı kadınlardan fazladır.

Ülkemizde 1945 senesine kadar kadın fazlalığı, bu tarihten itibaren erkek fazlalığı görülmektedir. Türkiye'de doğumlarda erkek fazlalığı diğer ülkelere oranla fazladır. Tahminen 100 kız doğuma 108 erkek doğum isabet etmektedir. Buna karşılık çocuk ölümlerinde erkek ölümleri daha fazla olmaktadır. Bu nedenle bir süre sonra aradaki fark azalır, hatta ileri yaşlarda kadın oranı daha yüksek olmaktadır.

Çizelge 6. Türkiye'de nüfusun cinsiyete göre dağılım oranı

Sayım Yılı	Erkek Oranı %	Kadın Oranı %
1927	48,1	51,9
1935	49,1	50,9
1940	49,9	50,1
1945	50,3	49,7
1950	50,3	49,7
1955	50,8	49,2
1960	51,0	49,0
1965	51,0	49,0
1970	50,6	49,4
1975	51,4	48,6
1980	50,7	49,3
1985	50,7	49,3
1990	51,0	49,0

Kaynak: Bşb. DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No.1472, Ankara 1992, s.14.

2.3. Nüfusun Yaşlara Göre Bölünüşü

İnsanların tüketim mal ve hizmetlerine karşı olan ihtiyaçları çalışma ve üretim faaliyetlerine katılma durumları, ekonomik ve sosyal davranışları yaşlara göre değişmektedir. Bu nedenle nüfusun yaş dağılımı, nüfusa ilgili incelemelerin en önemlilerinden birisini oluşturur. Örneğin, faal olan ve olmayan nüfusun dağılımında, nüfusun yaşlara göre bölünüşünü bilmek gerekir. Aynı şekilde doğurgan yaştaki nüfus miktarı, çoğalma hızı, ölüm oranları ile ölüm nedenleri incelenirken hep nüfusun yaş bölünüşünden yararlanır. Yaş grupları olarak nüfus genellikle 0-14, 15-64 ve 65 yaştan yukarı olmak üzere üç ana yaş grubuna ayrılarak incelenir.

Nüfusumuzun üç ana yaş grubu bakımından bölünüş oranları 1935 yılından buyana Çizelge-7 de verilmiştir. Görüldüğü gibi ülkemizde 0-14 arası yaş grubu, 1940 yılına kadar yüksek oranda seyretmiş, II. Dünya Savaşı nedeniyle izleyen on yıllık dönemde bir miktar düşüş görüldükten sonra devamlı yükselerek, 1965 yılında tekrar %42 oranına ulaşmıştır. Bundan sonra günümüze doğru gelindikçe, Kalkınma Planları hedeflerine paralel olarak devamlı bir düşüşle %32

dolayısıyla kadar gerilemiştir. Burada önemle üzerinde durulması gereken konu, bu yaş grubunun toplam nüfus içerisinde ortalama %40 gibi oldukça yüksek bir oran oluşturmasıdır. Zira, bu yaş grubundaki nüfusun belirli ihtiyaçlarının ekonomik bakımdan faal olan nüfus tarafından karşılanması gerekmektedir. Örneğin, bu grubun beslenmesi, giyinmesi, eğitimi için gerekli okulların yapılması v.b. hizmetler bunlar arasında sayılabilir. Bu tür yatırımlar "Demografik Yatırımlar" olarak adlandırılmakta olup gelişmekte olan ülkelerde kaynaklar kıt olduğundan, bu harcamaların toplam harcamalar içerisindeki oranının yüksekliği, üretken yatırımların miktarının düşük kalması sonucunu doğurmaktadır.

Çizelge 7. Nüfusun yaş gruplarına göre % dağılım oranları ve bağımlılık oranı (1935-95)

Yaş Grubu	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
0-14	41.7	42.2	39.7	36.4	33.5	41.4	42.0	41.8	40.8	39.3	37.7	35.0	32.0
15-64	54.4	54.3	57.0	58.3	57.1	56.1	54.0	50.8	54.8	55.0	58.1	60.7	63.2
65+	3.9	3.5	3.3	5.3	3.4	3.5	4.0	4.4	4.6	4.7	4.2	4.3	4.8
Bağ. Or.													
% 0	820	790	791	715	790	811	849	899	823	791	718	647	682

Kaynak: -Bşb.DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No:1472-Ankara 1992, s.14, Tablo I-II ve
 -Bşb.DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yay. No:1616, s.70-72 den yararlanılarak hesaplanmıştır
 -Bşb.DP, 1990 Yılı Geçiş Programı, s.216 (Tahmin)

Bu üç nüfus grubundan 15-64 yaşlarında bulunanlar, uluslararası ölçülere göre çalışabilecek ve ekonomik faaliyetlere katılabilecek kimselerdir. Dolayısıyla bunların oranlarının yüksek olması bir ülke için elverişli bir durumdur. Çocukları içine alan birinci gruba, yaşlıları kapsayan üçüncü gruplar genellikle ekonomik bakımdan faal işler alamıyacak olan kimselerdir. Bunlar yaşamın için gerekli ihtiyaçlarını sağlamakda ikinci gruba güvendiklerinden, bu iki gruptakilere "bağlı nüfus" denir. Bağlı nüfus büyüklüğü ve önemi "Bağımlılık Oranı" ile ölçülür. Bağımlılık oranı ise, şu formüle göre hesaplanır⁽¹⁾.

$$\text{Bağımlılık Oranı} = \frac{\text{0-14 yaşındakiler} + \text{65'den büyükler}}{\text{15-64 yaşındaki nüfus}} \times 1000$$

Bu oran gelişmiş ülkelerde düşük, az gelişmiş ülkelerde ise yüksektir. Bağımlılık oranının yüksek olması ulusal ekonomi için iyi değildir. Çalışan üretimde bulunan kimselerin yüklerinin artışı ve bağımlı nüfusun fazlalığı ülkenin kalkınma çabalarını güçleştirir. Ülkemizde son yıllarda 0-14 yaş grubundaki nüfusun payının azalması, buna karşılık çalışma çağındaki (15-64) nüfusun payının artması sonucu,

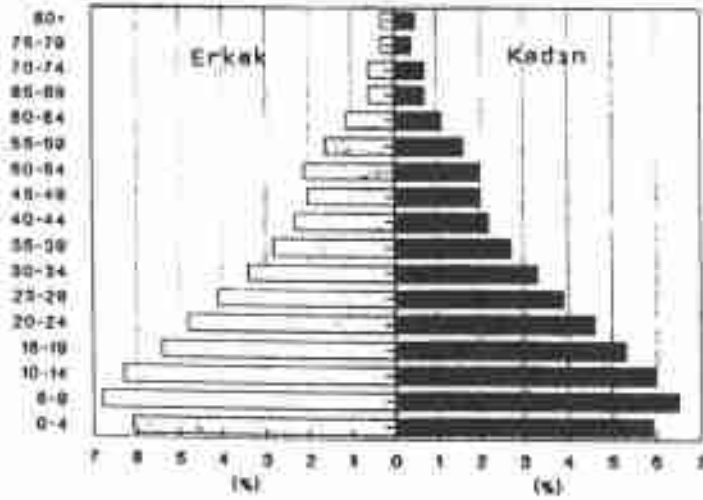
(1)Reşat Aktan, A.g.e. s.128.

1970'lerde her bin kişi kendisi dışında 859 kişiye bakmak durumunda iken 1990 yılında bu sayı 647, 1995 yılında da 582 kişiye düşmüştür.

Nüfusun yaş grupları açısından bölünüşünün tümünü görmek istediğimizde, bu durumu yaş piramidi adını verdiğimiz grafik şekli üzerinde inceleriz. Bu grafik şeklinde erkek ve kadın nüfus ayrı ayrı beşer yıllık yaş gruplarına bölünmüştür.

Türkiye'nin 1990 nüfusunun yaşlar piramidini çizicek olursak, piramidin tabanının geniş olduğu görülür. Bu durum ele alınan nüfus kitlesinde genç yaştakilerin çoğunlukta olduğunu gösterir. İleri yaşlara doğru gidildikçe piramit sivrileşmektedir. Ayrıca dikkatle bakıldığında, genç yaşta grup içerisinde erkeklerdeki fazlalık az da olsa görülebilmektedir. Piramidin tümü itibarıyla kadınlardaki düzgün ve orantılı bir azalmaya karşılık, erkeklerde daha fazla girinti ve çıkıntılar izlenmektedir. Yine ileri yaşlarda kadın nüfustaki oransal fazlalık da şekil üzerinde görülebilmektedir.

Yaş Grupları

Şekil 2. Türkiye'nin 1990 yılı nüfusuna göre yaş piramidi

2.4. Nüfusun Eğitim Düzeyi

Nüfus ve işgücünün niteliğini belirleyen etkenlerden birisi de genel eğitim düzeyidir. Bir ülkenin sosyal ve ekonomik kudreti üzerinde nüfusun eğitim düzeyinin etkisi büyüktür. Okur yazarların oranının yüksek olduğu ülkelerde ekonomik gelişme olanakları da kuvvet kazanır. Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarında 6 ve daha yukarı yaşta nüfusun okur yazarlık durumu belirlenmiştir.

Çizelge 8'den görüleceği gibi 1927 yılında ülkemizde genel nüfusumuzun ancak %10'u okur-yazar durumda iken bu oran son sayımda tam tersine dönerek %80'i okur-yazar durumuna gelmiştir. Bu oranın yükselmesinde özellikle son yıllarda başlatılan okuyup, yazma kurslarının büyük katkısı olmuştur. Çizelgeden çıkarılacak bir diğer olumlu sonuç da 1927 yılında okur-yazar nüfus içerisinde kadınlar erkeklerin ancak 1/4'i oranında iken, zaman içerisinde bu farklılık kapanarak son yıllarda kadınların %72'si okur-yazar durumuna gelmiştir. Ancak, görüldüğü gibi ülke nüfusunun eğitim düzeyindeki yetersizlik devam etmektedir.

Çizelge 8. Türkiye'de altı ve daha yukarı yaştaki nüfus içerisinde okuma yazma becerilerinin oranı (%)

Yıllar	Erkeklerde	Kadınlarda	Toplam Nüfus
1927	17,4	4,6	10,6
1935	29,3	9,8	19,2
1940	36,2	12,9	24,5
1945 (1)	43,7	16,8	30,2
1950 (2)	45,5	19,4	32,5
1955	58,9	25,6	41,0
1960	53,6	24,8	39,5
1965	64,1	32,8	48,8
1970	70,3	41,8	56,2
1975	76,2	41,8	56,2
1980	80,0	54,7	67,5
1985	86,5	68,2	77,4
1990	88,8	72,0	80,5

Kaynak: - Reşat Aktan, Türkiye İktisadi... s.128

- Bşb. DİE, İstatistik Göstergeleri... s.8

- Bşb. DİE, 1990 Gen.Nüf.Say.Nüf.Sos., s.12-13.

(1) 7 ve daha yukarı, (2) 5 ve daha yukarı yaştaki nüfus.

2.5. Ekonomik Açıdan Faal (Çalışan) Nüfus

Her ülkenin nüfus yapısında aktif olanlar ve olmayanlar olmak üzere iki ayrı grup bulunur. Bunlardan servet yaratan, ulusal ekonomilerin gelişmesine hizmet eden aktif nüfustur. Bu nedenle, tüm ulusal ekonomilerde ekonomik açıdan faal nüfusun sayısı ve oran olarak yüksek oluşu ekonomik yaşam üzerinde olumlu etkiler yapar⁽¹⁾. Aktif nüfus miktar ve niteliği, ulusal ekonomilerin üretim kapasiteleri hakkında bilgi veren ölçütler arasında yer alır.

Uluslararası istatistiklerde genellikle 15-64 yaşlarındaki nüfus ekonomik açıdan faal nüfus olarak kabul edilmektedir. Oysa bu yaş gurubu dışında kalan nüfus içerisinde ekonomik faaliyete katılarak üretimde bulunanların sayısı da küçümsenemeyecek durumdadır. Ülkemizde 7-8 yaşlarından itibaren çocukların

⁽¹⁾ Cemil Çalçınar, Ziraat Politikası Ders Kitabı I, Zir. Fak. Yay. : 529, Ders Kitabı 174, Ankara, 1974, s. 250.

tarımında veya sanayi sifelerinde birçok işte çalıştıkları görülmektedir. Özellikle 12-14 yaş grubu tarımsal uğraşı açısından aktif sayılmaktadır. Nitekim ülkemizde 1970 Nüfus Sayımı'na kadar 15-64 yaş grubu faal nüfus olarak kabul edildiği halde, 1975 Nüfus Sayımı'ndan itibaren 12-64 yaş grubu faal nüfus olarak benimsenmiştir.

Türkiye'de 1927-1990 yılları arasında 15-64 yaşta ekonomik açıdan faal olan nüfus sayısındaki artış, genel nüfus sayısındaki artışla karşılaştırıldığında, çalışan nüfus sayısının yıllar boyunca devamlı olarak arttığı, ilk ve son sayım arasındaki artışın (%315) bulunduğu görülmektedir.

Çizelge 9: 15-64 Yaş grubu çalışan nüfusun sayısı ve genel nüfusle karşılaştırmalı olarak artışı

Yıllar	Çalışan Nüfus		Genel Nüfus	
	Sayı (000)	Endeks	Sayı (000)	Endeks
1927	4 977	100	13 648	100
1935	4 972	140	16 158	118
1940	7 875	158	17 621	131
1945	9 123	183	18 790	138
1950	10 724	215	20 947	153
1955	11 581	233	24 065	176
1960	12 288	247	27 755	203
1965	13 006	261	31 391	230
1970	13 742	276	35 605	261
1975	15 075	303	40 346	296
1980	17 219	348	44 737	326
1985	20 176	405	50 664	371
1990	20 677	418	56 473	414

Kaynak: Bşb. DİE: Genel Nüfus Sayımları Sonuçları.

Aynı dönemler içerisinde genel nüfustaki artış da çok yakın düzeyde (%314) gerçekleşmiş, ancak sayım yılları tek tek ele alındığında, tüm sayım yıllarında çalışan nüfustaki artışın genel nüfustaki artıştan daha önde olduğu görülür. Bu durum ülkemiz ekonomik hayatındaki canlılık ve gelişimin bir göstergesidir.

2.6. Çalışan Nüfusun Sektörlere Dağılışı

Bir ülkenin sosyo-ekonomik yapısını incelerken üzerinde durulması gereken konulardan birisi de çalışan nüfusun sektörlere (iş kollarına) göre dağılışıdır. Bu konudaki bilgiler nüfus sayımları aracılığı ile toplanmakta olup, ülkemizde 1955 Genel Nüfus Sayımı'ndan itibaren sağlıklı bilgiler toplanmaya başlanmıştır. Önceki yıllara ilişkin bilgilerin geçerliliği ise tartışma konusudur.

Üretim hayatında çalışan kişilerin oluşturduğu kitleye çalışan (faal, aktif) nüfus denilmektedir. Bu topluluğa ilişkin değişiklikleri meslek istatistikleri aracılığı

ile izlemekteyiz. Çalışan nüfusun iş kollarına göre dağılımında, tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere üç ana sektör belirlenmektedir.

Ülkemize ilişkin mevcut verileri ana sektörler olarak gruplandırıldığımızda, 1955 yılında faal nüfusumuzun %77,4'ü tarım sektöründe çalışmakta iken, bu oran gittikçe düşerek 1990 yılında %47,8'e kadar gerilemiştir. Tarım kesiminde çalışanların sayısına bakıldığında, otuzbeş yıllık süre içerisinde miktar olarak önemli bir değişiklik olmamasına karşın, bu sektörde çalışanların oransal olarak azalması, tarımdaki emek verimliliğinin yükselmesi açısından önemli bir gelişme olarak belirtilebilir (Çizelge 10).

Diğer ülkelerle karşılaştığımızda, tarımla uğraşanların faal nüfusa oranı 1988 yılında; gelişmiş ülkelere ABD'de %3,1, B. Almanya'da %5,3, İngiltere'de %2,6, Fransa'da 7,3, Japonya'da %8,5, İtalya'da %10,9, gelişmekte olan ülkelere Yunanistan'da %28,5, Portekiz'de %21,9, Mısır'da %46, Pakistan'da %55, buna karşılık Hindistan ve Bangladeş'te %70 düzeyindedir.⁽¹⁾

Ana sektörler olarak düşünüldüğünde, ülkemizde sanayi ve hizmet sektörlerinin genel ekonomi içerisindeki payı giderek artarken, tarımın payının azalmasına karşın, yine de çalışan nüfusun halen yarıya yakın bir bölümü tarımla uğraşmaktadır.

Ekonomimizde ikinci olarak en fazla işgücü kullanan kesim hizmetler sektörüdür. Bu sektörü geniş anlamda (birleştirilmiş olarak) ele alırsak, 1955 yılında işgücünün ancak %14,4'ü çeşitli hizmetlerde çalışmaktayken, 1990 yılında bu oran %32,3'e yükselmiştir.

Çalışan nüfus içerisinde üçüncü sırayı sanayi kesimi oluşturmaktadır. Sanayi sektörü geniş anlamda düşünüldüğünde, 1955 yılında işgücünün ancak %8,2'si bu kesimde çalışırken 1990 yılında bu oran %19,9'a ulaşmıştır.

Çalışan nüfusun tarım alanından ekonominin diğer kesimlerine kayması, ekonominin gelişme süreci içerisinde, sanayi ve hizmet sektörlerinde işgücü fazlalığı yaratmadığı sürece normal karşılanmak durumundadır.

2.7. Nüfus Yoğunluğu

Nüfusun ülkeler olarak ve ülke içerisindeki dağılışının bilinmesi, ekonomik ve sosyal araştırmalar açısından gereklidir. Bir ülkenin nüfusunun diğer bir ülke nüfusu ile veya bir bölgenin nüfusunun diğer bir bölgenin nüfusu ile karşılaştırılması, ekonomik potansiyelin ölçüsü açısından önemli bir anlam taşır. Örneğin, nüfusu yoğun olan bölgelerin genellikle endüstri merkezi olduğu ve ekonomik açıdan gelişmiş oldukları söylenebilir ve nüfus yoğunluğu bir çok

⁽¹⁾ Koray Başol, A.g.e. s.16. Tablo 5.

Çizelge 10. Çalışan nüfusun sektörlere dağılımı (15 ve daha yukarı yaşlardaki faal nüfus "000" adet)

Sektörler	1955		1960		1965		1970		1975		1980		1985		1990	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Tarım, Orman, Balık ve Avcılık	446	27,4	9 737	74,3	9 750	71,3	9 281	66,1	10 438	85,1	9 972	57,9	10 661	37,0	9 176	47,4
Maden Sanayi	62	0,5	77	0,6	87	0,6	110	0,8	111	0,9	132	0,8	137	0,7	218	1,1
İnşaat Sanayi	727	6,0	865	6,9	961	7,1	1 230	8,8	1 395	8,7	1 889	11,0	2 596	10,9	2 898	14,0
İnşaat Sanayi	200	1,6	200	2,3	301	2,5	431	3,1	529	3,3	793	4,4	741	3,9	603	4,7
Elektrik, Gaz, Su	16	0,1	15	0,1	26	0,2	15	0,1	20	0,1	33	0,2	33	0,1	73	0,4
Tranzit, Banka, Sigorta	341	2,8	404	3,1	302	2,3	606	5,7	1 073	6,3	1 062	6,2	1 555	7,1	2 353	11,2
Halkiyat	190	1,6	347	2,8	267	2,1	307	2,5	481	3,0	328	3,3	614	3,2	807	4,4
Hizmetler	486	4,0	677	5,2	636	6,2	1 334	10,8	1 825	11,4	2 578	15,6	3 188	16,8	2 788	14,6
Diğerleri	727	6,0	601	5,1	668	6,4	288	2,6	223	1,4	171	1,0	104	0,8	411	2,1
TOPLAM	12 205	100,0	12 963	100,0	13 500	100,0	14 061	100,0	16 050	100,0	17 250	100,0	19 209	100,0	19 209	100,0

Kaynak: - Bayt, DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990 - s. 11, Tablo 1-8
- Bayt, DİT, M.B.K.C.P. 1990 Yılı Programı, s. 332-333'ten hesaplanmıştır.

ekonomik ve sosyal problemin çözümü açısından önemli bir veri olarak kabul edilir.⁽¹⁾ Nüfus yoğunluğu (aritmetik yoğunluk), bir memleket veya bir bölgedeki nüfus sayısının, o memleket veya bölgenin yüzölçümüne bölünmesi ile hesaplanan (kilometre kareye düşen) nüfus sayısı ile ifade edilir. Fizyolojik yoğunluk, tarımda bitkisel üretimde kullanılan ekili dikili alanlara düşen nüfus miktarını, tarımsal yoğunluk ise, bitkisel üretimde kullanılan ekili dikili alanlara düşen tarımsal nüfus miktarını göstermektedir.

Yurdumuzda aritmetik yoğunluk 1927 yılında km²'ye 18 kişi iken 1990 nüfus sayımına göre 73 kişiye yükselmiştir. Sınırlarımız değişmediğine göre bu gelişme hızı nüfus artışından ileri gelmiştir. 1995 yılı için bu değer km²'ye 80 kişi olarak hesaplanmıştır.

Çizelge 11. Genel nüfus sayımlarına göre Türkiye'de nüfus yoğunlukları (kişi/km²)

Yıllar	Aritmetik Yoğunluk	Fizyolojik Yoğunluk	Tarımsal Yoğunluk
1950	27	131	98
1955	31	106	75
1960	36	110	75
1965	41	121	80
1970	46	130	80
1975	51	146	85
1980	57	159	89
1985	65	184	87
1990	73	203	83

Kaynak: Başb. DİE; Genel Nüfus Sayımı Sonuçları ve İstatistik Yıllıklarından yararlanarak hesaplanmıştır.

1988 yılı için dünya ortalaması nüfus yoğunluğu km²'ye 38 kişi olup, Türkiye bu ortalamanın yaklaşık iki kat yoğunluğa sahiptir. Bununla beraber ülkemizde nüfus yoğunluğu birçok Avrupa ülkesinden çok daha düşüktür. 1988 yılı verilerine göre nüfus yoğunluğu km²'ye Hollanda'da 361, Belçika'da 325, B. Almanya'da 246, İngiltere'de 234, İtalya'da 191, Polonya'da 121, Portekiz'de 113, Türkiye'ye en yakın olarak İspanya'da 77, Yunanistan'da 76 kişidir. Buna karşılık nüfus yoğunluğu ülkemizden çok daha az olan dünya ülkelerinin sayısı da fazladır. Örneğin, 1988 yılı için A.B. D.'de 25, Meksika'da 42, Brezilya'da 17, Arjantin'de ve Yeni Zelanda'da 12, Avustralya ve Libya gibi ülkelerde ise km²'ye sadece 2 kişi düşmektedir.⁽²⁾

Aritmetik yoğunluk memleketin çeşitli yörelerinde birbirinden farklı değerler almaktadır. 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre, Marmara Bölgesi 222 kişi iken, Akdeniz Bölgesi'nde 90, Ege Bölgesi'nde 85, Karadeniz Bölgesi'nde 73, Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde 65, İç Anadolu Bölgesi'nde 58, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise, 38 kişilik nüfus yoğunluğu vardır. Nüfustaki bölgeler arası yoğunluk farklılığını iller arasında da görmekteyiz. Genellikle ülkenin kıyı bölgeleri

⁽¹⁾ Haluk Ciltov, s.g.e., s. 78

⁽²⁾ Başb. DİE; Türkiye İstatistik Yılı 1990, s. 506-510

ile sanayi bölgeleri çok yoğun, iç ve doğu bölgeler ise az yoğun nüfusa sahiptir. Türkiye'de nüfus yoğunluğu en yüksek olan illerden; İstanbul 1260, Kocaeli 258, İzmir 225, Hatay 205, Trabzon 170, Gaziantep 149, Bursa 145, Sakarya 142, Ordu 138, Ankara 126, Zonguldak 124 kişi/km² dir. Buna karşılık nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu illerden Tunceli'de 17, Hakkâri ve Karaman'da 24, Erzincan'da 25, Sivas'da 27, Artvin'de 29, Bingöl'de 31, Van ve Çankırı'da km² ye 33 kişi düşmektedir⁽¹⁾.

Ülkemizde aritmetik yoğunluğun oldukça düşük olmasına karşın, fizyolojik ve tarımsal yoğunluk daha yüksektir ve tarımsal açıdan fizyolojik ve tarımsal yoğunluk ölçüleri daha anlamlıdır. Genel nüfus miktarı çeşitli tarımsal tüketim maddelerine karşı olan talebi, tarımsal arazi genişliği ise bu maddelerin üretim olanaklarını belirlemesi nedeniyle, bu yoldan bulunan yoğunluk ölçüsü, yani fizyolojik yoğunluk daha anlamlı olacaktır. Çizelge 11'de görüldüğü gibi, 1950 yılında fizyolojik yoğunluk km²'ye 131 kişi iken, daha sonraki yıllarda bu yoğunluk bir miktar düşmüştür. Zira özellikle 1950-1960 yılları arasında traktör sayısının hızla artması sonucu, çayır - mera alanlarının tarla arazisine dönüştürülmesiyle, tarımsal alanlardaki artış, nüfus artışından daha hızlı olmuştur. Böylece hem fizyolojik hem de tarımsal yoğunluk bir miktar düşmüş, 1970 yılından sonra yeniden bir yükselme başlamıştır. Tarıma yeni alanlar kazandırmak oldukça güç olduğuna göre, kırsal alandaki nüfusu başka alanlara kaydırmak olanağı olmadığı sürece bunun yükselmeye devam etmesi çok doğaldır.

Türkiye'de olduğu gibi aritmetik ve tarımsal yoğunlukların oldukça düşük bulunduğu bazı ülkelerde fizyolojik yoğunluğun yüksek olduğu (A.B.D. ve Avustralya), buna karşılık diğer bazı ülkelerde (B. Almanya, İngiltere ve İsrail) ise, aritmetik ve fizyolojik yoğunluklar yüksek iken tarımsal yoğunluk bir hayli düşüktür⁽²⁾.

2.8. Nüfusun Yerleşim Durumu

Nüfusun ülke yüzeyinde nasıl yerleştiği konusu hem ekonomik hem de sosyal açıdan önemlidir. Yerleşme durumu insanların yaşam şeklini, ekonomik faaliyetlerin kapsam ve çeşitlerini, düşünce ve davranışları büyük ölçüde etkiler. Özellikle şehirleşme oranı, ekonomik kalkınma ve medeniyet seviyesi ile yakından ilgilidir. Nüfus sayımlarına göre yerleşmeler köyde ve şehirde oturanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Yönelimsel açıdan yapılan bu ayrıma göre, köylü nüfus, köylerde ve buçak merkezlerinde oturanlar, şehirci nüfus ise il ve ilçe merkezlerinde oturanları kapsamaktadır. Günümüzde köy veya buçak merkezinde oturduğu halde çiftçilikle uğraşmayan pek çok kişi olduğu gibi, ilçe veya il merkezinde oturduğu halde köy ile ilişkisini koparmayanlar veya çiftçilik yapanlar da vardır. Birleşmiş Milletler Örgütü, "Onbin" ölçütünü kullanmaktadır. Yani onbin nüfusun altında bulunan yerleşim yerleri kırsal, üstünde olan yerler ise kentsel yerleşim yeri sayılmaktadır. Ancak, kentleşmenin kapsamı sadece bir nüfus yığılması değildir. Bu nedenle, her ülkenin koşulları farklı olduğu için tarım dışı kesimlerin (sanayi ve hizmetler)

(1) Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yılı 1990, ... s. 38.

(2) FAO, Statistical Yearbook 1958'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

gelişmesindeki farklılık devam edecektir. Ülkemizde doğal nüfus artış hızının yüksekliği nedeniyle, yerleşim yerleri hızla büyüyerek belirlenen köy-şehir ölçütünü aşmakta ve buralardan daha büyük kentlere gidip yerleşmektedir. Ancak, buralarda endüstri ve hizmet sektörleri nüfus artışına paralel olarak gelişemediğinden, şehir ölçütüne gelinmiş, hatta aşımış olduğu halde, tarımsal yaşam statüsünün sürdürüldüğü yerler vardır.

Çizelge 12'den izleneceği gibi, 1927-1950 yılları arasında genel nüfus miktarında yedi milyon civarında bir artış olduğu halde, oransal olarak köylü ve şehirlî nüfus oranlarında belirgin bir değişiklik olmamıştır. Genel nüfusun dörtte üçü köylerde otururken, ancak dörtte biri şehirlerde oturuyordu. 1950'yi izleyen dönemde bu oranlarda önemli değişimler olmuş ve hızlı bir şehirleşme sonucu 1990 Genel Nüfus Sayımında köylü nüfus oranı %50'nin altına inerek %40'lara kadar düşmüştür.

Çizelge 12. Sayım yıllarına göre şehir ve köy nüfusları ve oranları (1927-1990)

Yıllar	Toplam Nüfus	Şehirli Nüfus	%	Köylü Nüfus	%
1927	13 648 270	3 306 879	24,2	10 342 391	75,8
1935	16 158 018	3 802 642	23,5	12 355 376	76,5
1940	17 620 860	4 346 294	24,4	13 274 566	75,6
1945	18 790 174	4 687 102	24,9	14 103 072	75,1
1950	20 947 188	5 244 337	25,0	15 702 851	75,0
1965	24 064 763	6 027 343	25,8	17 137 420	71,2
1980	27 754 820	8 859 731	31,9	18 895 089	68,1
1985	31 391 421	10 806 617	34,4	20 584 804	65,6
1970	35 606 178	13 691 101	38,5	21 915 077	61,5
1975	40 347 719	16 869 068	41,8	23 478 651	58,2
1980	44 736 957	19 645 007	43,9	25 091 950	56,1
1985	50 664 458	26 866 757	53,0	23 797 701	47,0
1990	56 473 035	33 326 351	59,0	23 146 684	41,0

Kaynak: Bşb. DİE: İstatistik Göstergeler 1923-1990... s.8.

Ülkemizde 1950 yılından sonra başlayan şehirleşme eğilimi 1960-70 döneminde en yüksek düzeye çıkmış, 1970-80 döneminde ise biraz, gerileme göstermiştir. Ancak 1980-85 dönemi içerisinde şehirleşme hızı %5,1, 1985-90 dönemi için ise %4,8 gibi yüksek düzeylerde seyretmiştir. Kuzey Akdeniz ülkelerinde şehirleşme düzeyi İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerine oranla çok daha düşüktür. Örneğin, şehirlî nüfus oranı İngiltere'de %91, İsveç'de % 87, B. Almanya ve Danimarka'da %85'dir. Oysaki Kuzey Akdeniz ülkeleri arasında en üst düzeyde şehirleşmiş olan Fransa'da nüfusun %76'sı şehirlerde yaşamaktadır. Doğal olarak şehirleşme düzeyi yüksek olan ülkelerde şehirleşme hızı yavaşlamıştır⁽¹⁾.

(1) Koray Başol, A.g.e. s.21.

Ülkemizde şehirleşme olgusu genellikle büyük şehirlere göç şeklinde olmuş ve büyük şehirlerin nüfusu hızla artmıştır. Endüstrileşmenin ve gelişmişliğin göstergelerinden birisi olarak benimsenen şehirleşme, ülkemizde diğer ülkelere göre farklılık gösterir. Ülkemizdeki şehirleşme, bütün şehirlerin büyümesi şeklinde ortaya çıkmayıp, büyük şehirlerin devleşmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Buna karşın, diğer küçük ve orta büyüklükteki şehirlerimizdeki artış daha az olmuş, veya bazı şehirlerimizde gerileme bile görülmüştür.

Kırsal kesimden kentlere olan nüfus akımında; şehrin çekiciliği, iş bulma olanağı, topraksızlık, tarımdaki makinelaşma, tarımdaki aşırı işgücü fazlası v.b. nedenler sayılabilir. Köyden şehire göçün yoğunlaşması şehirlerde pek çok ekonomik, sosyal ve kültürel sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunları en önemlileri arasında; bu nüfusun barınması, eğitimi, çalışma çağındakiler ile çalışma çağına gelecek olanların istihdamı meseleleri sayılabilir.

2.9. İşgücü Arz ve Talebi (İstihdam)

İstihdam en basit olarak, çalışabilir durumda olanlara niteliklerine ve yeteneklerine göre iş bulmak şeklinde tanımlanabilir⁽¹⁾.

Ülkemiz nüfusunun genç nüfus niteliğinde olması nedeniyle, nüfus piramidinden de izleneceği gibi, tabandan gelen devamlı bir genç nüfus baskısı sözkonusudur. Çok doğal olarak, her yıl faal nüfusumuza giderek daha fazla kişinin katılması nedeniyle işgücü arzı büyümektedir (Çizelge 13). Ancak, çalışma çağındaki nüfusun tamamı ekonomik bakımdan aktif değildir. Öğrenciler, bazı hastalar ve sakatlar, ev kadınları, genellikle emekliler, tutuklu ve hükümlüler aktif nüfus içerisinde yer almazlar.

Ülkemizdeki işgücü verilerine dayanarak hesaplanan "İşgücüne Katılma Oranı"⁽²⁾ planlı dönem başında 1962 yılında 0,45 iken, bu oran 1995 yılında 0,35'e düşmüştür. Bir başka anlatımla, toplam ülke nüfusunun 1962 yılında her yüz kişisinden 45 kişisi çalışmakta iken, bu oran otuzüç yıl sonra hızlı nüfus artışının olumsuz etkisinde kalarak her yüz kişiden 35 kişisi çalışır duruma gerilemiştir. Yani çalışan nüfus kitlesinin bakmak durumunda olduğu kişilerin sayısında bir artış meydana gelmiştir.

(1) Köşy Başol, A.g.e., s.25.

(2)

$$\text{İşgücüne Katılma Oranı}^{(*)} = \frac{\text{Çalışanlar + İşgücü Fazlası (Toplam İşgücü Arzı)}}{\text{Toplam Nüfus}}$$

(*) Kaynak: Bşb. DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı 3.Beş Yıl 1973-77, Yayın No. DPT. 1272, s.70, 4 Nolu Dipnot.

Çizelge 13. Türkiye'de toplam işgücü arz ve talebi (bin kişi)

	1962	1967	1972	1977	1980	1985	1990	1995
İşgücüne Katılma Oranı (%)	0,45	0,42	0,40	0,39	0,39	0,36	0,35	0,36
Toplam Sivil İşgücü Arzı	13.133	13.868	15.013	16.161	17.342	18.269	19.954	21.736
Toplam Sivil İşgücü Talebi	12.643	13.239	13.917	14.726	15.310	15.955	16.364	20.170
Tarım Dışı İşgücü Fazlası (İşsizler)	490	630	1.096	1.435	2.032	23.14	1.590	1.568
Tarım dışı İşgücü Fazlası (*) (Gizli İşsizler)	890	1050	900	740	700	665	1.271	1.532
Toplam İşgücü Fazlası	1.440	1.680	1.996	2.175	2.732	2.979	2.861	3.100
İşgücü Fazlası Oranı (%) (İşsizlik Oranı)	11,0	12,1	13,3	13,5	15,8	16,3	14,9	14,3
Yurt Dışında Çalışan Toplam İşçi Sayısı	11	203	653	843	914	1168	1150	1.331

Kaynak - Bşb. DPT : Dördüncü BYKP (1979-1983), ... s. 26, Tab.19
 - Bşb. DPT : Beşinci BYKP (1985-1989), ... s. 131, Tab.90
 - Maliye ve Gümrük Bak. : 1986 Yıllık Ekonomik Rapor, ... s.45.
 -Bşb. DPT : VI. BYKP 1992 Yılı Programı, ... s. 333-357.
 -Bşb. DPT : VI. BYKP 1993 Yılı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Kasım 1992, s. 204-206.
 -Bşb. DPT : VIII. BYKP, 1996 Yılı Programı s.35
 (*) 1990 ve sonrası için "Ekalk İstihdam" olarak belirtilmektedir.

Ancak, toplam işgücü arzının kullanım için hazır bir potansiyel olduğunu, çeşitli nedenlerle her zaman bu potansiyelin tamamının kullanılmadığını unutmamak gerekir. Yurdumuzda toplam işgücü talebi, toplam işgücü arzının, oldukça altında kalmaktadır. Aradaki fark ise işgücündeki fazlalığı, bir başka deyişle işsizlerin sayısını vermektedir. İşgücüne katılma oranını hesaplarken, sadece fiilen çalışanları dikkate almak daha gerçekçi bir sonuç verecektir. Şöyle ki, fiilen çalışanların, toplam nüfusa oranı şeklinde hesaplanacak değer, yukarıda belirtilen ortalama 0,4 oranından daha da düşük olacak ve çalışan her işgücününün 2,5 kişiye değil, yaklaşık 3 kişiye bakmak durumunda olduğu sonucu bulunacaktır.

Ülkemizde toplam işgücü arzı ve işgücü talebi incelendiğinde, her ikisinde de bir artış görülmekte⁽⁷⁾, ancak ikisi arasındaki fark, yani toplam işgücü fazlası giderek artmaktadır. Son verilere göre 4 milyon dolayında toplam işgücü fazlasının ekonomimiz için çok önemli bir sorun oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu rakamlara 1962 yılında başlayan ve 1995 yılında 1,33 milyonu bulan yurtdışında çalışan işçilerimiz dahil değildir. Görüldüğü gibi, bunlar da dikkate alındığında, ülkemiz açısından işsizlik sorunu çok daha önemli boyutlar kazanmaktadır.

Günümüzde gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler açısından işsizlik, ekonomik ve sosyal bir sorun olma özelliğini korumaktadır. OECD ülkeleri ile ilgili veriler incelendiğinde, işsizlik ortalaması 1995 yılı için %9 oranındadır. Lüksemburg %2,8, Japonya %3,1, İsviçre %4,2, İzlanda ve Norveç %5 oranı ile işsizliğin en düşük olduğu ülkelerdir. Türkiye ise % 14,3 oranıyla işsizliğin en yoğun olduğu ülkeler arasında İspanya'dan (%22,9) sonra gelmekte olup, İtalya %12, Fransa % 11,7 ve AB ortalaması %11,2 oranındadır⁽⁸⁾.

Diğer taraftan işsizlik oranı ile enflasyon oranının toplamı OECD tarafından "Rahatsızlık Endeksi" olarak nitelendirilmektedir. 1995 yılında bu endeks Türkiye için %99,8, İtalya'da %17,4, İngiltere'de %10,9, AB'de %13,2, A.B.D.'inde %8,4 ve Japonya'da ise sadece %3,2 olarak hesaplanmıştır⁽⁹⁾.

2.10. İşgücü Talebinin İş Kollarına Göre Dağılımı

İstihdamın ekonomiyi oluşturan sektörler olarak dağılımı, aynı zamanda gelişmişliğin de göstergelerinden birisidir. Toplam işgücü talebinin ekonomiyi oluşturan ana sektörler arasındaki (tarım, sanayi ve hizmetler) dağılımında Japonya, B. Almanya, İngiltere ve A.B.D. gibi gelişmiş ülkelerde istihdamın çok büyük bir bölümü sanayi ve hizmetler sektöründe yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ülkelerin temel kaynaklarına göre farklılıklar bulunmamakla birlikte, genellikle tarım sektörü ağırlıktadır.

Ülkemizde işgücü talebinin sektörel dağılımı ile ilgili veriler incelendiğinde (Çizelge 14), özellikle Planlı Ekonomik Kalkınma Dönemi'nin başından buyana, ulusal ekonomimizdeki yapısal değişikliğe paralel olarak, sanayi ve hizmetler kesimindeki istihdam giderek artmaktadır. Bu değişim sürecinde 1962 yılında tarımın istihdamdaki payı %77 oranında iken 1995 verilerine göre %46,6'ya düşmüştür. Buna karşılık sanayi sektörünün payı %7,9'dan %15,5'e, hizmetler kesiminin payı ise %15,1'den %37,9'a yükselmiştir. Türkiye'de hızlı şehirleşme olayının devam etmesine, sanayi ve hizmet sektörlerinin genel ekonomi içerisindeki payının giderek artmasına, tarım sektörünün payının azalmasına

⁽⁷⁾ Her yıl Nisan ve Ekim aylarında DIE tarafından uygulanmakta olan "Tanehali İşgücü Anketleri" beşli bir sisteme oturtulmuş olmasına rağmen, güvenilirliği gereklerini korumaktadır. Bu anketlerle ortaya çıkan işsizlik seviyesinin ülke gerçeklerini yansıtmadığı açıktır (DPT, VI. B.YKP, s.332).

⁽⁸⁾ IMF, World Economic Outlook, May 1996.

Çizelge 14. İşgücü talebinin sektörel dağılımı (bin kişi)

Sektörler	1962		1967		1972		1977		1985		1987		1990		1995	
	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)	Miktar	(%)
Tarım	9 740	77.0	9 396	72.2	9 307	66.9	9 100	61.9	9 390	66.6	9 267	56.5	9 176	47.8	9 405	46.6
Sanayi	995	7.9	1 222	9.2	1 491	10.7	1 858	12.6	2 052	12.9	2 281	13.8	2 929	15.2	3 128	15.6
Hizmetler	1 908	15.1	2 460	18.6	3 119	22.4	3 757	25.5	4 513	28.3	4 910	28.7	7 104	37.0	7 636	37.9
Top. Sivil İşgücü Talebi	12 643	100.0	13 278	100.0	13 917	100.0	14 716	100.0	15 955	100.0	16 548	100.0	19 209	100.0	20 170	100.0

Kaynak: Çizelge 13'de verilen kaynaklardan yararlanılmıştır.

karşın, tarım sektörünün istihdam içerisindeki payının henüz oldukça yüksek düzeylerde bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir.

Kırsal yörelerimizden şehirlere devam eden nüfus akımı sonucunda, özellikle tarım dışı sektörlerde işsizlik giderek artmakta ve bu sektörlerde yeterli istihdam artışının yaratılamaması nedeniyle de verimliliği ve buna bağlı olarak da geliri düşük olan işler çoğalmaktadır. Şehirlerde yoğunlaşan işgücünün, verimi ve geliri düşük işlerde çalışmaları veya işsiz kalmaları sonucunda, ekonomik ve sosyal sorunların kapsamı daha da genişlemektedir. Bu nedenle bölgesel kalkınma projeleri uygulanmak suretiyle, kırsal bölgelerin gelişmesini sağlamak, şehirlerin çekiciliğini azaltmak ve kısacası köyden şehire göçü kontrol etmek durumundayız.

Ülkemizde işsizlik sorununun çözümüyle ilgili olarak, özellikle mal üretimi tarım ve sanayi sektörlerinde, bir yandan yatırımları artırmak yoluyla istihdam hacmini genişletirken, öbür taraftan da işgücü arzını kıstmak, yani burada da uzun vadeli olarak doğum oranlarında düşmeyi sağlamak gerekmektedir.

Nüfus konusuna ilişkin tartışmalar, diğer ülkelerde olduğu gibi, ülkemiz nüfusu açısından da "Optimal Nüfus" kavramını ortaya çıkarmaktadır. Optimal nüfus, kişi başına refahın, dolayısıyla toplumsal refahın en yüksek olabileceği toplam nüfusu ifade etmektedir. Optimal nüfusun altında kaldığında, kaynaklar tam olarak kullanılamamakta, üstüne çıktığında ise, aşırı kullanım nedeniyle kişi başına refah daha düşük düzeyde kalmaktadır.

Ülkemizde kişi başına refah durumu, bunun gelişmesi ve refah düzeyini belirleyen faktörlerdeki ağır gelişme dikkate alındığında, toplam nüfusumuzun kaynaklarımıza göre yeterli olduğu ve daha fazla artmaması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Zira refah düzeyini belirleyecek olan, toplam ve kişi başına üretim düzeyidir. Üretim düzeyini belirleyen ise, üretim gücünün miktar ve kalitesi, yani teknolojik durumdur. Toplam nüfus içerisinde faal nüfusun oranı, onun niteliği ve işgücünün diğer üretim faktörleriyle (kapital ve doğal kaynaklar) donatılıp donatılmadığı önemli olmaktadır. Ayrıca üretim teknolojisinin düzeyi de çok önemlidir.

Doğum oranının yüksekliği, ölüm oranlarının azalması ve dolayısıyla yüksek doğal nüfus artış hızı, yüksek bir bağımlılık oranı ve oldukça yüksek düzeydeki işsiz sayısı karşısında, yurdumuzda da dünyadaki genel gelişmeye paralel olarak, yüksek doğum oranını düşürmek amacıyla 1965 yılında nüfus veya aile planlaması kabul edilmiştir. Ancak aradan otuz yıl geçtiği halde uygulamada ülkemizde nüfus planlamasının pek başarılı olduğu söylenemez.

3. TÜRKİYE'NİN SERMAYE KAYNAKLARI (KAPİTAL OLUŞUMU)

Türkiye ekonomisi açısından kapital stoku, kit olan kaynakların başında gelmektedir ve kapital oluşumuna ilişkin veriler de oldukça sınırlıdır.

İmparatorluk Dönemi'nden Cumhuriyet'e çok sınırlı bir kapital stoku devredilebilmiştir. Ayrıca bu yıllarda ulusal ekonomi hemen hemen tamamıyla tarım sektörüne dayanmakta olup, tarımın da ilkel üretim araçlarına, yani ilkel kapital stokuna dayalı bulunduğunu görüyoruz.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye, milli gelirin oranla yüksek bir dış ticaret hacmine sahip bulunuyordu. Dış ticaret hacmi milli gelirin % 15-20'si dolayında idi. Türkiye'nin ihracat malları dış pazarlarda uygun fiyatlara satılıyor, sanayi ürünleri ihtiyaçları da hemen hemen tamamıyla ithalat yoluyla karşılanıyordu. Bu durum 1929 Dünya Ekonomik Bunalımına kadar böyle devam etmiştir. Buhran nedeniyle dış ticaretin aksaması, ihtiyaçların karşılanamaması sonucunu doğurmuş; sanayi malları ihtiyacımız için gerekli dış alım olanakları ortadan kalkmıştır. Bu olumsuz durum karşısında sanayileşmenin devlet tarafından yapılması gereği üzerinde durularak, bu amaçla 1933 yılında Birinci, daha sonra da ikinci Beşer Yıllık Sanayi Programları hazırlanarak uygulanmaya konmuş ve böylece sanayide çok önemli kapital-stoku oluşumuna başlanmıştır⁽¹⁾.

Türkiye II. Dünya Savaşı'nın dışında kalmasına rağmen, savaşın tüm olumsuzluklarını yaşamış, ekonomik açıdan büyük bir sıkıntı dönemi geçirmiş, fakat bu savaştan bütün dış borçlarını ödeyerek, önemli miktarda da altın ve döviz rezervi yapmış olarak çıkmıştır. Söz konusu birikim, kalkınmaya ilk ilmeyi verebilecek düzeyde olduğu halde, savaş sonrası dünyanın yatırım mallarına olan aşırı talebi ve dış ülkelerin bu durumu çok iyi değerlendirerek hemen para ayarlamalarına girmeleri nedeniyle, elimizdeki ödeme araçlarının kalkınma amacıyla hemen kullanılma olanağı ortadan kalkmıştır. Bu arada çok partili demokratik düzene geçiş çabaları yanında, 1948 yılından itibaren sistemli olarak gelişme için fikri ve teknik hazırlıklar başlamıştır. Bu amaçla, sosyal yatırımlar ve tarımdaki genişleme konularındaki hazırlıkların yapılması ve dış yardımdan yararlanma yoluna gidilmesiyle yeni bir dönem başlatılmıştır.

1950'lerden sonra dış yardımın artmasıyla Türk ekonomisi dinamik bir döneme girmiş, kapital stoku oluşumunda kamu kesimi yanında özellikle özel kesimin katkısı büyümeye başlamıştır. Tarımda hızlı makinalaşma ve ekim alanlarının genişlemesi, iyi ürün yıllarının birbirini izlemesi sonucu ekonomide önemli bir gelişme başlamıştır. Bu dönemin ilk yıllarında hızla artan yatırımlar, tarımdaki büyük ürün artışları ve dış yardımlarla karşılanmış olup, ulusal gelirdeki artış, esas olarak tarımsal üretim artışından kaynaklanmıştır⁽²⁾.

⁽¹⁾ Bğb. DPT, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ankara 1963, s.9-10.

⁽²⁾ Bğb. DPT, Kalkınma Planı 1963-1967, s.11.

Ülkemizde liberal bir tutum gösteren ekonomi politikası 1950-1960 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemdeki yatırımları yani sabit sermaye oluşumu ve önemli yatırım alanlarını kısaca incelediğimizde Gayri Safi Milli Hasele (GSMH)'i içerisinde toplam yatırımların payı yaklaşık %10 oranı ile başlayıp %16 oranına kadar yükselmiştir.

Çizelge 15. 1950-1960 Döneminde yatırımlar (gayrisafi milyon TL)

Yıllar	Makina Donatım	(%)	İnşaat	(%)	Toplam	GSMH'nin (%)'si
1950	325	32,5	675	67,5	1 000	9,63
1951	497	39,5	763	60,5	1 260	10,27
1952	792	43,1	1 044	56,9	1 836	12,82
1953	718	34,4	1 369	65,6	2 087	12,41
1954	751	29,8	1 767	70,2	2 518	14,71
1955	848	26,2	2 158	71,8	3 006	14,27
1956	854	26,5	2 396	73,5	3 260	13,40
1957	886	22,1	3 131	77,9	4 017	13,16
1958	1 376	33,2	3 667	66,8	5 042	13,07
1959	2 389	34,2	4 600	65,8	6 989	15,63
1960	2 875	37,0	4 904	63,0	7 779	15,89

Kaynak: Bşb. DPT - Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl).....s. 16, Tab 9'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Bu döneme ilişkin kesin veriler olmadığı için yatırımların alt kesimler arasındaki dağılımı tam olarak bilinmemektedir. Ancak iki alt sektör olarak Makina-Donatım yatırımları onbir yıllık ortalamaya göre %33, inşaat sektörü yatırımları ise %67 oranında gerçekleşmiştir. İnşaat sektörü yatırımlarından ne kadarının altyapı ve üretime yönelik ne kadarının konut yapımına ayrılmış olduğu ise bilinmemektedir.

Ayrıca yukarıda belirtilen toplam yatırımlar içerisinde %1-3 oranındaki GSMH payını, borç veya kredi şeklindeki dış kaynaklar oluşturmuştur. Kısa sürede ekilebilir toprakların sınırına ulaşması nedeniyle 1955 yılından sonra ekonomide dar bazar kendisini göstermeye başlamış, zorlamalar enflasyona ve gittikçe büyüyen dış ödemeler açığına yol açarak sonunda ekonominin dengesi bozulmuştur. Bu durum karşısında 4 Ağustos 1958 kararlarıyla, paranın dış değeri düşürülmüş; oldukça büyük ölçüde bir dış yardımla dış ticaret bakanlıklarını giderilmiş ve iç piyasada da kredi muslukları sıkılmıştır. Bu önlemlerle enflasyon durulmuş ve fiyatlar normale yaklaşmış, ancak 1959-1961 yılları arasında genelde ekonomik durgunluk yaşanmıştır.¹⁷⁾

27 Mayıs 1960 ihtilali ekonomide de bir devrim yapmış, plansızlığın olumsuz etkilerinin ancak planlı çalışmayla giderilebileceği fikri benimsenmiştir. Bu amaçla tüm devlet yatırımlarının bir plan kapsamında yapılmasını sağlamak amacıyla, Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. 1962 yılı planlı kalkınma için deneme yılı

¹⁷⁾ Bşb. DPT, Kalkınma Planı 1963-67, ...s.11-10.

olarak alınmış ve bundan sonra da beşer yıllık kalkınma planlarının uygulanma dönemleri başlamıştır.

Türk ekonomisinin I. ve II. BYKP dönemlerinde ortalama yıllık %7 kalkınma hızına ulaşması ve bunu devam ettirebilmesi için yatırım artışları öngörülmüştür. Sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki oranı 1962 yılında %16,3 iken, bu oranın 1967 yılında %19,4'e yükselmesi ve I.BYKP sonunda yatırımların GSMH içindeki oranının da ortalama %18,3 olması, II.Baş Yıllık dönemde ise bu oranın ortalama %21,2'ye yükselmesi hedef olarak belirlenmiştir. Planlı dönemin ilk on yıllık uygulaması sonunda her iki dönem için de planlanan yatırımların ortalama %10 oranında gerisinde kaldığını görmekteyiz (Çizelge 16). Gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının, ilk beş yıllık dönem için GSMH'nin %14,2'lik kısmı iç kaynaklardan (plan hedefi %14,8), %1,8'lik kısmı ise dış kaynaklardan (plan hedefi %3,5) karşılanmıştır. Görüldüğü gibi bu dönemde dış kaynaklar plan hedeflerinin ancak %50'si oranında gerçekleştirilebilmiştir. İkinci beş yıllık dönemde ise, GSMH'nin %18'i iç kaynaklardan (plan hedefi %19,4), %1,3'lük kısmı ise dış kaynaklardan (plan hedefi %1,9) karşılanmıştır⁽¹⁾.

Toplam sabit sermaye yatırımlarının özel sektör ve kamu sektörü arasındaki dağılımında ise, Birinci BYPD için ortalama %40,ikinci BYPD için de ortalama %45'lik kısmının özel sektör, geri kalan kısmının kamu sektörü tarafından gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Uygulamada ise, ilk beş yıl için özel sektör yatırımları devamlı plan hedeflerini geçtiği halde, kamu sektörü yatırımları plan hedeflerinin %23 oranında gerisinde kalmıştır. İkinci plan döneminde ise, özel sektör yatırımları %60 oranında,kamu sektörü yatırımları da %92 oranında gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü Beş Yıllık Dönem için planlanan toplam yatırımların GSMH'ye oranı ortalama %23,2'ye yükselirken, 1977 yılı için bu oranın %25 olarak hedeflendiğini görüyoruz.

Ayrıca hedeflenen yatırımların iç kaynaklarla karşılanması (dış kaynak payı %0,6) öngörülmüştür. Uygulamada toplam yatırımlar ancak %85 oranında gerçekleştirilebilmiştir. Özellikle ilk üç yıllık yatırımlarda, kamu kesimi yatırımlarının hedeflenenin çok altında kalması nedeniyle, dış kaynaklara bağımlılık artmıştır ve dış kaynaklar planlananın çok üstünde (GSMH'nin %4,2'si oranında) gerçekleşmiştir. Sonuçta GSMH'nin %13,1'i olarak hedeflenen kamu kesimi yatırımları da tüm çabalara rağmen ancak GSMH'nin %9,5'inde kalmıştır. Özel sektör yatırımları ise, dönem boyunca plan hedeflerine paralel seyrederek, planlanan hedefe ulaşmıştır.

Dördüncü Beş Yıllık Plan Dönemi'nde de 1979 yılı dışında, gerek toplam sabit sermaye yatırımlarının, gerekse kamu ve özel sektör yatırımlarının devamlı plan hedeflerinin %10 civarında gerisinde kalmış olduğunu söyleyebiliriz.

⁽¹⁾ Bkz: DPT., Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl..., s.29, Tab.21

Çizelge 16. Planlı dönemde sabit sermaye yatırımlarındaki gelişme
(GSMH'nın %'si olarak)

Yıllar	Toplam Yatırımlar		Özel Sektör Yatırımları		Kamu Sektörü Yatırımları	
	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen	Plan Hedefi	Gerçekleşen
1962	16.3	14.1	6.6	7.2	9.7	6.9
1963	17.0	15.1	6.7	8.3	10.3	7.8
1964	17.9	15.3	7.0	7.2	10.9	8.1
1965	18.3	15.7	7.3	7.4	11.0	8.3
1966	19.0	17.2	7.7	8.0	11.3	9.2
1967	19.4	17.3	8.0	8.1	11.4	9.2
BBYD Ort.	18.3	16.3	7.3	7.8	11.0	8.5
1968	19.2	18.7	8.9	8.4	10.3	10.3
1969	20.1	19.6	9.5	9.0	10.6	10.6
1970	21.2	19.6	10.1	9.3	11.1	10.3
1971	22.4	18.6	10.5	9.2	11.9	9.4
1972	22.9	20.1	11.1	9.4	11.8	10.7
İBYD Ort.	21.2	19.3	10.0	9.0	11.2	10.3
1973	21.3	17.2	9.1	9.6	12.2	8.1
1974	22.3	17.1	9.5	8.9	12.6	8.2
1975	23.2	19.9	10.0	9.8	13.2	10.0
1976	24.2	21.8	10.6	10.6	13.6	11.2
1977	25.0	22.3	11.3	12.3	13.7	10.0
ÜBYD Ort.	23.2	19.7	10.1	10.2	13.1	9.5
1978	19.7	21.7	9.5	10.5	10.2	11.2
1979	20.6	21.8	9.2	10.8	11.4	11.0
1980	21.4	19.5	9.2	8.8	12.2	10.9
1981	21.9	19.1	9.4	7.2	12.5	11.9
1982	22.5	19.0	9.6	7.3	12.9	11.7
1983	23.0	18.4	9.7	8.2	13.3	10.2
DBYD Ort.	21.9	19.6	9.4	8.4	12.5	11.2
1984	18.6	17.9	7.5	8.2	11.3	9.7
1985	19.1	20.0	7.7	8.4	11.4	11.6
1986	19.5	23.1	8.1	9.8	11.4	13.3
1987	19.9	24.1	8.4	11.2	11.5	12.9
1988	20.4	24.0	8.6	13.0	11.5	11.0
1989	20.9	22.4	9.3	12.2	11.5	10.2
EBYD Ort.	20.0	22.7	8.5	10.9	11.5	11.8
1990	23.8	24.4	13.8	14.0	10.0	10.4
1991	24.0	24.0	14.1	13.4	9.9	10.7
1992	24.3	23.5	14.6	13.3	9.7	10.2
1993	24.9	25.1	15.3	18.0	9.5	7.1
1994	25.7	24.3	16.4	19.4	9.3	4.9
ABYD Ort.	24.5	24.3	14.8	15.6	9.7	8.7

Kaynak: Bşb. DPT, Kalkınma Planları ve Yıllık Programlardan Yararlanarak hazırlanmıştır.

Beşinci Beş Yıllık Plan Dönemi'nde sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payının % 20 oranında hedeflendiği görülmektedir. Oysa birinci dönem dışındaki II, III ve IV. plan dönemlerinde bu oran % 20'nin üzerinde planlanmış fakat devamlı %20'nin altında gerçekleşmiştir. Uygulamada bu dönemde daha önceki dönemlerin tam tersini görmekteyiz. Şöyle ki, sabit sermaye yatırımları 1984 yılından itibaren hem özel hem de kamu kesimlerinde tımarına geçmiştir. Böylece ilk defa 1985-1989 döneminde sabit sermaye yatırımları, plan hedeflerinin devamlı üzerinde gerçekleşerek, örneğin 1987 yılında GSMH'nin % 24,1'i oranına ulaşmıştır. Böylece dönem ortalaması olarak toplam yatırımların plan hedeflerinin %13,5'i oranında aşıldığını görmekteyiz. Aynı durumu kamu ve özel sektör yatırımları için de söyleyebiliriz. Kamu sektörü yatırımları plan hedeflerini %2,6 oranında aşarken, özel sektör yatırımlarında bu fazlalık %28,2'ye ulaşmıştır.

Altıncı Beş Yıllık Plan Dönemi'nde, bir önceki dönemde gerçekleştirilen yatırım oranları dikkate alınarak, GSMH'nin ortalama %24,5'i oranında yatırım yapılması planlanmıştır. Bu dönemin özelliği olarak; kamu kesimi yatırımlarının GSMH'nin %10'unun altına çekilmesine karşın, özel sektör yatırımlarının yıldıza devamlı artmasının öngörüldüğü dikkatimizi çekmektedir.

Yenici Plan Dönemi'ne ilişkin gerçekleşme değerlendirmelerinin, 1990-1993 dönemi ile istikrar önlemleri ve yapısal düzenlemelerin ağırlık kazandığı 1994 yılı için ayrı yapılması uygun olacaktır. 1990-1993 dönemi için planlanan ve uygulamada gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının GSMH'ya oranı olarak hedeflerin gerçekleşmiş olduğunu görüyoruz. Bu dönem için GSMH'nin büyüme hızı, yılda ortalama %6,1 oranına ulaşmış, ancak istikrarsız bir yapıda gerçekleşmiştir. 5 Nisan 1994 kararları ile, uygulamaya konulan istikrar önlemlerine bağlı olarak iç talebin önemli ölçüde daralması sonucunda, sabit fiyatlarda GSMH 1994 yılında %6,1 oranında gerilemiştir. Söz konusu önlemler sonucu kamu açıklarının kontrol altına alınması yönündeki uygulamaların ağırlık kazandığı 1994 yılında kamu kesimi sabit sermaye yatırımları plan hedeflerinin %47,3 oranında gerisinde gerçekleşmiş ve toplam sabit sermaye yatırımlarındaki gen kaima oranı ise %5,5 düzeyinde olmuştur.

4. TÜRKİYE'NİN EKONOMİK DÜZENİ

4.1. Türkiye Ekonomisinin Başlıca Temel Özellikleri

Bu kitabın kapsamı Türkiye ekonomisi olduğuna göre, baştan sona tüm bölümlerde ülke ekonomisinin çeşitli yönleri ve özellikleri üzerinde durulmaktadır. Ancak, konuyu ayrıntılı olarak incelemeye başlarken, ülkemiz ekonomisinin bazı temel özelliklerini belirtmek, daha sonraki açıklamaların kolaylıkla anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Türkiye ekonomisinin bu açıdan üzerinde durulması gereken başlıca üç özelliği vardır⁽¹⁾.

- Türkiye ekonomisi, temeli kapitalist düzene dayalı karma bir ekonomidir.
- Türkiye ekonomisi, gelişmesini henüz tamamlamamış, gelişmekte olan bir ekonomidir.
- Türkiye, ekonomik kalkınmasını planlı bir biçimde yürütmektedir.

4.1.1. Türkiye ekonomisi temeli kapitalist düzene dayalı karma bir ekonomidir

Ekonomik düzen, toplumların çeşitli gereksinimlerini karşılamak üzere yaptıkları örgütlenmeyi ifade etmektedir.

İkei toplumlarda örf ve adetler, gelenekler ekonomik hayatın yürüyüşünü düzenlediğinden, ayrıca ekonomik bir düzen ve örgütlenmeye gerek duyulmuyordu. Geçmişte dünyanın önemli bölgelerinde egemen olan ve yer yer kalıntılarına günümüzde bile rastlanan feodalizm düzeninde ise serfler ve yukarıdan aşağıya doğru uzanan, basamaklı emir ve kumanda zinciri ekonomik hayatı yürütmekteydi. Günümüzde ekonomide sermayenin rolü arttığından ve şehirleşme-endüstrileşme ileri aşamalara ulaştığından, ekonomilerin örgütlenmesi karmaşık ve güç bir durum olarak, başlıca dört ekonomik düzen ortaya çıkmıştır. Bunlar, kapitalizm, faşizm, sosyalizm ve komünizm'dir.

Bunlardan faşizm, ekonomik bir sistem olmaktan daha çok, siyasi bir rejim hüviyetiyle tanınır. Komünizme bir anti-tez olarak ortaya çıkan bu rejimde kişisel özgürlükler çok fazla kısılmıştır. Genellikle bir diktatörün temsil ettiği devlet otoritesi, gerek siyasi, gerekse ekonomik hayatın her yönünü düzenlemektedir. Bu rejim, çeşitli ülkelerde birbirinden oldukça farklı biçimlerde uygulamaya alanı bulmuş, ancak hemen hemen hepsi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Sosyalizm ve komünizm sistemlerinde kişilerin üretim araçlarına sahip olmaları ya tamamen yasaklanmış ya da büyük ölçüde kısıtlanmıştır. Sosyalizmde, tarım toprakları, ulaştırma ve enerji gibi sosyal altyapı kuruluşları, madenler, fabrikalar, ticarethaneler, üretimde kullanılan makinalar ve diğer sermaye malları

⁽¹⁾ Reşat Aktaç, A. g. s., s.60-70.

devletin mülkiyetindedir. Komünizmde, bunlara ek olarak, konutlar, tiyatro, sinema binaları, kamyon ve otomobiller gibi dayanıklı tüketim mallarında bile özel mülkiyet ya hiç yoktur veya pek azdır. Her iki sistemde de toplumun ekonomik fonksiyonları merkezi planlamayla düzenlenir. Genellikle üretimde kar amacı söz konusu değildir. Üretilen malların fiyatlarını ve miktarlarını, kapitalizmde olduğu gibi tüketicilerin talebi belirlemez. Üretim, tüketim, savunma, ve ekonomik gelişme amaçlarına yönelmiştir. Merkezi planlamanın egemen olduğu bu düzenlerde, rekabet ve reklam gibi araçların yer almadığını görmekteyiz.

Kapitalist düzende ise üretim özel kişilerin önderliğinde yapılmakta olup, devletin ekonomik hayattaki yeri ve rolü oldukça sınırlıdır. Özel teşebbüs ülkenin ekonomik faaliyetlerinin yürütülmesinde üstün durumdadır ve büyük sorumluluklar taşır. Rekabete dayanan serbest piyasalar ve fiyat mekanizması ekonomik hayatın tüm yönlerini düzenler. Toplumdaki kişiler piyasa için ve bir gelir elde etmek amacıyla faaliyette bulunarak üretim işlevine katılır. Özel mülkiyet kapitalist sistemin temelini oluşturur. Teşebbüste, üretimde, tüketimde, tasarruf ve yatırımlarda kişisel özgürlükler geniş yer kaplar. Kapitalist ekonomilerde fazlaca sermaye biriktirilir ve ekonomik hayatta sermayenin fonksiyonu çok büyüktür. Bazı durumlarda bu büyük sermayeler az sayıda insanın veya kuruluşun elinde de toplanmış olabilir.

Kısaca esaslarını belirttiğimiz kapitalist ekonomi düzeni, söz konusu saf şekliyle ve kusursuz biçimde hiçbir ülkede görülmez. Bununla beraber kapitalizm, başlıca özellikleri ve nitelikleriyle birçok ülkenin, bu arada Türkiye'nin ekonomisine de temel oluşturmaktadır.

Türkiye'de son yetmiş yıldan buyana karma ekonomi uygulanmakta olup, karma ekonomi ve karma teşebbüs kavramları çoğu kez birbirinin yerine kullanılmakta veya bu kavramları anlamı karıştırılmaktadır. Oysa, bu kavramlar arasında bazı benzerlikler bulunmakla birlikte, aslında farklı kavramlardır.

Karma teşebbüs; özel sermaye ile kamu sermayesinin bir ekonomik teşebbüs içerisinde ortaklaşa bulunmaları demektir.

Karma ekonomi ise, bir ulusal ekonomide, ekonomik faaliyetlerin özel teşebbüsler ve devlet tarafından beraberce yürütülmesi anlamına gelmektedir.

Türk ekonomisi, karma bir düzenlemeye dayalı olup, bu ilke, üretim-tüketim zincirinde kamu sektörü ve özel sektörün birlikte çalışmasını öngörmektedir. Ancak ekonomik bir düzen olarak, karma ekonominin ilkeleri henüz açıklıkla belirgin duruma gelememiştir. Örneğin, özel kesimle, kamu kesimi ulusal ekonomide hangi oranlarda çalışmalarını sürdüreceklerdir ve hangi alanlarda faaliyette bulunacaklardır? Bu konulara kesin yanıt bulmak pek kolay olamamaktadır. Ancak uygulamalara bakıldığında, bunlar zamana ve her ülkenin özel koşullarına göre değişmektedir. Faaliyet alanlarının ve oranlarının kesin

sınırlarla belirlenmemesi, kamu kesiminin ekonomiyi düzenleme görevini yerine getirebilmesi açısından önemli ve yararlı olmuştur⁽¹⁾.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, en önemli işin ekonomiyi bir düzen vermek olduğunu kabul eden Atatürk, ülkenin ekonomik durumunun ve mevcut olanaklarının, İzmir İktisat Kongresi'ndeki tartışmalar ve ilen sürülen görüşlerin ışığında ve onun dışındaki tartışmalar ve çalışmalar sonunda, ekonomi politikasını açıklamış ve karma-ekonomi modelinin ilk kalıbı ortaya çıkmıştır⁽²⁾.

Türk ekonomisinin kurulmasında, ekonominin potansiyel güçlerini harekete geçirerek, üretimi artıracak koşulları hazırlamak, pazarlarda mübadele edilen mal arzını çoğaltıp iç pazarı geliştirmek ve bunun için gerekli kuruluşları oluşturmak, ekonomiyi yeniden organize edip biçimlendirmek ve bütün bunları kapsayacak bir model amaçlanmıştır.

Tarımın kalkınması ve verimlilik artışı için Tarım Bakanlığı'na büyük ağırlık verilerek ona bağlı yan kuruluşlar geliştirilmiştir. Tohum istahi, tohum seçimi, hayvan istlahı, tarımsal mücadele, tarım aletleri ve teçhizatı devlet eli ile harekete geçirilmiş ve bu alanda ilgili araçları üreten, ithal eden, gerekli teknik bilgiyi sağlayan ve tarım kesimi ile ilişki kuran kuruluşlar yaratılmış ve böylece karma ekonomi aslında tarım kesimi ile başlamıştır. Devlet eli ile kurulan Ziraî Donatım Kurumu, tohum istlah istasyonları, tohum temizleme, ayıklama üniteleri, tarım alet ve makinaları sağlayan üniteler, Ziraat Bankası ve benzeri kuruluşlar, tarım sektöründe kendine has bir karma modelin kurulduğunu göstermektedir. Tarım alanında karma özelliğe sahip olan uygulamalara en güzel örnek olarak, "tarım ürünleri destekleme" politikaları verilebilir. Bu uygulama ile tarım kesimi, rekabet piyasasının ve rekabet fiyatlarının dışında tutulmak istenmektedir⁽³⁾.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki karma ekonomi modelinin işleyişini, sanayi ve hizmetler alanındaki yatırımları, altyapının geliştirilmesi olarak tanımlayabiliriz. Sanayi alanındaki ilk hareketler, iktisadi devlet teşebbüslerinin kurulması ile başlamış, Sümerbank, Etibank ve benzeri kuruluşlar Kamu İktisadi Teşebbüslerinin çekirdeğini ve modelini oluşturmuşlar ve sanayileşme alanında ilk adımı atmışlardır.

Karma ekonominin karakterini belirleyen ölçülerden birisi de ekonomik altyapının yaratılma sorumluluğunun kime ait olduğu meselesidir. Karma ekonomi modelinde, ekonomik altyapıyı yapma fonksiyonunun devlete ait olduğu belirtilmekte ve bu değişmez bir ölçü olarak kabul edilmiş bulunmaktadır. Anayasalarımız da ekonomik yaşamda karma ekonomiyi kabul etmiştir. "Herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir. Özel teşebbüsler kurmak serbesttir. Devlet, özel teşebbüslerin millî ekonominin gereklerine ve sosyal

(1) Nazif Kuvvükcü, A.g.e., s.138-139.

(2) Ahmet Kılıçbay, Türk Ekonomisi, Modelleri, Politikaları, Stratejileri, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. No 263, Ekonomi Dizisi: 19, Ankara 1985, s.47.

(3) Ahmet Kılıçbay, A.g.e., s.47-50.

amaçlara uygun yürülmesini güvenlik ve kararlılık içinde çalışmasını sağlayacak tedbirleri alır" denilmektedir (T.C. Anayasası Madde-48).

Cumhuriyet'in ilk gününden bugüne kadar devam edegelen hizmetlerden demiryolları, karayolları, haberleşme ve ulaştırma sistemleri, enerji santralleri, büyük sulama şebekeleri ve limanlar, klasik anlamda altyapı örnekleri olarak belirtilebilir. Devletin altyapı fonksiyonu, devletin doğrudan doğruya sanayi kurmasından farklı olarak, özel sektörün yapacağı üstyapı yatırımlarına ve özel ekonomik faaliyetlerine zemin ve temel hazırlamaktadır. Ayrıca ekonomik altyapının, ekonomik yapı ve üstyapı ile ilişkili olarak bir plana bağlanmasında ve böylelikle optimal altyapı-üstyapı oluşumunun sağlanmasında büyük yararlar vardır⁽¹⁾.

Ülkemizde 1923-1963 döneminde izlenen ekonomi politikalarında, ekonomik altyapıyı oluşturan yatırımlarda, genel ekonomik ölçüler ve kamu hizmeti yapma ölçütü birlikte ele alınmış ve altyapı politikalarında en büyük ekonomik sonuca ulaşmayı sağlayan optimal altyapı politikası izlenmiştir. 1963 yılından sonra başlayan planlı dönemde izlenen ekonomi politikasında ise, altyapı politikasında bazı değişimler olarak, altyapının yönlendirici ve teşvik edici etkisi dikkate alınmış, altyapı yatırımlarına belirli ölçüde rasyonellik kazandırılmış, fakat altyapı-üstyapı tutarlılığı ve yatırım optimizasyonu sağlanamamıştır. Oysa genel yöntem olarak, planlı kalkınma modellerinde hemen her sektörde özel kesim ve kamu kesimi tarafından yapılacak üstyapı yatırımları ile yaratılacak üretim kapasiteleri arasında karşılıklı bağlantı ve denge olması gerekir ve ancak altyapı üstyapının genel dengesine uyan bir dağılışa ve güce sahip olduğu zaman bu genel tutarlılık sağlanmış olur. 1963 öncesinde ve 1963 sonrası Planlı Dönem'de bu anlamda tam bir tutarlılık sağlanamamıştır⁽²⁾.

4.1.2. Türkiye ekonomisi gelişmekte olan bir ekonomidir

Ekonomik gelişme ve kalkınma kavramları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Oysaki, bu kavramlar arasında pek de küçük olmayan bir farklılık vardır. Gelişme kavramı daha kısa dönemler için kullanılmakta olup, ulusal gelirdeki artış ile ölçülür. Kalkınma ise, daha uzun dönemler için kullanılmakta olup, ulusal gelirin artması yanında, daha dengeli bir şekilde dağılmasını ve kişilerin yaşam düzeylerinin yükselmesini de kapsamaktadır. Kalkınmada gelir artışı devamlı olduğu gibi önemli oranlara da ulaşmalıdır. Kalkınan ülkelerde artan gelirler toplumun tüketim kabiliyetini, ekonomik yapısını, değer yargılarını, bilgi görgüyü ve sonunda sosyal yapısını değiştirir. Bu nedenlerle kalkınmayı sadece ekonomik göstergelerle ve ulusal gelir rakamlarıyla ölçmek, toplumsal değişimleri dikkate almamak doğru olmaz.

Az gelişmiş ekonomiler, kişi başına düşen gerçek ulusal gelir payı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki ülkelere oranla çok düşük bulunan, ancak bu gelir

⁽¹⁾ Ahmet Kılıçbay, A.g.e., s.57-59.

⁽²⁾ Ahmet Kılıçbay, A.g.e., s.61.

düzeyinde önemli değişiklikler yapabilecek yapıya ve olanaklara sahip olan ülkeler olarak tanımlanabilir. Bu ekonomiler genellikle tarım temeline dayandıklarından, tarımsal ürünler ve hammadde dış satımı yaparlar. Tarım ekonomide egemen durumda bulunduğu ve büyük bir yer kapladığı halde bu sektörleri bir düzeyde olmayıp, ancak kendisine yetebilen ve ilkel tarım yöntemleri uygulayan bir görünümündedir. Bu ülkeler henüz endüstrileşmemiş ve ekonominin diğer sektörlerini, bu arada alt yapı tesislerini tam olarak kuramamışlardır. Doğal kaynaklar ve insan gücü yeterince değerlendirilemediğinden işsizlik vardır. En büyük işsizlik tarım sektöründe görülen gizli işsizlik olup, emek faktörünün verimliliği genellikle düşüktür. Aynı şekilde teşebbüs kabiliyeti ve sermaye kot ve yetersiz olan faktörlerdir. Nüfus kalabalık ve artış oranı yüksek, beslenme durumu kötü ve dengesizdir. Buna karşılık ülkede ticaret anormal bir gelişme göstermiş ve milli gelirden aldığı pay oransız şekilde yüksektir. Gelir dağılımı çok dengesiz olduğu gibi gelir düzeyi düşük ve dalgalıdır. Ekonominin dışa bağımlılığı fazla olup, ekonomi endüstri ve diğer sektörlerini kurma çabası içindedir. Ülkede enerji üretim ve tüketimi düşük düzeydedir.

Az gelişmiş ülkeler yeryüzünün büyük alanlarını ve dünya nüfusunun 2/3'ünü kapsamaktadır. Japonya hariç hemen hemen tüm Asya ülkeleri, Orta doğu ülkelerinin büyük bir kısmı, Afrika (Güney Afrika Cumhuriyeti hariç), Orta ve Güney Amerika, Doğu Avrupa ülkeleri ile Okyanusya'nın bir kısmı az gelişmiş ülkelerdir.

4.1.3. Türkiye ekonomisi kalkınmasını planlı bir biçimde yürütmektedir

1961 Anayasası'nın ülkemize kazandırdığı yeni kuruluşlardan birisi Devlet Planlama Teşkilatı olmuştur. Aynı anayasa, ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasının planlı bir biçimde yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Kalkınma planlarımız ekonomik ve sosyal hayatın tümünü kapsayan planlardır.

Bağdığı gibi, kalkınma planlarının fonksiyonu, ekonomik kaynakların en etkin şekilde kullanılmasını sağlamak, böylece mevcut sınırlı miktardaki kaynaktan, elde edilmesi olası ve yüksek hasıla miktarını almaktır. Üretim sektörleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin ahenkli bir biçimde yürütülmesini sağlar. Böylece tüm kalkınma işleri bir ahenk ve koordinasyon içinde, dengeli bir biçimde yürütülmüş olur. Plan aynı zamanda ulusal ekonominin var olan yapısını ve işleyişini açıkça belirler. Bunlara ek olarak, ekonominin geleceği ve yöneldiği hedefler hakkında bilgi verir.

Ekonomi politikasının önemli bir aracı olan ekonomik plan, toplumda yaygın ve yanlış bir kanı olan, serbest rekabet piyasa düzenini ortadan kaldırmaz. Bazı ülkelerde fiyat sistemini işe yaramaz hale getiren, emredici plan uygulamaları varsa da çoğu kez planlar bu fiyat sistemini destekleyen ve onun zayıf, noksan yönlerini iyileştiren, yol gösterici planlardır. Nitekim, ülkemizdeki plan uygulaması da ikinci tür planlardan olup, sosyalist ülkelerdeki planlamadan çok farklıdır. Türkiye'de plan, sadece kamu sektörü için emir ve zorunlulukları kapsamakta, fakat özel sektör için ancak önderlik yapar, yani yol göstericidir.

Kalkınma planları, kalkınmaya en rasyonel ve kısa yoldan ulaşmanın araçlarını ve yöntemlerini göstererek, harekete geçirebilecek ekonomik kaynakları, bunların kullanılış yollarını, alınması gerekli yeni önlemleri birbirleriyle karşılıklı ilişkiler halinde ve bir bütün olarak vermektedir.

Ülkemizdeki ekonomik planlama önce kalkınmanın ekonomik ve sosyal amaçlarını ve stratejisini belirlemede işe başlamıştır. Bu amaçlar 15 yıllık bir perspektif (görünge) içinde belirtilmiş ve sonra beşer yıllık planlar halinde ayrı ayrı ele alınmıştır. Bir yıllık bir deneme planından (1962 yılı) sonra uygulanmaya başlanan ilk beş yıllık kalkınma planı 1963-1967 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemi 1968-1972 ve 1973-1977 dönemleri izlemiştir. VI Beş Yıllık Kalkınma Planı 1994 yılında tamamlanmış olup, 1995 yılındaki Geçiş Programı uygulamasından sonra 1996 yılından itibaren 2000 yılına kadar devam edecek olan VII.BYKP dönemi devam etmektedir.

II. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARI VE EKONOMİDEKİ GENEL GELİŞMELER

Bu bölümde, Cumhuriyetimizin kuruluşundan bu yana geçen süre içerisinde, çeşitli dönemlerdeki ekonomik gelişmeler ana hatlarıyla gözden geçirilecektir. Ulusal ekonomimizdeki durum ve gelişmeleri ele alırken, mesaleye önce global açıdan bakmanın yararlı olacağı düşünülmüştür. Böylece ekonominin belirli kesimleri veya parçalarındaki çalışmalar, bunlardaki farklı değerler, sonunda toplam olarak bir bütün içinde birleşeceğinden, ulusal ekonominin gelişme ve değişmesini kavramak daha kolay olacaktır. Ayrıca, ekonomik bütünü oluşturan belirli kesimler veya parçaları da bütünden ayırarak tek tek ele alıp incelemek olanaklı vardır.

Cumhuriyetimizin kuruluşundan günümüze kadar, gerek dünyada, gerekse ülkemizde pek çok politik ve ekonomik olay ve dönemler yaşanmıştır. Yeryüzündeki önemli konumu nedeniyle, ülkemiz ve ekonomimiz, her dönemde dünya olaylarından, olumlu veya olumsuz yönde etkilenmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle ülkemiz ekonomisinde meydana gelen genel gelişmeleri, belirli kriterler halinde incelemek yararlı olacaktır. Zira, ekonomik, sosyal ve politik alanda meydana gelen gelişmelerin, izlenen genel ekonomi politikaları üzerinde büyük etkileri olmuştur.

Türkiye ekonomisinde meydana gelen gelişmeleri, ana hatlarıyla, belirli ekonomik göstergelerle ve kesimler itibarıyla incelemeye geçmeden önce, ülkemizde uygulanan ekonomi politikalarını dönemler olarak gözden geçirmemiz yararlı olacaktır. Söz konusu dönemlerin seçiminde ise, çoğunlukla benimsenen;

- 1923-1938 Atatürk Dönemi,
- 1939-1949 Savaş Yılları ve Sonrası,
- 1950-1959 Plansız Dönem (Enflasyoncu Gelişme Yılları),
- 1960-1962 Durulma Yılları,
- 1963 ve Sonrası (Planlı Kalkınma Dönemi)
- 1980 Sonrası (Günümüz Ekonomisi)

şeklindeki ayrıma bağlı kalmıştır. Gerek 1950-1959 dönemi ve önceki dönemler, gerekse 1963 yılı sonrası planlı kalkınma dönemleri de kendi içinde alt dönemlere ayrılmaktadır.

Ülkemizde uygulanan ekonomi politikaları, söz konusu dönemler ve alt dönemler ana hatlar olarak verilecek. Türkiye ekonomisindeki gelişmeler ve bu gelişmeler içinde tanım kesiminin durumu ve özelliklerine ise daha fazla ağırlık verilmeye çalışılacaktır.

Türkiye ekonomisindeki genel gelişmeleri çeşitli politika evreleri olarak, Cumhuriyetimizin kuruluşundan bu yana incelememizden önce, bu dönem

öncesindeki duruma da genel olarak bakmak, genç cumhuriyetin devraldığı ekonominin özelliklerini açıklamak yönünden yararlı görülmüştür.

1923 öncesi, bir savaşlar dönemi olup, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşı'nı kapsamaktadır. Bu dönem 1908'den, yani Meşrutiyetten sonra başlamış olup, belirli ekonomik düşünce akımlarını görmekteyiz. Bunlar Liberal, Meslekçi ve Millî Ekonomi düşünceleridir.

Liberal görüş, batıdaki kapitalist ekonomi fiklerini içeren düşüncedir. Meslekçi görüş ise, Türk ve müslüman esnaf ve tüccarın, geleneksel kurumlar içinde örgütlenmesini amaçlamaktadır. Millî ekonomi düşüncesi de ithat ve Terakki ve özellikle onun ideoloğu olarak bilinen Ziya Gökalp ve taraftarınca savunulmuştur.

Cumhuriyet öncesi dönemin somut ekonomik verilerine gelince, devamlı savaşlar nedeniyle öncelikle genel yaşam düzeyi ve tüm ekonomik kaynaklar düşük düzeydedir. Nitekim 1907 yılında kişi başına gelirin 824, 1913 yılında 874 ve 1914 yılında 1072 kuruş olduğu hesaplanmıştır. Ancak, satın alma gücü bilinmedikçe bu verilerin fazla bir anlamı yoktur. Ayrıca bölgeler ve köy-kent arasında gelir farkları önemli düzeydedir. Örneğin, kişi başına ortalama gelir yukarıdaki gibi olduğu halde, 1913 yılı için İstanbul'da kişi başına gelir 2080 kuruş olarak bulunmuştur. Genel yaşam düzeyinin düşüklüğünü gösteren verilerden bir diğeri de doğal nüfus artış hızıdır. 1900-1913 yılları arasında yıllık nüfus artış hızı % 07-08 dolayında kalmıştır. Bu da yoğun savaşlar, kötü beslenme ve kötü sağlık koşulları nedenlerinden kaynaklanmıştır⁽¹⁾.

Ülke ekonomisi tarımsal bir yapıya sahip olmakla birlikte, tarımın yapısı bozuk, öncelikle sermaye birikimi zayıf ve yüzyıllardan beri kullanılan tarım aletleri üretime eğemendir. Öte yandan işletmeler genelde küçük ve çok parçalanmıştır. 1907 yılında yapılan Tarım Anketi'ne göre, Trakya ve Rumeli'deki işletme büyüklükleri bu durumu yansıtmaktadır. Toplam tarımsal işletmelerin %34'ü 10 dekardan küçük, %47'si 10-50 dekar arasında ve %19'u da 50 dekardan büyüktür. Ancak az sayıda olmakla birlikte büyük ölçekli işletmelerin bulunduğunu ve bunların toplam tarım alanlarının büyük bölümünü kapsadığını bildiren bazı kaynaklar da vardır. Ayrıca çiftçiye yardım amacıyla devletçe bazı girişimler de yapılmıştır. Üreticinin görenek yararlanabileceği örnek çiftlikler kurulmuş, üretim araçları sağlanabilecek ve kredi verebilecek kurumlar oluşturulmuş, ancak bunlar uygulamada fazlaca etkinlik gösterememişlerdir. Tüm bu nedenlerden dolayı tarımsal üretim düşük kalmış, hatta yurtiçi gereksinimler için bile dış alıma gitmek zorunluluğu ortaya çıkmıştır. 1908-1913 yıllarında toplam 462 000 ton tahıl dış alımı yapılmış, 185 000 ton da dış satın yapılmış, böylece 277 000 ton dış alım fazlalığı olmuştur. Görüldüğü gibi, ekonomisi tarıma dayalı olan ülkemiz, başlıca besin maddesi açığını bile dışarıdan almak zorunda kalmıştır⁽²⁾.

(1) Nazif Kuyucuğu, A.g.e., s.158-159

(2) Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s.61-70.

Endüstri alanında da durum farklı değildir. Bilindiği gibi, Osmanlı endüstrisi daha 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa'nın, bu arada özellikle İngiliz mekanik endüstrisinin ezici darbesine uğramıştır. Daha önceleri varolan kapitülasyonlara 1838 Ticaret Anlaşmasıyla yeni ayrıcalıkların eklenmesi, İmparatorluğu bu açıdan güç durumda bırakmış, ülke sadece tarımsal hammadde ve maden dış satımı yapan, buna karşılık endüstri malları dış alımı yapar duruma gelmiştir. Ülkemizde endüstriyel kuruluşlar oluşturmak bakımından bazı girişimler de olmuştur. Bu amaçla 1913 yılında bir "Tevhiki Sanayi Kanunu" çıkarılmış ve endüstri kuruluşlarına bazı özendiriler getirilmek istenmiştir. Bu yıllarda İmparatorluk endüstrisi, ev, atölye ve fabrika olmak üzere üç aşamaya da yapısında toplamıştır. Ülkedeki endüstri kuruluşları ve bunların durumunu belirlemek amacıyla 1913 ve 1915 yıllarında "Sanayi Sayımları" yapılmış, ancak bunlar tüm ülkeyi değil, belirli bölgeleri kapsamışlardır. Bununla beraber, sayım bölgeleri ülke endüstrisinin en yoğun olduğu İstanbul ve İzmir gibi yöreler olduğundan, bu konuda yeterli bilgi verilebilecek niteliktedirler⁽¹⁾.

1915 sayımına göre; sanayide toplam kuruluş sayısı 264, yardımcı kuruluşlarla birlikte 282'dir. Bu sayımın % 26'si oranındaki kuruluş besin endüstrisinde, yine %28'i dokuma, %19,5'i kırtasiye, %9'u ağaç endüstrisi, %6,5'i toprak, %5'i deri ve %4'ü de kimya endüstrisi alanlarında faaliyet gösteren kuruluşlardan oluşmaktaydı. Söz konusu bu 264 endüstri kuruluşundan 22 tanesi devlet mülkiyetinde, 26 tanesi Anonim Ortaklık ve 214 tanesi de özel mülkiyet şeklindeki kuruluşlardı. Bu endüstri kuruluşlarından elde edilen üretimin %70,3'u besin endüstrisinde, %11,9'u dokuma, %8,3'ü deri, %6,1'i kırtasiye, %2,2'si Kimya, %0,8'i ağaç ve %0,4'ü de toprak endüstrisi tarafından üretilmişlerdir⁽²⁾. Bu verilerin doğruluğu kabul edilirse, ülkenin hemen tüm endüstriyel üretim alanlarında büyük ölçüde dışa bağımlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

(1)(2) Osmanlı Sanayi, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiği, A.Ü.S.B.Fakültesi, Yayın No:229,Ankara 1970, s.13- 27.

1. TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARI

1.1. 1923-1938 Atatürk Dönemi

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen ilk yıllarda sosyal ve politik devrimler ve reformlar ön planda alınmıştır. Bunlar arasında: Halifelik kaldırılmış, Cumhuriyet, laiklik, kadın hakları esaslarına göre yeni Anayasa ve Medeni Kanun kabul edilmiş ve Latin alfabesi benimsenmiştir. Ekonomi alanında ise, Genel Borçlar (Dünyu Umumiye) tasfiye edilmiş ve yabancı şirketlere tanınan kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Ulaştırma ve belediye hizmeti gören yabancı şirketler de kısa sürede kamulaştırılmıştır⁽¹⁾.

Türkiye ekonomisi açısından bu dönemin en önemli olaylarından birisi, daha Lozan Barış Konferansı devam ederken gerçekleşmiştir. Ekonomik hayatın canlandırılması ve kalkınmanın başlatılması için nasıl bir politikanın uygulanması ve hangi önlemlerin alınması gerektiğini kararlaştırarak, hükümete yardımcı olmak amacıyla, 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında "İzmir İktisat Kongresi" toplanmıştır. Kongre çok acele hazırlanmış, beklenen sonuçlar alınamamış, ancak bu kongrede, milli bir ekonomi politikasının gereği ve önemi açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Buna göre, ekonomik hayat özel teşebbüsün liderlik ve egemenliğinde yürüyecek, devlet gerekli teşvik ve himayeleri sağlayacak ve düzenleyici müdahaleler yapacaktır. Devletin ekonomik hayata doğrudan doğruya katılması ve kalkınmada rol alması söz konusu değildir⁽²⁾. Bu kararlara paralel olarak, 1927 yılında çıkartılan "Teşviki Sanayi Kanunu" ile özel teşebbüs aracılığı ile sanayileşme girişimini görüyoruz. Ancak, 1929-1933 dünya buhranının etkisi ve henüz özel teşebbüs, özel tasarruf ve yatırımların yeterli düzeye ulaşamaması nedeniyle, hızlı bir ekonomik büyüme sağlanamamıştır. Şeker ve çimento sanayilerinin kurulmaya başlaması bu döneme rastlar. Tarım sektörü açısından en önemli değişiklik, yüz yıllardır devam eden ve çiftçi üzerinde büyük bir yük olan "Aşar"ın 17 Şubat 1925 tarih ve 552 Sayılı Kanunla kaldırılması olmuştur. Bunun dışında tarımda bir miktar teknik ilerleme görülmüş, toprak reformu konusunda da bir takım çalışmalar başlatılmıştır.

Özel sektör aracılığı ile beklenen gelişmenin sağlanamaması ve dünya ekonomik buhranının da olumsuz etkileri sonucu, on yıllık bir uygulamadan sonra izlenen ekonomi politikasında değişiklik yapmak gerekmiştir. İzlenecek yeni ekonomi politikasına üç önemli yenilik getirmiştir.

- Liberalizm terk edilerek, devlet ekonominin kuruluşunda aktif rol alacak,
- Ülkenin ekonomik kalkınmasında sanayileşmeye öncelik verilecek,
- Sanayileşme planlı bir şekilde yürütülecektir.

⁽¹⁾ Ahmet Kırçbay, A.g.e. s.5-6

⁽²⁾ Reşat Aktan, A.g.e. s.41-42

Bunun üzerine, ekonomik kalkınma ve sanayileşme hamlesinin kamu sektörü ve İktisadi Devlet Teşekküllerinin (İDT) öncülüğü ile sağlanması ilkesi benimsenmiş ve bu kapsamda 1934-1938 yılları için 5 yıllık bir sanayi planı hazırlanarak, ekonomide devletçilik uygulaması başlamıştır. Ancak, Atatürk'ün benimsediği ve uyguladığı devletçilik rejiminde, özel teşebbüsün teşvik edilmesi ilkesi korunmuş, özel kesimin el atmadığı sektörlerin devlet öncülüğünde geliştirilmesi esas kabul edilmiştir. Özel teşebbüs yeterince geliştikten sonra İDT'leri özel sektöre devredilebilecektir. Bu dönemde İDT öncülüğünde madencilik (demirçelik, kömür, bakır, krom) dokuma, kağıt, cam sanayi ve demiryolları geliştirilmiş, uzun vadeli altyapı olarak eğitime büyük önem verilmiştir⁽¹⁾. Bunun yanında, çok güç duruma düşen tarım sektörüne filen yardım elini uzatması, ayrıca tarımda makinalaşmanın başlaması bakımından bu alanda da devletçiliği görüyoruz. Tarım kesmine yardım, hububat fiyatlarını destekleme ile 1932 yılında başlamış, sonradan bu politikayı devamlı olarak yürütmek üzere 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) kurulmuştur. Birinci sanayileşme planının uygulaması çok başarılı bir şekilde ve beklenenden daha kısa bir süre içerisinde başarıyla sonuçlanmıştır. Bunun sonucu olarak, 1933 yılında sanayi sektörünün milli gelir içerisindeki payı %10 dolayında iken, bu oran 1938 yılında %60'lık bir artışa %16'ya yükselmiştir⁽²⁾.

Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı tamamlanmadan, 1936 yılında ikinci beş yıllık sanayileşme planı hazırlanmış. Bu plana göre, hammaddesi yurdumuzda bulunan, büyük sermaye ve teknik güç gerektirilen sanayi dallarının kurulması öngörülmekteydi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve uluslararası ilişkilerin bozulması sonucu, ikinci sanayi planı için kaynak sağlanamadığından bu plan uygulama alanı bulamamıştır⁽³⁾.

Atatürk döneminde milli gelir ve artış hızını belirleyen güvenilir veriler yoktur. Bu döneme ait Birinci BYKP'nda verilen rakamlara göre, 1927-1938 dönemi için milli gelir artış hızı %5,9, kişi başına düşen gelir artış hızı % 4 ve tarım kesiminin de toplam milli gelirdeki artışa yakın bir hızla artışı belirtilmektedir⁽⁴⁾. Ancak, 1929-1934 yıllarının dünya ekonomik buhranına rastlaması ve dönem boyunca tarım kesiminde önemli bir üretimi artışı olmadığı düşünüldüğünde, bu verilerin sağlıklı olduğuna kuşku ile bakılabilir.

1.2. 1939-1949 Savaş Yılları ve Sonrası

Türkiye savaşa girmediği halde 1939-1945 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı'nın ve savaş ekonomisinin bütün sıkıntılarını yaşamıştır. Bir milyonluk bir orduyu her an hazır tutabilmek için milli kaynaklarının büyük bir kısmını savunma harcamalarına ayırmak zorunda kalmıştı. Faal yaştaki genç erkeklerin sâh altında olmaları, üretim hacmini olumsuz etkileyerek, özellikle tarımsal üretimin azalmasına neden olmuş ve ordunun beslenmesi sorun haline gelerek, ülkede

⁽¹⁾ Ahmet Kılıçbay, A.g.e., s.6.

⁽²⁾ Bğb. DPT, I. BYKP, s. 8, Tablo 4.

⁽³⁾ Reşat Aktan, A.g.e., s.46-48.

⁽⁴⁾ Bğb. DPT, I. BYKP, s.8, Tablo 3'den hesaplanmıştır.

bazı yiyecek maddeleri kamere bağlanmıştır. 1942 yılında Zirai Kombinalar adı altında, Orta ve Güneydoğu Anadolu'da 13 yerde kurulan tarımsal kuruluşun, özellikle buğday sıkıntısının giderilmesinde büyük faydası olmuştur. Daha sonra bu Kombinalar Devlet Üretim Çiftlikleri olarak üreticiye iyi tohumluk yetiştiren kamu kuruluşları şeklinde faaliyet göstermişlerdir. Bu yıllarda dış-alemlerle olan ilişkiler çok azaldığından, dış satım ve dış alım da azalmıştır. Hazine açıkları iç borçlanmalara kapatılmaya çalışılıyor, bu da yeterli olmayınca "Varlık Vergisi" adı altında bir verginin konulduğunu görüyoruz. Savaşın ilk yıllarında baskı altında tutulan tarım ürünleri fiyatları 1942 yılında serbest bırakılınca, bu fiyatlarda büyük artışlar olmuştur⁽¹⁾. Bunun üzerine, 1943-1945 yılları arasında "Toprak Mahsulü Vergisi" adı altında tarım ürünlerinin % 10'u oranında ve aynı olarak toplanan bir vergi tarım kesimine uygulanmıştır⁽²⁾.

Tarımsal üretim amacıyla kullanılmayan, fakat tarıma uygun olan devlet topraklarının ve belirli sınırların üzerinde kişisel mülkiyetteki toprakların, kamulaştırılarak topraksizlere ve az topraklılara dağıtılmasını öngören "Çiftçi Topraklandırma Kanunu" da bu dönemde (1945'de) çıkarılmıştır.

Özellikle 1940-1945 yılları arasında belirtilen nedenlerle ekonomik gelişme duraklamış, tarım kesimindeki gerileme nedeniyle sanayi kesiminde de miktar olarak bir azalma olmuş, ancak GSMH içinde sanayi kesiminin payı görece olarak bir miktar artmıştır.

1939-1945 döneminde savaşın ekonomik kalkınmamız üzerindeki olumsuz etkisi sonucu, kişi başına sabit fiyatlarla GSMH'da yılda % 0,9 oranında bir azalma görülmüş ve savaş izleyen yıllarda da Türkiye yine belirli bir kalkınma hamlesi kaydedememiştir. 1938-1949 yılları için fiyatlarda önemli artışlar olmuş, kapalı GSMH fiyat indeksine göre, yıllık ortalama fiyat artışı % 14,8 olmuştur⁽³⁾. Savaş sonrasında varolan önemli ölçüdeki döviz ve özellikle altın stoklarına dayanılarak, dış alım artmaya başlamış, burada da tüketim malları önemli olmuştur. Ayrıca, daha önce ekonomik bunalım, daha sonra da savaş nedeniyle dış satım durmuş olduğu için, geleneksel birkaç dış satım malının biriken belirli stokları karşısında, bunların sürümünü sağlamak amacıyla 7 Eylül 1946'da % 50'lik bir devalüasyon yapılmış ve dolayısıyla bu stoklar da kısa sürede erimmiştir⁽⁴⁾.

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda, ekonomik sorunların yoğun olmasına karşı, iç politika alanında çok önemli bir adım atılarak, 1945'de çok partili demokrasi rejimi benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bu yıllar, yeni siyasi ortam ve dış ülkelerle ilişkiler çabası içerisinde, ekonomik kalkınmanın ikinci plana atıldığı dönem olmuştur. Aynı yıllarda önce askeri, sonra ekonomik amaçlar için dış yardımlar gelmeye başlamış ve bu yardımların ilki 1947 yılında "Truman Doktrini" adı altında A.B.D.'nden gelmiştir. Ertesi yıl uzun yıllar devam eden "Marshall yardımı" başladı. Bu yardımlardan yararlanılarak, ülkemizin ekonomik ve

(1) Reşat Aktan, A.g.e., s.49.

(2) Ayhan Tufan: Türkiye'deki Tarımsal Vergiler Üzerine Bir İnceleme. Bil. Arış. ve İnc. 56T, Ankara 1988, s.24.

(3) Ahmet Kılıçbay, A.g.e., s.8-9.

(4) Nazif Kuyumçulu, A.g.e., s.20.

sosyal kalkınmasına ilişkin beş yıllık bir plan hazırlığı çabaları sonuç vermemiştir. İkinci bir plan Türkiye tarımını kalkındırmayı amaç edinen 1948 tarihli bir tarım planıdır ve bu plan da uygulanamamıştır. Aslında, savaş sonu yılları tarım kesiminin önem kazandığı, sanayileşme ve ulaştırma ile birlikte kalkınma çabalarına öncelik verildiği dönemdir. Bu yıllarda tarım alanında bazı faaliyetler yapılmış, örgütler kurulmuştur. Bunlar arasında çiftçilerin makina, gübre gibi modern girdilere olan ihtiyaçlarını elverişli koşullar ve uygun fiyatlara sağlamak üzere Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'nun kuruluşu, teknik tarım ve bahçivanlık okullarının açılışı, teknik tarım teşkilatının kuruluşu sayılabilir⁽¹⁾.

1.3. 1950-1959 Plansız Dönem (Enflasyoncu Gelişme Yılları)

1950 genel seçimleri ile siyasi iktidar değişmiş ve önceki dönemden tamamen farklı bir ekonomik gelişme stratejisi uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamanın 27 Mayıs 1960'a kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu dönemin ekonomik kalkınma stratejisi aşağıdaki noktalarda toplanabilir.

- Savaşın sıkıntıları tamamen bitmiş, uluslararası ilişkiler kurulmuş, çeşitli dış yardımlar alındığı, ekonomik kalkınma için uygun bir dönem başlamıştır. 1948-1960 yılları arasında Türkiye'ye dış kaynaklardan hibe ve kredi şeklinde bir milyar 250 milyon dolarlık ekonomik yardım gelmiştir. Yeni ekonomik görüşte, özel girişimi esas alan düşünce egemen olarak, devlet işletmeciliğinin, ancak kamu hizmeti niteliğindeki alanlarda ve özel sektörün yatırım yapmadığı veya kar görmediği için yatırım yapmak istemediği enerji, sulama, liman yapımı, ulaştırma gibi alanlarda devlet yatırımlarını yoğunlaştırıyordu⁽²⁾. Ancak uygulamada, devletin ekonomik işlere karışmaması gerektiği serbest rekabetçi politika birkaç yıl sürmüş, sonraları söylenenin tersi yapılmaya başlanmıştır⁽³⁾. Nitekim, 1950-1959 yıllarında toplam yatırımlar içerisinde kamu kesiminin payının zamanla arttığı görülmektedir. Kamu yatırımları bu dönemde özel yatırımları özandıren yönlendiren bir politika unsuru olmuş ve özel yatırımların milli gelire oranının yükselmesinde önemli bir rol oynamıştır⁽⁴⁾.

- Dış yardımlardan da yararlanılarak, 1950-1953 yılları arasında tarım alanında geniş makinelaşma hareketi görüldü. Kısa zamanda sayıları 3 binden 35 bine çıkan traktörlerle kurak ve yarı kurak bölgelerin dalgalı arazileri tarıma açıldı. 1950 yılında tarla alanları 4.5 milyon hektar iken 1953 yılında % 30 oranında artarak 18,8 milyon hektara ulaşmıştır⁽⁵⁾. Bu yıllarda tarımsal krediler liberal bir şekilde dağıtılmış ve tarım ürünleri destekleme fiyatları yüksek tutulmuştur. Dış yıl üst üste havalanın da iyi gitmesi sonucu Türkiye'de o zamana kadar görülmemiş bir tarımsal üretim artışı olmuştur. Hatta dünya buğday dışsahmında Türkiye dördüncü sıraya yükselmiştir⁽⁶⁾. Tarım kesiminin gelişmesi sanayileşme yanında ön plana geçmiştir. Tarım kesimi belirtildiği gibi, makinelaşma, destekleme alım

(1) Reşat Aktan, A.g.e., s.49-51.

(2) Reşat Aktan, A.g.e., s.52.

(3) Nazif Kuyucuklu, A.g.e., s.213.

(4) Mükerrrem Hiç, Türkiye Ekon. Analizi Baş. Eko. Göz. İst.Üniv. Yay.No.2665, İstanbul, 1980.

(5) Bşb. İstatistik Gen. Md. - Ziraî İstatistik Özetleri 1940- 1980, Yay. No: 415, Ank.1961, s.3-18.

(6) Reşat Aktan, a.g.e., s.52.

politikası, kredi politikası ve çeşitli alt yapı yatırımlarıyla büyük ölçüde teşvik görmüştür.

- Özel teşebbüsün teşviki özellikle imalat sanayi alanında etkili olmuş ve daha çok ithal ikame tüketim malları sanayii geliştirilmiştir. Bu durum 1954 yılının tarımsal üretim için olumsuz bir yıl olarak geçmesi ve bunun sonucu olarak da dış ticaret tıkanıklıklarının dış alımı önlemesinden sonra ağırlık kazanmıştır.

- Hem tarım ve hem de sanayi kesiminin hızla gelişmesi, ticaret ve ulaştırma kesimlerinin de gelişmesine yardımcı olmuş, inşaat kesimi de hızlı bir artış göstermiştir.

Sanayi kesimindeki artışın 1954 yılından sonra daha hızlı olduğunu görüyoruz. 1948 baz yılına göre: 1953 yılında tarımsal üretim indeksi 155 ve sanayi üretim indeksi 157 iken, 1959 yılında tarımsal indeks 162'ye yükseldiği halde sanayi indeksi 242'ye ulaşmıştır⁽¹⁾.

- Gerek sanayi kesiminde özel teşebbüsün krediler yoluyla teşviki, gerek tarım kesiminin yine tarımsal krediler ve destekleme alımları yoluyla desteklenmesi, gerekse alt yapı kamu yatırımlarının finansmanı ve bütçe açıkları para arzının hızla yükselmesi sonucunu doğurmuştur. Reel GSMH'nin hızla arttığı 1950-1953 döneminde para arzındaki bu artış, önemli fiyat artışlarına yol açmamıştır. Ancak 1954 ve sonraki dönemde hızı giderek artan ciddi bir enflasyon yaşanmıştır. Bu dönemde elde edilen GSMH artış hızının çok önemli bir yükselme kaydettiği görülmektedir. 1950-1959 yılları için toplam GSMH yıllık ortalama artış hızı %8,9 (1950-1953 dönemi için %11,3) olmuştur⁽²⁾. Görüldüğü gibi Atatürk döneminde devletçilik ikisi ile gerçekleştirilen kalkınma hızı, bu dönemde farklı bir kalkınma stratejisi ile gerçekleştirilmiştir.

1954 yılında olumsuz iklim koşulları nedeniyle tarımsal üretimin düşük olması tarım sektörü gelirlerinin bir yıl öncesine oranla %10 civarında azalmış ve dolayısıyla milli gelir de %3 gibi önemli bir düşme göstermiştir. Çünkü bu yıllarda tarım sektörünün milli gelir içerisindeki payının yüksek olması, tarım kesimindeki ürün azalmasını, doğrudan milli gelire yansıtılmakta ve diğer kesimlerin de bu etkiyi giderebilmesi olanağı bulunmuyordu.

1955-1959 yılları için toplam GSMH yıllık artış hızı % 5,5'dir. Bu oranın oldukça yüksek bulunmasında, 1954 yılının kötü gitmesi nedeniyle 1955 yılı milli gelir artış hızının yüksek çıkmasının da etkisi olmuştur. Bu döneme ait kapalı GSMH fiyat indeksi olarak yıllık ortalama fiyat artışı % 11,1'dir. Bu değer 1950-1953 yılları için ortalama yılda % 3,3, 1954'de %5 olmuş, 1955 yılından sonra çok önemli yükselmeler göstermiştir. Nitekim, 1955-1959 döneminde kapalı GSMH fiyat indeksi yıllık ortalama artışı % 16,9'a çıkmıştır⁽³⁾.

⁽¹⁾ Haluk Cilev, A.g.e., s.142.

⁽²⁾ Mokerrem Hıç, A.g.e., s.12-13.

⁽³⁾ Mokerrem Hıç, A.g.e., s.15-16.

Bu dönemin başlarında milli gelirden görülen sıçrama esas olarak tarımsal üretimden kaynaklanıyordu. 1955 yılından sonra ekilebilir toprakların sınırlarına yaklaşılması ile dar boğazlar kendisini göstermiş ve zorlamalar, enflasyona, gittikçe büyüyen dış ödemeler açığına neden olarak ekonomi dengeneden çıkmıştır. Enflasyon hızındaki artış, iç ve dış ticaretteki olumsuzluklar, dönem başında liberal bir tutum gösteren ekonomi politikasını, gittikçe kontrol altına alarak 4 Ağustos 1958'de oldukça geniş kapsamlı bir istikrar politikası uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Önce paranın dış değeri fiili devalüasyonla düşürülmüş, sonra da büyük ölçüde bir dış yardımla, dış ticaret takanıklıkları giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca para hacmini kontrol için emisyonlar durdurularak, İktisadi Devlet Teşekküllerinin (İDT) kredi olanakları sınırlandırılmıştır.

1.4. 1960-1962 Durulma Yılları

Yukarıda değinilen istikrar önlemleri ile ekonomiyi dengeye getirebilme çabalarının sonuçları belirgin olarak görülmeden 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan bir askeri devrimle, politik sisteme geçici bir süre için müdahalede bulunulmuştur. Devrim sonrası politik ve ekonomik alanda bir takım önlemler alınmış, kabul edilen yeni Anayasa ile ekonomik planlama zorunlu hale getirilmiş ve Başbakanlık'a bağlı olmak üzere Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur. Bu dönemin ekonomi politikasında özellikle yatırımların daha etkin bir şekilde dağılımı ve enflasyonist eğilimlerin önlenmesi gibi sorunlar öncelik kazanmıştır. 1960-1961 yıllarında toplam GSMH ortalama yılda %2,7 gibi düşük oranda artmış ve bu yıllarda yıllık nüfus artış hızı %2,5 olup, kişi başına GSMH yıllık ortalama artış hızı ancak %0,2 de kalmıştır. Bu yıllarda yıllık ortalama fiyat artış oranı da %3,8 gibi oldukça düşük düzeydedir⁽¹⁾. DPT 1962 yılında planlı devreye geçiş için hazırlıklarına başlamış, önce plan hedefleri ve stratejisi kabul olunmuş, sonra 1962 yılı için bir yıllık geçici bir plan hazırlanmıştır. Bu planın uygulanması sonucu 1962 yılında ekonomide %6 oranında bir kalkınma hızına ulaşılmıştır.

1.5. 1963 ve Sonrası (Planlı Kalkınma Dönemi)

1.5.1. 1963-1977 Dönemi

Ülkemizde ilk kez 1963 yılında uygulamaya konulmak üzere, arka arkaya üç tane beşer yıllık dönemleri kapsayan, onbeş yıllık perspektif bir plan hazırlanmış, uygulanmış ve 1977 yılında sona ermiştir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1 Ocak 1963 tarihinden itibaren uygulamaya girmiştir. Onbeş yıllık bir perspektif kapsamında hazırlanan uzun vadeli kalkınmanın ilk beş yıllık bölümünü oluşturan kalkınma planının asıl hedefinin, toplum refahını ve insan mutluluğunu artırmak olduğu söylenebilir. Bir yandan yurt içi kaynakların artırılmasına çalışılırken, diğer taraftan refahın gelişme ve dağılımında sosyal adaletin gerçekleştirilmesinin de sağlanması planın amaçları

⁽¹⁾ Mükerrem Hiç, A.g.e., s.16-17.

arasında yer almaktadır. Böylece planlı kalkınmanın genel amaçları yanında, 15 yıllık ekonomik ve sosyal hedefleri kısaca aşağıdaki noktalarda özetlenebilir⁽¹⁾.

- Planlama, demokratik düzen içinde olacaktır ve beşer yıllık üç dönemi kapsamaktadır.

- Türk ekonomisi, devlet ve özel sektörlerin yan yana bulunduğu karma bir ekonomi düzeni içinde yürüyecek, planlar, kamu kesimi için emredici, özel kesim için ise, yol gösterici olacaktır.

- Nüfus artış hızı gözönünde tutularak %7 civarında kalkınma hızına ulaşmak hedef alınmıştır. Bunun gerçekleştirilmesi, daha ziyade iç tasarruflarla finanse edilecek ekonomik yatırımların yapılmasına bağlıdır.

- Verimliliği artıracak entansif tarım, sanayileşme, insan gücünün değerlendirilmesi gibi konuların hepsi yatırımlarla gerçekleştirilebilir. Bu ise büyük ölçüde tasarrufu gerektirir. Ancak, tasarruf artışları, gelir dağılımındaki farkları büyütücü yönde değil azaltıcı yönde olacaktır.

- Enflasyon yoluyla, zorunlu tasarruf sağlama yoluna gidilmeyecektir.

- Yatırımların yapılmasında ve coğrafi dağılımında, bölgeler arası dengeli bir kalkınmanın esasları gözönünde bulundurulacaktır.

Onbeş yıllık süreyi kapsayan perspektif planında, 1961 fiyatlarıyla 52,7 milyar TL olarak hesaplanan 1962 yılı GSMH'sinin yıllık %7'lik büyüme hızıyla 15 yıl sonra 145,3 milyar TL'ine ulaşacağı, böylece %175 artacağı tahmin olunmuştur. Doğal olarak kişi başına GSMH artışı aynı hızda olamayacak, yani yaklaşık %3'lük yıllık nüfus artış hızı düşüldüğünde, kişi başına gelir artışı bu dönem sonunda %78 oranında kalacaktır⁽²⁾.

Perspektif plana göre istihdam, çok önemli bir sorun olarak görülmüştür. Onbeş yıllık planlı dönemde, yaratılması düşünülen istihdam hacmi 6,8 milyondur. Oysa, nüfus artışının etkisi ile onbeş yılda çeşitli sektörlerde (tarım sektöründe gizli işsizler hariç), 7,5 milyonluk bir nüfus kitlesi iş isteyecektir. Bu nedenle, ekonomik ve sosyal maliyeti çok yüksek olduğu belirtilen açık işsizliğin önlenmesi için, şehirlere göçün, yaratılacak yeni iş alanlarıyla dengeli olmasını sağlamak ve tarım bölgelerinde tarım dışı faaliyet olanaklarını artıracak programlar hazırlanacağı bildirilmektedir. Ayrıca işgücünün mesleki ve teknik yeteneklerinin yükseltilmesi konusunda, önemli çalışmalar yapılması öngörülmektedir⁽³⁾.

Yukarıda belirtilen ulusal ekonomide yıllık % 7'lik bir artış sağlayabilmek için, beşer yıllık kalkınma planı dönemlerinde, GSMH'nın belirli, fakat giderek daha

(1) Bşb. DPT., Beşer Yıllık Kalkınma Planlarından.

(2) Bşb. DPT., I. BYKP, s.35.

(3) Bşb. DPT., I. BYKP, s.36.

fazla bir oranının yatırımlara ayrılması öngörülmüştür. Çizelge 16'dan izleneceği gibi, bu oran 1962 yılında %16,3 iken 1977 yılı için %25 olarak hedeflenmiştir.

Perspektif planda sosyal hedefler de önemli bir yer tutmaktadır. Burada hedef, halkın yeterli bir yaşam düzeyine ulaşması, sosyal güvenlik, adil bir gelir dağılımı ve yurt ölçüsünde bir fırsat eşitliğinin sağlanmasıdır.

Yine perspektif plan döneminde, toplum kalkınmasına büyük bir önem verilmektedir. Bu konu, 1977 yılında 700 bin kişilik işgücü fazlası olabileceği bildirilen tarım sektöründe, şehirlere işgücü akınını frenleyebilmek bakımından, kırsal alan için de çok önemlidir. Bu amaçla, toplum kalkınması ile kırsal kesimdekilere belirli oranda iş, yani çalışma alanı sağlanmaya çalışılacağı belirtilmektedir.

I. ve II. BYKP dönemlerinin, daha sonraki kesimde ayrıntılı olarak incelendiğinde görüleceği üzere, ekonominin genel kalkınma hedeflerine oldukça yaklaştığı söylenebilir.

III. Plan döneminde dünya koşullarında önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemin sonunda bir yandan Türkiye'nin gelişme özelliklerinin, bir yandan dünya koşullarındaki değişmelerin etkisiyle, ülkemizin çoğalan sorunları temel niteliklerini koruyarak büyük boyutlara ulaşmıştır. III. Plan döneminde ekonomide belirli bir yapısal değişikliğin gerçekleştirilmesi amaçlanmış, ancak buna geniş ölçüde ulaşılamamıştır. Zira bu dönemin en önemli niteliği, başta altyapı olmak üzere, ekonominin önemli darboğazlara girmesidir. Bu dönemde, yatırımlarda zaman zaman dağınıklık, gecikmeler, üretimde ve dış satımda düşmeler ile enerji bunalımları görülmüştür. Sanayi sektörünün ekonomideki payının büyümesi ve bunun toplumda da yapısal bir değişmeyi uyuracak boyuta erişmesi amaçlanmış, ancak uygulamada bu yapısal değişikliği gerçekleştirecek ölçüde bir değişiklik sağlanamamıştır.

Perspektif plan döneminde, makro düzeyde hedeflerle gerçekleştirmeler arasında birtakım başarılar sağlanmış, ancak ekonomik sektörler olarak, değişik plan dönemlerinde hedeflerden önemli sapmalar olmuştur. Bir sonraki kısımda bu durum ayrıntıları ile incelenecektir. Ancak, sözü edilen perspektif plan döneminde makro düzeydeki plan hedeflerinden sapmaları özetleyecek olursak;

- İstihdam sorununun çözümü öngörülmüş, ancak, perspektif plan dönemi sonunda, bu mesele baştaki önemini korumuş, hatta gittikçe büyümüştür.

- Toplum kalkınması sorununa, yerinde çalışmayı sağlamak açısından büyük bir önem verilmiş, halkın buna katkısı sağlanmak istenmiş, ancak, bu alandaki çalışmalar da önemli ölçüde aksamış ve yetersiz kalmıştır.

- Perspektif plan döneminin başında, yine çok amaçlı bir Toprak Reformu üzerinde önemle durulmuş, bazı yasa tasarıları hazırlanmış, hatta birisi yasalaşmış, sonra iptal edilmiş, yani bu sorun da çözümlenmeden kalmıştır.

Söz konusu, perspektif plan ve beşer yıllık uygulama dönemlerinde hedeflerle gerçekleşme arasında genelde bir uyum sağlanmış olmasına karşın, önemli sorunlar çözülememiş, bunlar zaman zaman toplumumuza sarsıntılar getirmiştir.

1.5.2. 1978'den Sonrası

Bu yıllar, ekonomimizde büyük güçlüklerin ortaya çıktığı ve bunların önlenmesi amacıyla köklü önlemleri alma girişimlerinin yapıldığı bir alt dönem olmuştur. Aslında bu güçlükler, bir anda doğmamış, bundan önceki alt dönemde karşılaşılan zorlukların bir devamı olmuş, fakat bu alt dönemin ilk yıllarında birden büyüterek önemli sorunlar yaratmıştır.

1978 sonrası olarak belirttiğimiz alt dönemin de kendi içinde, 24 Ocak 1980 tarihine kadar olan yıllar ve bu tarihten günümüze kadar olan yıllar, olmak üzere yine iki kısımda incelenmesi yararlı olacaktır.

1.5.2.1. 1978 - 24 Ocak 1980 Dönemi

İkinci petrol şokunun etkisiyle ülkemizin petrol dış alımına ödemesi gereken döviz miktarı hızla artmış ve döviz stoku açısından önemli bir darboğaz dönemi başlamıştı. Bu nedenle de III. BYKP'nin son yıllarında ve 1978 yılında GSMH'nin büyüme hızı çok düşmüştür. 1978 ve 1979 yıllarında gerçekleşen toplam dışsatım gelirlerinin tamamına yakın kısmını petrol dış alımına ayırmak gerekiyordu. Bu koşullar altında, dövizin piyasa fiyatı hızla yükselmiş ve döviz darlığı önemli ekonomik sorunların başında yer almıştır. Döviz darlığı, sanayinin kullandığı hammaddeleri, aramalarını ve yeni yatırım mallarını, belirli tarımsal girdilerin ve diğer tüketim mallarının dış alımını durdurma düzeyine getirdiği için, bunların fiyatları aşırı bir biçimde yükselmiştir. Dolayısı ile bu hammaddelerden üretilen ürünlerin fiyatları da hızlı bir artış göstermiştir. Bu fiyat yükselişi hareketine, hammaddesi yurt içinden sağlanan malların fiyatlarındaki artışlar da katılmıştır.

Bu döneme ait fiyat artışları incelendiğinde, 1963 yılı fiyatlarıyla 1977 yılında % 24,1 olan toptan eşya fiyatları genel endeksinin, 1979 yılında % 63,9 oranına kadar yükseldiğini görüyoruz. Yüksek enflasyon yıllarında toplam satınalma gücünü beslemesi bakımından şu veriler ilginçtir. Tedavüldeki para miktarı, 1977 yılında 77,9 milyar TL iken, 1978'de 113,7, 1979 da 182,9 milyar TL sine yükselmiş ve merkez bankası kredileri de 1977 yılında 190 milyar TL iken, 1978'de 242 ve 1979'da 382,1 milyar TL. olmuştur⁽¹⁾. Bu veriler, piyasaya yüksek miktarlarda para sürüldüğünü, kredi piyasasının da oldukça yüksek düzeyde tutulduğunu açıkça göstermektedir.

(1) Ayhan Tufan, Türkiye'de Enflasyon ve Etkileri, Ankara, Ü.Z.F. Yayınları: 1988, Bilimsel Araştırma ve İncelemeler:568, Ankara 1988, s.2, Çiz. 1 - s.5, Çiz. 2.

Bir yandan maliyelerin yükselmesi, diğer yandan özellikle sanayide üretim sıkıntılarına karşın, piyasanın emisyon ve krediyle beslenmesi satın alma gücünü yükselttiğinden, iç fiyatlar aşırı bir biçimde yükselmiştir. Fiyat artışları dış satımı güçleştirmiş, dolayısı ile dış ödeme kaynakları tükenmiştir. Böylece ödemeler dengesi aşırı biçimde bozulmuş, ekonomide durgunluk ve işsizlik düzeyi yükselmiştir.

Bu durum karşısında hükümet bazı önlemler alma girişiminde bulunmuştur. Bunlardan ilki 1978 yılında olmuş, hükümet bir "istikrar programı" açıklamıştır. Kamu İktisadi Teşekküllerinin (KIT) açıklarını azaltarak, enflasyonu düşürmek ve ödemeler dengesini iyileştirmek amacıyla KIT'lerin ürünlerine zam yapmıştır. Ayrıca dışaıımı güçleştirici yasal düzenlemeler ve devalüasyon yapılarak dış alım zorlaştırılmıştır. 1979 yılının ilk aylarında birinciye benzer bir ikinci "istikrar programı" kabul edildiğini görüyoruz. Burada da KIT'lerin ürünlerine zamlar devam etmiş, faiz oranları yükseltilmiş, işçi dövizine ve turist dövizlerine primli kur uygulaması yapılmış, bunlar da yetmeyince, Türk lirası yeniden devalüe edilmiştir. Bu arada 1979 temmuz ayında dış borç ve kredilerle ilgili bazı gelişmeler de sağlanmıştır.

Tüm bu sıkı önlemlere karşın, enflasyonun önlenmesinde elde edilen başarılar çok sınırlı kalmış, döviz sıkıntısı devam etmiş ve döviz fiyatları da devamlı artmıştır.

Türk ekonomisi ve siyasi ortamı açısından 1980 yılının iki önemli olayı, 24 Ocak İstikrar Tedbirleri ve 12 Eylül Harekatidir.

1.5.2.2. 24 Ocak 1980 Sonrası (Günümüz Ekonomisi)

24 Ocak 1980'de hazırlanıp kabul edilen istikrar programı, öncekiler gibi ancak, onlardan daha kapsamlı önlemler içermiştir. Burada öncelikle ulusal ekonomide % 100'lerdeki enflasyonun (1980 yılı için, 1953 yılı fiyatlarıyla % 107.2) durdurulması amaçlanmıştır, bunun için de tüketimi kısım, fiyatlardaki yükselişi önlemek bakımından, satınalma gücü şiddetle kısıma yoluna gidilmiştir. Bu önlemler arasında önemli bazıları şöyle sıralanabilir⁽¹⁾:

- Fiyat ve döviz kuru istikrarını sağlamak ve döviz kazandırıcı işlemleri geliştirmek bakımından, önce yüksek oranlı bir devalüasyon yapılmıştır. Sonra da Türk lirasının serbest dalgalanmaya bırakıldığını görüyoruz.

- Piyasadan süratle para çekilerek, sıkı para politikası uygulanmak suretiyle, tüketim talebi kısılmak istenmiştir.

- KIT'lerin açıklarını kapatabilmek amacıyla, KIT ürünlerine yüksek oranlarda zam yapılmış, sonra da fiyatlar serbest bırakılmıştır.

⁽¹⁾ Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 25 Nolu Karar, Karar Sayısı 8/157, 24 Ocak 1980, Resmî Gazete, 25 Ocak 1980:16880

- Faizler önce yükseltilerek, sonra da serbest bırakılarak, paranın zaman değerinin korunması ve halkın tasarrufa yönelmesi amaçlanmıştır.

- Gübre ve gübre üreticileri tarafından kullanılan gübre hammaddeleri, tarımsal ilaç ve bunun hammaddelerininin dış alımı için döviz kurunda katlı kur sistemi uygulanmış, yani döviz kuru bu alımlar için daha düşük tutulmuştur.

- Uygulanan yüksek oranlı devalüasyonla, dış alım pahalılaştırılmış ve dış alım teminat yüzdeleriyle de zorlaştırılarak, dış satım için bazı olanaklar yaratılmıştır.

Tarımsal alanda; desteklemeye tabi tutulan ürünlerin, karar tarihinden sonra yapılan dış satımlardan kilo veya değer üzerinden alınan paralarda, Merkez Bankası'nda bir "Destekleme ve Fiyat İstikrar Foru" oluşturulmuştur. Bu fon tarımsal girdilerin sübvansiyonunda, dış satımın geliştirilmesinde, dış satıma yönelik satışların finansmanında ve üreticinin fiyat hareketlerinden korunmasında kullanılmıştır.

- Bir başka uygulama da orta ve uzun dönemli, yani hemen sonuç vermeyecek yatırım projelerinin uygulanmasından vazgeçilmesidir.

- Belirli tarımsal ürünlerdeki "taban fiyatı" uygulamasında, daha değişik bir politikaya önem verilmiş, eski yıllara göre, daha ölçülü bir fiyat artıştan yanında, ayrıca ürün bedellerinin ödenmesi de çeşitli dönemlere dağıtılmıştır.

- En önemli konulardan birisi de Merkez Bankası'nca emisyon yolunun sınırlandırılmasıdır. Daha önceki dönemlerde açık finansman yolu çok kullanılmış ve enflasyonun yüksek oranda seyretmesinin en önemli nedenlerinden birisi olmuştur.

Alınan önlemlerin uygulamaya konulması sonucu, enflasyon oranı 1981 yılı için % 36,8'e ve 1982 yılı için de % 25,2'ye kadar inmiştir.

Yukarıda sıraladığımız önlemler demeti, bir anlamda, Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda ve yıllık programlarda benimsenmiş olan "Fiyatların Piyasada serbestçe oluşması" ve "Fiyatları doğrudan doğruya değil, dolaylı etkileme ilkelerine" dönüşü ifade etmektedir. 24 Ocak kararlarıyla Türk ekonomisinin dışa açılma sürecinin başlamış olduğu tartışmasız olarak kabul edilen gerçeklerin başında gelmektedir. 1954 yılından sonra, sanayileşme olanaklarının belirlenmesinden buyana ithal-ikame sanayi kollarının gelişmesine özen gösterilmiş, bu sanayi kolları ithal yasakları, miktar sınırlamaları, yüksek gümrük resimleri v.b. araçlarla devamlı korunmuştur. Dış satımın teşviki yerine ithal ikamesine önem veren politika da, 24 Ocak 1980'de uygulamaya konulan istikrar politikası ile son bulmuştur. 1980 öncesi uygulanan politika temelinden değiştirilerek, katı bir kambiyo kontrolünden, günlük ayarlanan esnek bir kur politikasına, daha gerçekçi bir ihracat teşviki sistemine doğru önemli adımlar atılmıştır⁽¹⁾.

(1) Erdoğan Akın, Ekonomi'de 55 yıl, Milliyet Gazetesi, 29 Ekim 1988 Eki, s.3.

Ancak, tüm ekonominin dışa açılması ve liberal politikaya dayandırılarak sanayileşmenin gerçekleşmesini sağlamak düşüncesi de ekonomiyi zora sokan sonuçlar doğurmuştur. Selektif bir politika uygulayarak, ithal ikamesinin başarılı olduğu tüketim malları sanayiini büyük ölçüde dışa açmak, ara ve yatırım malları sanayiini bir ölçüde korumaya almak olanağı en etkin bir bileşimde sağlanabilseydi, bugünkü sorunların çapı da çok farklı olabilirdi⁽¹⁾.

V. BYKP'nin temel amaçlarında da öncekilerde olduğu gibi, ekonomik gelişme ve kalkınma ile sanayileşme eş anlamlı görülerek, bu durumun demokrasi içinde başarılması esas alınmıştır. Ekonominin işleyişinin ekonomik kurallar içinde düzenleneceği, ekonomiye müdahalede makro politika araçlarına ve gereken hallerde kurumsal düzenlemelere ağırlık verileceği belirtilmektedir. Üretim yapısının, Türkiye'nin mevcut maddi ve beşeri kaynak birikimi, doğal kaynaklar, insan gücü potansiyeli, coğrafi mevkii, kalkınmada öncelikli yörelerin özellikleri ile milli güvenlik gerekleri ile dış rekabet olanakları ve dünya dış ticaretinin koşulları dikkate alınarak ve mal kıtlıklarına yol açmayacak şekilde belirlenmesi esas alınmıştır. AET ile olan ilişkilerin, dışa açılma politikası ile uyumlu olarak yeniden düzenleneceği, Topluluk ile ekonomik bütünleşme konusunda gerekli girişimlerin bu plan dönemi içinde sürdürülmesi öngörülmüş⁽²⁾ ve 1967 yılı içersinde Topluluğa tam üyelik başvurusu yapılmıştır.

VI. BYKP'nin temel gelişme politikalarında, Türk milletinin refah düzeyini, açık toplum ve rekabete açık ekonomi ilke ve esasları doğrultusunda, hür ve güvenli bir ortamda yükseltmek amaçlanmıştır.

Büyüme ve refah artışının sağlanmasında ekonomik ve sosyal istikrarın korunmasına önem verilerek, enflasyonla mücadelede, talebin kontrolünün yanısıra arzın artırılması önemli olmaktadır.

Büyümenin serbest rekabet ortamında ve özel kesimin dinamizminden yüksek ölçüde yararlanılarak gerçekleştirilmesi, ekonomik faaliyetlerde kamunun yönlendirici ve özendirici olması, uluslararası entegrasyona olanak verecek bir ekonomik yapının oluşturulması esas alınmıştır.

Üretim düzeyini artırmak amacıyla ülke kaynaklarının en yüksek düzeyde ve etkin şekilde kullanımı sağlanacaktır.

Toplam yatırımlar içerisinde özel kesim yatırımlarının payı giderek artacaktır.

Dış ticaret hacminin GSMH içerisindeki payının artırılmasına, ürün ve pazar çeşitlendirilmesine ağırlık verilecektir.

⁽¹⁾ Yüksek Ürün; Ekonomide 65 Yıl, ..., s.5.

⁽²⁾ Bşb. DPT; V. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.1-3.

Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT'lerin) modern yönetim anlayışı çerçevesinde rekabet gücünün artırılması suretiyle daha verimli çalışmalarını sağlayacak ve özelleştirmelerine ilişkin çalışmalar hızlandırılacaktır.

Tarımda, üretim metodlarını modernleştirerek üretimin hava koşullarına bağımlılığını azaltmak, artan nüfusun gıda maddeleri ihtiyacını karşılamak ve tarımsal ürünlerin dış satımını geliştirmek temel amaçtır.

Gelir dağılımını iyileştirici politikaların ağırlıkla uygulanmasına devam edilecektir.

20 Ekim 1991 Genel Seçimlerinden sonra İktidar el değiştirmiş ve bozulan dengelerin yeniden düzeltilmesi amacıyla hazırlanan ekonomi programı üretim-yatırım, KİT'ler, vergi gibi alanlarda yapılacakları içermektedir. Ekonomide Dengeleme, Üretim ve Atılım programının hedefleri;

- Kronik yüksek enflasyonu düşürmek ve kalıcı olarak düşük düzeyde tutmak,
- Üretimi artırmak ve darboğazları aşmak,
- Gelir dağılımını düzeltmek,
- Piyasa mekanizmasının işleyişini kolaylaştırıp, yaygınlaştırmak
- Dünya ile bütünleşmek.
- Ekonomide demokrasi, sermayenin tabana yayılması, ekonomik politikalarda açıklık-şeffaflık, kamunun güçlendirilmesi olarak sıralanıyor.

Ulusal Ekonomik Denge Modeli üç aşamadan ve paketten oluşuyor. Birinci paket "Dengeleme Paketi" olarak adlandırılıyor ve ekonomide istikrar ve koordinasyonu örgönmektedir. İkinci paket "Üretim, Teşvikler ve Yönlendirme", üçüncü paket de "Atılım ve Ekonomide Reformlar" olarak düzenlenmiştir.

Ancak, önceki plan dönemlerinde başlayan ve VI. Plan döneminde de devamlı olarak artan kamu açıkları, ekonominin dışa açılması ve serbestleştirilmesi yönünde sağlanan olumlu gelişmelerden elde edilecek faydaları önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Özellikle, maliye politikasının hedeflerin aksine genişlemeci bir eğilim göstermesi sonucu, iç talebe dayalı istikrarsız bir büyüme yapısı oluşmuş ve yükselmeye başlayan fiyat artışları kronik hale gelmiştir. Özellikle 1989-1993 döneminde devamlı artan kamu açıklarına paralel olarak yükselen iç faz oranları sıcak para girişini hızlandırmış ve Türk lirasının reel olarak aşırı değer kazanmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler işgücü maliyetinde artışlar yaratmış ve ihracat teşviklerinin de azalması sonucu Türk ekonomisi rekabet gücünü kaybetmiştir. Ekonomideki iç dengesizlik dış dengede de hızlı bir bozulmaya neden olarak, dış alım hızla artmıştır, dış satım yavaşlamış ve dış ticaret açıkları önemli boyutlara ulaşmıştır. İç ve dış dengelerin hızla bozulması sonucu 1994 yılı başında para, sermaye ve döviz piyasalarında ciddi bir kriz yaşanmıştır.

Ekonomiyi hızla istikrara kavuşturmak, kamu açıklarını daraltmak, dış talebe dayalı bir büyüme yapısı oluşturmak ve ekonomik istikrarı devamlı kılmak

yapısal reformları başlatmak amacıyla 5 Nisan 1994 tarihinde "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" uygulamaya konulmuştur.

Uygulama Planı ile öncelikli kamu harcamalarının kontrol altına alınmasına ve kamu gelirlerinin artırılmasına yönelik tedbirler ile ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik düzenlemelere öncelik verilmiştir. Bu kapsamda gelir artırıcı önlemler olarak;

- Vergi ödemeyen kesimlerin bu alışkanlıklarına son vermek için vergi denetimlerinin artırılması,
- KİT, mal ve hizmet fiyatlarının döviz kurundaki artışlar ve piyasa koşulları dikkate alınarak artırılması,
- Ham petrol ve petrol ürünleri üzerinden alınan vergilerde düzenlemeler yapılması,
- Ekonomik denge için ek vergiler konulması,
- KİT'lerin hazineye olan vergi borçlarını süratle ödemeleri için düzenlemeler yapılması,
- Kamu kuruluşlarına ait paraların T.C. Merkez Bankası ve Ziraat Bankası dışındaki bankalarda tutulmasının önlenmesi,
- Hazineye ait taşınmaz mallardan satış işlemleri hazırlanmış olanların süratle satılması,
- Devletin elinde bulunan sosyal tesis, kamp ve lojmanların kira bedellerinin rayiç düzeylere çıkartılarak, bu gelirlerin bütçeye aktarılması önlemleri alınmıştır.

Harcama kısıcı önlemler olarak ise;

- 1994 yılında memur maaşları ile KİT'lerdeki sözleşmeli personelin ücretlerindeki artışlar mevcut bütçe ödenekleriyle sınırlı tutulmuştur.
- Kamuda personel alımları durdurulmuş ve açıkları atama yapılmamıştır.
- Yerel yönetimlerde de aynı şekilde geçici işçi çalıştırılması sınırlandırılmıştır.
- Kuruluşların taşıt alımı, lojman, sosyal tesis ve hizmet binası yaptırımları durdurulmuştur.
- Yatırımları hızlandırma ödeneği kullanılmamıştır.
- Savunma ve güvenlik harcamaları hariç cari harcamalarda %30 oranında kısıntı yapılmıştır.
- Kamuda taşıt kullanımı sınırlandırılmış, 10 ve üzeri yaştaki 5500 adet taşıt hizmet dışı bırakılarak satışı yapılmıştır.

Programın uygulanması ile oluşacak yeni koşullarda, döviz kurunun hedeflenen enflasyon oranı ile uyumlu bir şekilde gelişmesini sağlamayı amaçlayan bir kur politikasının izleneceği, spekülasyon hareketlere izin verilmeyeceği belirtilmiştir.

Başta ihracat olmak üzere, turizm, dış müteahhlik ve döviz kazandırıcı tüm hizmetler, Türk ekonomisinin (ici) gücü olmak zorundadır. 1994 yılı başından

İtibaren reel düzeylerine ulaşan döviz kurları ihracat fiyat dezavantajını ortadan kaldırmıştır.

İstikrar programının yanı sıra, kamunun yeniden yapılandırılmasını hedefleyen yapısal düzenlemeler zorunlu görülmüş ve bu amaç doğrultusunda, vergi reformu, özelleştirme ve tarımsal destekleme politikalarında köklü değişiklikler yapılmıştır.

Bu kapsamda yeni vergi düzenlemeleri yapılarak ek vergiler getirilmiş, özelleştirmedeki tıkanıklığın esas nedenini oluşturan yasal ve kurumsal etkinliklerin giderilmesi yönünde hazırlanan tasarılar yasalaşmış olup, belirlenen program uyarınca özelleştirme çalışmaları sürdürülmektedir.

Programda AB ile gümrük birliği çerçevesinde, dış piyasalarda rekabet gücüne sahip olabilecek sektörlerde üretimin desteklenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede, AB normlarına ve teknolojisine uygun, katma değer yüksek, moda ve markaya yönelik, uluslararası kaliteye sahip üretim ve yatırımların destekleyeceği belirtilmiştir.

Türkiye 31 Aralık 1993 tarihinde hazırladığı ithalat rejimi ile AB ve EFTA ülkelerine önemli gümrük indirimleri uygulayarak Gümrük Birliği konusunda çok ciddi adımlar attı. Daha sonra 6 Mart 1995 günü Ortaklık Konseyi Türkiye-AB Gümrük Birliği Anlaşmasını imzaladı. Konseyin onayından sonra anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Avrupa Parlamentosunun onayı kalmıştı. Avrupa Parlamentosu 13 Aralık 1995 günü Gümrük Birliğini onayladı. Böylece 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren Türkiye AB arasında Gümrük Birliği resmen başlamıştır.

1996-2001 yılları arası Türkiye'nin en zorlu yılları olacaktır. Koşulları keskinleşmiş olan Gümrük Birliği beş yıllık bir süre içerisinde tamamlanacaktır. Ancak bu çok önemli bir entegrasyondur. Yeni kurumlar ve anlayışlar Türkiye'nin geleceğini yönlendirecektir. Gümrük Birliğinin orta vadede ölçek ekonomilerini yakalayacağı, rekabet gücünü oluşturacağı ve yabancı sermaye girişini hızlandıracağı beklenmektedir.

Avrupa Birliği ile gümrüklerin %97'si sıfırlanmış, yeni fırsatlar yanı sıra yeni sorumlulukların da altına girilmiştir. Bu fırsatlar ekonomiyi "Avrupa Ölçeği"ne taşıırken, sorumluluklar da yıllardır iyileştiremediğimiz standartlarımızı zorunlu olarak yükseltecektir.

2. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE GENEL GELİŞMELER

2.1. Türkiye Millî Gelirinde Gelişmeler

Millî gelir (MG), çeşitli ekonomi kesimlerinin, üretime ekledikleri net kıymet veya ulusal ekonomi kapsamında faaliyette bulunan çeşitli üretim faktörlerinin, üretimleri karşılığında elde ettikleri gelirlerin toplam kıymetini ifade eder. Söz konusu net kıymete ulaşmak için Gayri Safi Millî Hasıla (GSMH) ve Safi Millî Hasıla (SMH) kavramlarına da kısaca değinmek gerekiyor.

GSMH bir ulusal ekonomide, belirli bir dönemde, genellikle bir takvim yılında, yeniden elde olunan mal ve hizmetlerin değerlerinin toplamıdır. Ancak GSMH adı üstünde brüt bir değerler toplamıdır. Bu değerlerin üretildiği dönemde içinde kullanılan, tüm demirbaşların bir yıl içerisindeki kullanımından dolayı uğranılan bazı kayıplar da vardır. Söz konusu değerler toplamı kayıpları da içermektedir. Bu kayıplar, söz konusu dönemde üretim yapılırken kapital stokunda uğranılan aşınmalara amortismanlara eşittir. İşte GSMH'dan amortismanlar düşüldüğünde SMH, buradan da dolayı vergileri düşüldüğünde Millî Gelir (MG) hesaplanmış olur. Özellikle uluslararası karşılaştırmalarda GSMH verileri, kişisel gelir karşılaştırmalarında ise MG verileri daha gerçekçi olabilmektedir⁽¹⁾.

Söz konusu GSMH, SMH ve MG hesapları ekonomik faaliyetin üç aşamasında yapılabilir. Bunlar;

1. Gelirin doğuşunda: Bu şekildeki millî gelir rakamı, bir ülkede, tarım, endüstri, ticaret ve diğer sektörlerde, gelirin doğuşu sırasında (üretim istatistiklerinin yardımı ile) hesaplanmaktadır.

2. Gelirin dağılımında: Doğan gelirin, ücret, faiz, rant ve kar gibi çeşitli üretim faktörleri arasındaki dağılışı aşamasında hesaplanabilir.

3. Gelirin kullanılmasında (Harcanmasında): Nihayet çeşitli sektörlerde meydana gelen gelirlerin dağılımından sonraki aşamalarında da hesaplanabilir.

Ülkemizde sağlıklı gelir istatistiklerinin bulunmaması veya noksan bulunması nedeniyle millî gelirin, gelirin doğuşu ve son yıllarda da gelirin harcanması aşamasında hesaplanmasına olanak vermektedir⁽²⁾.

Ülkemizde ilk kez MG, Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Dairesi'nce 1935 yılında hesaplanmış, bu çalışmalar 1938'e kadar sürdürülerek önce 1927, 1933, 1934 ve daha sonra 1935 ve 1936 yıllarını kapsayan tahminler yapılmıştır. Sonraları bu görevi İstatistik Umum Müdürlüğü üstlenerek, 1942-1944 yıllarına ait tahminler yapmıştır. Bu konudaki sistemli ve devamlı çalışmalara ise 1950 yılından sonra başlanmış ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nce yürütülmektedir⁽³⁾.

(1) Haluk Ciloğlu, Türkiye Ekonomisi (4. Baskı), İstanbul, s. 113-123.

(2) Nazif Kuyucuklu, Türkiye İktisadi, İstanbul, 1983, s. 2-4.

(3) (2) Haluk Ciloğlu, A.g.e., s. 114-120.

Milli gelir hesabında yukarıda değinilen kuruluşlar dışında, bazı kişisel araştırma ve tahminlerin de yapıldığını görüyoruz. Bu kişiler arasında Dr. Franz Eppenstein'in raporu, Şefik İnan ve Celal Aybar'ın çalışmaları ve Vedat Eldem'in hesaplamalarını belirtmek gerekir. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk on yılına ilişkin sayısal veriler sonraları da ayrıntılı araştırmalara konu olmuştur. Örneğin; Tuncer Bulutay, Yahya Tezel ve Nuri Yıldırım'ın ortak çalışmaları olan "Türkiye Milli Geliri 1923-1948" adını taşıyan 1974 tarihli yapıt bunlar arasında sayılabilir. Bu çalışmaların tümünde istatistikimizin yetersizliği nedeniyle çoğu kez tahmin yapma zorunluluğu doğmuştur. Ancak, eski yılları kapsayan değişik çalışmaların verileri arasında büyük farklılıklar gözlenmekte ve karşılaştırma olanağı bulunmamaktadır. Bu uyumsuzluğun nedenleri ise, araştırmalar arasındaki yöntem ve kaynak farklılığı, gelirin sağlandığı yılların birbirine uymaması ve ulusal ekonomiyi oluşturan kesimlerin kapsamlarındaki farklılıklardır.

Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Dairesi'nin sabit fiyatlar üzerinden hesaplanan milli gelir tahminleri şöyledir:

Yıllar	Milli Gelir
1927	3.360 milyon TL
1936	4.300 * *
1943	6.000 * *
1949	8.390 * *

Bu verilerden, Türkiye'de milli gelirin 1927-1949 yılları arasında belirgin bir artış gösterdiğini anlıyoruz.

Vedat Eldem'in 1938 fiyatlarıyla SMH ve İstatistik Umum Müdürlüğü'nün yine 1938 fiyatlarıyla MG tahminleri ise şöyledir¹⁷:

Vedat Eldem'in Tahmini		İ.U.M.'nin Tahmini	
Yıllar	SMH (TL.)	Yıllar	MG (TL.)
1929	1.147 Milyon	1942	1.875 Milyon
1935	1.313 *	1943	1.404 *
1938	1.598 *	1947	2.552 *
1944	1.440 *	1949	2.174 *

Bir ülkede GSMH, SMH veya MG hesaplarında, herhangi bir yılda çeşitli ekonomik faaliyet dallarında üretilen mal ve hizmetlerin miktarının, o yılın cari fiyatlarıyla çarpılması sonucu yurtiçi gelir bulunur. Bu rakama dış alem gelirleri eklenince cari fiyatlarla milli gelire ulaşılır. Ancak, cari fiyatlarda yapılan hesaplamalarda elde edilen rakamlar, uzunca bir dönem için sağlıklı sonuçlar

¹⁷ Haluk Çiftçi, A.g.e., s.116-117.

veremeyebilir. Çünkü, bu süre içerisinde para kıymetinde meydana gelen değişiklikleri yansıtmak için bu hesaplamalarda, belirli bir yılın sabit fiyatları kullanılır. Böylece ulusal ekonomiye ilişkin hesaplamalarda daha gerçekçi sonuçlar elde edilmiş olur.

Türkiye'de 1971 yılına kadar DPT ve DiE tarafından iki ayrı milli gelir sensisi hesaplanmakta iken, iki seri birleştirilmiş, daha gelişmiş bir metodoloji ortaya konulmuş ve Birleşmiş Milletler'in standardize sistemine uyularak, DiE Sosyal Hesaplar Şubesi'nce bu yöntemle göre 1990 yılına kadar cari ve 1968 yılı sabit fiyatlarıyla olmak üzere yıllık GSMH hesaplanmıştır. Daha sonra, 1990 yılında başlatılan çalışmalarla GSMH hesapları üçer aylık dönemler olarak hesaplanmaya başlanmış ve 1968 olan temel yıl da 1987 yılına kaydırılmıştır. Ayrıca daha önce yapılan yıllık hesaplamalara dahil edilemeyen bazı maddeler ve ekonomik alt sektörler de sisteme katılarak kapsam genişletilmiştir. Eski GSMH sensisi yeni kapsama göre düzeltilerek 1968 yılına kadar geneye dönük yeni bir seri elde edilmiştir⁽¹⁾.

2.1.1. GSMH ve büyüme hızı

Bir ülkede belirli bir yılda elde edilen GSMH'nın bir önceki yıla kıyasla ne kadar arttığını gösteren oranlara, yani zincirleme endekse kaba bir tanımla "Gelişme Hızı" veya "Büyüme Hızı" denilmektedir⁽²⁾.

Ülkemizin 1950 yılından buyana, üretim yoluyla hesaplanan GSMH rakamları, cari ve 1968 yılı faktör fiyatlarıyla, değer olarak ve yıllık artış yüzdeleri halinde oransal olarak (zincirleme endeks) Çizelge 17'de verilmiştir. Aynı şekilde 1968 yılından itibaren yeni seri rakamları ve 1987 fiyatlarıyla Büyüme Hızı oranları çizelgeden izlenebilir.

Cari fiyatlarla GSMH değerlerine bakıldığında, yıldan yıla devamlı artışı, fakat bu artışın değişik oranlarda olduğunu görmekteyiz. Yurdumuzda 1939 yılından buyana para kıymetinde meydana gelen olumsuz değişimler cari fiyatlara yansdığından, karşılaştırmaları sabit fiyatlarla yapmak daha gerçekçi olacaktır.

Sabit fiyatlarla GSMH değerleri incelendiğinde, yıldan yıla meydana gelen artışın çok fazla olmadığını, hatta 1954, 1979, 1980 ve 1994 yıllarında görüldüğü gibi, bir önceki yıla kıyasla artış yerine bir azalışın olduğu da gözlenebilmektedir.

1950 yılından itibaren, daha önceki bölümde değindiğimiz, siyasi iktidar ve izlenen ekonomi politikaları değişikliğinden sonra, özellikle 1950-1953 yıllarını kapsayan dönemde, GSMH'nın sabit fiyatlarla yıllık artış hızı ortalama %11,3 gibi çok yüksek bir orana ulaşmıştır. Bu artış hızı üzerinde, tarımsal mekanizasyona verilen önem sonucu, yeni alanların tarıma açılması ve havaların da tarımsal üretim açısından elverişli gitmesinin etkisini vurgulamak gerekir. 1954 yılında hava koşullarının tarımsal üretim için uygun olmaması, tarımsal üretimin, tarımsal üretim

⁽¹⁾ Başbakanlık DiE, Türkiye İstatistik Yılı 1995, Yayın No: 1845, Ankara, Ocak 1996, s. 666.

⁽²⁾ Haluk Cillov, A.g.e., s. 120.

Çizelge 17. Türkiye'de GSMH ve büyüme hızı (1950-1995) *milyar TL*

YILLAR	CARİ FİYATLARLA (Eski Seri)		1988 FAKTÖR FİYATLARIYLA		CARİ FİYATLARLA (Yeni Seri)	
	Değer (*)	Yıllık Artış %	Değer	Büyüme Hızı	Değer	Büyüme Hızı (1987 Fiy.)
1950	9,7	7,1	38,5	0,4		
1951	11,6	20,1	43,4	12,8		
1952	13,4	15,0	48,8	11,9		
1953	15,6	16,6	54,1	11,2		
1954	15,9	2,0	52,5	-3,0		
1955	19,1	20,1	58,5	7,9		
1956	22,0	15,3	55,4	3,2		
1957	29,3	32,9	63,0	7,8		
1958	35,0	19,4	65,8	4,5		
1959	40,7	24,8	68,5	4,1		
1960	40,7	0,0	70,9	3,4		
1961	42,5	6,2	72,3	2,0		
1962	57,6	16,3	76,6	6,2		
1963	66,8	16,0	84,2	9,7		
1964	71,3	6,8	87,6	-4,1		
1965	75,7	7,5	90,4	3,1		
1966	91,4	16,1	101,2	12,0		
1967	101,5	11,0	105,5	-4,2		
1968	112,5	10,9	112,5	6,7	164	-
1969	124,9	11,0	118,6	5,4	183	4,3
1970	147,8	18,3	121,4	2,8	208	4,4
1971	192,6	30,3	138,2	10,2	261	7,0
1972	240,8	25,0	148,5	7,4	314	9,2
1973	309,6	28,5	156,5	5,4	399	4,9
1974	427,1	38,0	169,0	7,4	538	3,3
1975	535,8	25,4	181,4	8,0	691	6,1
1976	675,0	26,0	195,8	7,9	868	9,0
1977	872,9	29,3	203,4	3,9	1.109	3,0
1978	1.250,7	47,9	209,2	2,9	1.646	1,2
1979	2.199,5	70,4	208,3	-0,4	2.577	-0,5
1980	4.438,2	101,6	206,1	-1,1	5.300	-2,6
1981	6.583,6	47,8	214,8	4,2	6.023	4,7
1982	8.735,0	33,3	224,3	4,5	10.612	3,1
1983	11.551,9	32,3	231,9	3,3	13.933	4,2
1984	16.374,8	39,1	245,5	5,9	22.188	7,1
1985	27.796,6	51,3	258,1	6,1	35.350	4,3
1986	39.369,5	41,5	279,1	8,1	51.185	6,8
1987	56.964,8	48,8	300,0	7,5	79.019	9,8
1988	100.582,2	71,7	310,9	3,6	129.175	1,5
1989	170.412,4	69,4	318,0	1,9	230.370	1,6
1990	287.254,2	68,6	245,1	9,2	387.176	9,4
1991	458.656,0	59,7	346,8	0,5	634.431	0,3
1992	797.906,3	73,4	367,3	5,9	1.103.606	6,4
1993	1.446.061,6	81,2	392,2	6,8	1.997.323	8,1
1994	2.814.841,7	94,7	374,0	-4,5	3.857.903	-6,1
1995	5.685.938,2	102,0	-	-	7.654.887	8,0

Kaynak: - Ahmet Kılıçbay, s. 54, Tablo 1'den 1950-1975 Yılları
 - Bg. DPT., Kalkınma Planları ve Yıllık Programlar ve
 - Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Raporlar.
 (*) 1990 Yılından itibaren yeni serinin büyüme hızları ve deflasyonları kullanılarak hesaplanmıştır.

düşüklüğü de GSMH'nın % 3 oranında azalmasına neden olmuştur. 1955-1959 dönemi için artış hızı ortalama yılda % 5,5 ve 1960-1962 yılları için de % 3,9 olarak gerçekleşmiştir.

Hatırlanacağı gibi, 1963 yılından itibaren planlı dönem başlamış olup, beşer yıllık plan hedefleri belirlenmiştir. Onbeş yıllık plan hedeflerinde, GSMH'daki ortalama yıllık artışın %7 oranında olması planlanmıştır ancak, 1972 yılı gerçekleşme değerlerine göre, III. BYKP'nin hedefleri düzeltilerek, bu dönem için GSMH büyüme hızı 7,4 olarak yeniden belirlenmiştir⁽¹⁾.

Çizelge-18'de görüldüğü gibi, Kalkınma Planlarımızda I. ve II. Planlı Dönemler için, öngörülen %7'lik GSMH artışına yaklaşık olarak ulaşılmıştır. III. Dönem için büyüme hızı 7,4'e yükseltildiğinden, bu hedefin %12 oranında gerisinde kalmıştır.

GSMH'daki büyüme, onbeş yıllık perspektif plan döneminde (1963-1977) de, daha önceki plansız dönemlerde olduğu gibi, özellikle tarım sektörünün büyüme hızına bağlı olarak, belirlenen hedefler çok aşılmış veya gerisinde kalmıştır. Nitekim, bu dönem içinde tarım sektörü büyüme hızına bakıldığında, %10,1 ile %13,2 arasında değiştiğini görüyoruz ve beşer yıllık dönemler olarak, planlanan hedeflerin devamlı gerisinde kalmıştır. Aynı dönemde sanayi sektörü de planlanan hedeflerin gerisinde kalmış, ancak, sanayi sektörü büyüme hızında plan hedeflerinden çok büyük sapmalar olmamıştır. Hizmetler sektörü büyüme hızı ise, sözkonusu dönem için, devamlı belirlenen hedeflerin üzerinde gerçekleşmiştir.

IV. BYKP Dönemi'ne, büyük iç ve dış sorunların baskısı altında girilmiştir. Bu nedenle 1978 yılında başlaması gereken bu dönem, bir yıl gecikme ile 1979 yılında başlamış. 1978 yılı için de bir yıllık program hazırlanarak hedefler belirlenmiştir. Bu yıl için belirlenen sektörel katma değer hedeflerine hiç bir sektörde ulaşılamamış ve dolayısı ile GSMH'nın büyüme hızı da ancak %50 oranında gerçekleşebilmiştir.

Planlı Ekonomik Kalkınma Dönemleri içerisinde IV. BYKP Dönemi'nin, GSMH'da yarattığı büyüme hızı açısından en başarısız dönem olarak görmekteyiz. Önceki dönemlerde, tarım sektörü katma değerinde hava koşullarına bağlı olarak sık sık meydana gelen olumsuz gelişmeler, bu dönem için sanayi ve hizmet sektörlerinde görülmüştür. Özellikle 1979 ve 1980 yıllarında tirmanış gösteren anarşik olaylar ve ekonomik istikrarsızlıktan, sanayi sektörü geniş ölçüde etkilenmiştir. 1979 yılı için bu sektörün katma değerinde bir önceki yıla oranla % 5,6'lık, 1980 yılında da % 5'lik bir azalma olmuştur. Bu yıllar için tarım sektörü katma değerleri de plan hedeflerinin gerisinde kaldığından, GSMH'da 1954 yılından buyana, ilk defa üst üste iki yıl artış yerine azalma meydana gelmiştir. Önce de belirttiğimiz gibi, 1980 yılında enflasyon oranı %107,2'lere ulaşmış ve bu durumda en fazla sanayi kesimi etkilenmiştir. Dördüncü Planlı Dönem ortalaması olarak, planlanan hedeflerin, tarım sektöründe %59, sanayi sektöründe %81,

⁽¹⁾ Bşb. DPT, Dördüncü BYKP 1979-1983, ..., s.8, Tablo 1

Çizelge 18. GSMH'nın ve sektörel katma değerlerin büyüme hızları.
(1968 faktör fiyatlarıyla, % olarak)

YILLAR	TARIM SEKTÖRÜ		SANAYİ SEKTÖRÜ		HİZMETLER		GSMH	
	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme
1963		9,7		11,4				9,7
1964		-0,5		10,9				4,1
(1) 1965		-4,0		9,4				3,1
1966		10,7		15,1				12,0
1967		0,0		7,9				4,2
1963-1967 Dön	4,2	3,2	12,3	10,9	8,8	7,9	7,0	6,6
1968		1,4		13,3				6,7
1969		1,1		10,5				5,4
(2) 1970		2,3		1,4				5,8
1971		13,2		8,7				10,2
1972		-0,4		10,0				7,4
1968-1972 Dön	4,1	3,5	12,0	8,8	8,3	7,7	7,0	7,1
1973		-10,1		11,3		8,9		5,4
1974		10,3		8,3		8,3		7,4
(3) 1975		10,9		9,0		7,8		8,0
1976		7,7		10,0		9,0		7,9
1977		-1,3		10,2		5,6		3,9
1973-1977 Dön	3,7	3,5	11,4	9,8	6,8	7,9	7,4	6,5
1978	4,1	2,7	8,0	6,6	6,1	4,1	6,1	2,9
1979		2,8		-5,6		0,2		-0,4
1980		1,7		-5,0		0,8		-1,1
(4) 1981		0,1		7,4		3,7		4,2
1982		6,4		4,9		3,5		4,5
1983		-0,1		8,0		3,9		3,3
1979-1983 Dön	5,3	2,2	9,9	1,9	6,5	2,4	8,0	2,1
1984	4,1	3,5	8,9	10,1	5,2	5,3	5,0	5,9
1985		2,4		8,3		4,0		5,1
1986		7,9		8,7		6,4		6,1
(5) 1987		2,1		9,7		8,2		7,5
1988		7,9		2,0		3,4		3,6
1989		-10,5		4,2		4,1		1,9
1985-1989 Dön	3,8	2,0	7,5	6,2	6,5	5,1	6,3	5,2
1990	4,7	7,0	6,9	9,3	5,8	10,1	5,7	9,4
1991	3,5	-0,3	5,9	2,9	5,3	-0,6	5,9	0,3
(6) 1992	3,0	4,0	6,3	6,3	5,2	7,2	5,5	6,4
1993	3,0	-0,6	6,0	8,3	4,5	10,4	5,0	8,1
1994	3,0	-0,6	5,4	-5,0	4,8	-6,6	4,5	-0,1
1990-1994 Dön	4,1	1,9	6,1	4,2	6,7	4,1	7,0	3,6

Kaynak: Plan Hedefleri ; Bşb. DPT. Kalkınma Planlarından,
Gerçekleşmeler ; Bşb. DPT. Yıllık Programlardan hazırlanmıştır.
Not: VI. BYKP gerçekleşmelerin 1987 Faktör Fiyatlarıdır.

hizmetlerde %72 ve bunlara bağılı olarak da GSMH'nin büyüme hızının da %74 oranında gerisinde kalmıştır.

1984 yılında da 1978 yılında olduğu gibi bir yıllık program hedefleri hazırlanmış ve V.BYKP 1985-1989 yıllarını kapsamıştır. 1984 yılı için GSMH'nin büyüme hızı hedefi % 5 olarak programlanmış, ancak bu oran özellikle imalat sanayinde izlenen yüksek gelişmeden kaynaklanarak %5,9 olarak program hedefinin üzerinde gerçekleşmiştir.

V.BYKP'nda, tüm sektörlerin katma değerlerinde ve GSMH'nin büyüme hızında, plan hedeflerinin, önceki dönemlere kıyasla daha düşük tutulduğunu görmekteyiz. Bu dönemin özellikle ilk üç yılındaki gerçekleşme sonuçlarına göre GSMH'nin büyüme hızında olumlu gerçekleşmeler gözlenmiştir. 1988 yılı tarım sektörü için verimli bir yıl olmasına karşın, sanayi ve hizmet sektörleri açısından olumsuz geçmiştir. 1989 yılında ise hava koşulları tarım sektörünü olumsuz yönde büyük ölçüde etkilemiş ve bu sektörde planlı dönemlerin en elverişsiz büyüme hızı gerçekleşmiştir. Tarım sektöründeki olumsuzluk diğer sektörleri ve genel büyüme hızını da etkileyerek %1,9 oranına kadar düşürmüştür. Bu dönemin son iki yılında gözlenen olumsuzluklar dönem ortalamalarını da etkileyerek plan hedeflerinin gerisinde kalmış olup, tarım sektöründe gerçekleşme oranı %55, sanayi sektöründe %83, hizmetlerde %80 ve GSMH'nin büyüme hızında da %83 olmuştur.

VI. BYKP dönemi için GSMH'nin yıllık ortalama büyüme hızı %7 ve bu hedefe ulaşabilmek için belirlenen sektörel büyüme hızlarının tarım sektöründe %4,1, sanayide %8,1 ve hizmetler için de %6,7 olduğunu görmekteyiz. Ancak yıllık program hedefleri 1990 yılından sonra tüm sektörlerde 1-2 puan düşürülmüştür. Uygulama sonuçlarına göre ise 1990 yılının tarım sektörü için elverişli bir yıl olması sonucu bu sektörün büyüme hızı %7'ye ulaşmıştır. Tarım diğer iki sektöre de ivme kazandırdığından bu sektörlerdeki büyüme hızı gerçekleşmeleri de program hedeflerini aşarak GSMH'nin de %9,4 gibi yüksek bir büyüme hızına ulaşmasına neden olmuştur. 1991 yılı ise tarım sektörü açısından olumsuz bir yıl olup, yıllık büyüme hızı %-0,3 gibi eksi düzeyde kaldığından, diğer iki sektör de (özellikle hizmetler sektörü) olumsuz yönde etkilenerek GSMH'nin büyüme hızı da %0,3 oranında kalmıştır. 1992 yılı için oldukça düşük düzeyde hedeflenen program hedeflerinin gerçekleştirildiği bir yıl olmuştur. 1993 yılında ise program hedefleri bir önceki yıla oranla biraz daha aşağı çekilmiş, gerçekleşmede ise tarım dışında belirlenen hedefler önemli ölçüde aşmıştır. 1990-1993 döneminde GSMH büyüme hızı yılda ortalama %6 düzeyine ulaşmış, ancak istikrarsız bir yapıda gerçekleşmiştir. 5 Nisan Kararları ile uygulamaya konulan istikrar önlemlerine bağılı olarak iç talebin önemli ölçüde daralması sonucunda, sabit fiyatlarla tüm sektörlerin katma değerinde bir önceki yıla göre gerilemeler olmuş ve 1994 yılında GSMH da %6,1 oranında gerilemiştir. Böylece VI.BYKP'de ortalama GSMH büyüme hızı %3,6 gibi düşük düzeyde kalmıştır.

Uzun dönemde ülkemiz ekonomisinde meydana gelen büyüme hızını, dünya ortalaması ve çeşitli ülke gruplarındaki büyüme hızları açısından karşılaştırmak, ülkemizin durumunu açıklamak bakımından yararlı olacaktır.

1969-1978 yıllarını kapsayan on yıllık dönemde dünya hasılası yılda ortalama % 4,3, sanayileşmiş ülkeler %3,4, kalkınmakta olan ülkeler %6,1 ve sosyalist ülkeler ise %5,9 oranında bir büyüme hızı kaydetmişlerdir⁽¹⁾. Söz konusu dönem için ülkemizde ortalama yıllık GSMH artışı ise %6,4 oranında olup, kalkınmakta olan ülkeler ortalamasının da üzerindedir.

Yine 1979-1993 yıllarını kapsayan onbeş yıllık dönemde, dünya hasılası ortalama yılda %2,6, sanayileşmiş ülkeler %2,3, kalkınmakta olan ülkeler %4,0 ve sosyalist ülkeler (Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği) ise %-0,4 oranında bir büyüme hızı kaydetmişlerdir⁽²⁾. Bu dönem için de ülkemizde ortalama yıllık büyüme hızı %4,3 olarak gerçekleşmiş olup bu değerlerin hepsinden daha yüksektir.

Görüldüğü gibi, ülkemizde planlı dönem boyunca, GSMH büyüme hızı açısından, belirlenen hedeflerden zaman zaman önemli sapmalar olmakla beraber, genelde sağlanan büyüme hızının başarılı olduğunu belirtmek gerekir. Zira son yirmibeş yıllık dönem içinde, dünya ortalaması ve çeşitli ülke gruplarının hepsinden daha yüksek düzeyde bir ekonomik büyüme hızını gerçekleştirmiş durumdayız. Ancak, ülkemizde her yıl ortalama %2,5 oranındaki nüfus artışından kaynaklanan gereksinimler, yaratılan gelirin büyük bir kısmını masnetmekte (emmekte) ve net gelir artışının azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle ulusal gelir hesaplarında nüfusun etkisini de düşünmemiz gerekiyor.

2.1.2. Kişi başına GSMH

Yukarıdaki GSMH'ya ilişkin açıklamalarımızda, nüfusumuzda meydana gelen gelişmeler dikkate alınmamıştır.

Oysa, bir ülkenin milli hasılasının artışı üzerinde nüfusunun etkisi çok fazladır. Yani mevcut nüfusa eklenen her kişi doğal olarak ulusal gelirin artmasına olumlu yönde katkıda bulunur. Ancak, bir ülkenin nüfusu milli hasıladan daha büyük bir hızla gelişecek olursa, bu durumda söz konusu ülkenin fakirleşmeye doğru gitmesi kaçınılmazdır. Bu durum ekonomik bakımdan az gelişmiş ülkelerde belirgin bir şekilde kendisini göstermektedir.

Özellikle nüfusu hızla artan ülkelerde, gelir rakamlarını nüfusun etkisinden kurtarmak için, kişi başına gelir miktarlarının hesaplanması gerekmektedir. Hatta, sabit fiyatlara göre hesaplanan kişi başına gelir miktarlarının, ekonomik refah düzeyinin ölçütlerinden birisi olduğunu hatırlayalım. Bu amaçla her yılın GSMH değeri, yıl ortası nüfusuna bölünerek, cari fiyatlara ve sabit fiyatlara kişi başına düşen GSMH değerleri hesaplanır. Bu rakamlar refah düzeyi hakkında kaba bir fikir vermekle beraber bazı zayıf ve hatalı tarafları da vardır. Bu ölçüte, büyük-küçük, hasta-sağlam, kadın-erkek tüm nüfus hesaba katılmaktadır. Hesaplanan ortalama gelir rakamı, bunların herbirisinin gelirden aynı payı aldığını varsaymaktadır⁽³⁾.

⁽¹⁾ Bşb. DPT., 1998 Yılı Programı, s.6, Tablo 1'den hesaplanmıştır.

⁽²⁾ Bşb. DPT., 1994 Yılı Programı, s.14.

⁽³⁾ Reşat Aktan, A.g.e., s.11.

Çizelge 19. Kişi başına GSMH ve büyüme hızı (1950-1995)

YILLAR	CARI FİYATLARLA (Eski Seri)		1998 FAKTÖR FİYATLARIYLA		CARI FİYATLARLA (Yeni Seri)		
	Değer (TL)	Yıllık Artış %	Değer (TL)	Yıllık Artış %	Değer (TL)	Yıllık Artış %	Değer (\$)
1950	466	100,0	1 850	100,0			
1951	545	117,0	2 035	110,0			
1952	610	111,9	2 215	108,8			
1953	691	113,8	2 306	108,2			
1954	686	99,3	2 251	94,4			
1955	801	116,8	2 374	105,0			
1956	900	112,6	2 360	100,7			
1957	1 161	128,7	2 495	104,4			
1958	1 347	115,5	2 534	101,6			
1959	1 633	121,2	2 563	101,1			
1960	1 696	103,8	2 586	101,3			
1961	1 754	103,4	2 560	98,6			
1962	1 991	113,5	2 739	103,1			
1963	2 151	108,0	2 839	107,6			
1964	2 346	109,1	2 860	101,5			
1965	2 463	105,0	2 901	100,6			
1966	2 853	116,2	3 168	109,2			
1967	3 099	108,2	3 220	101,6			
1968	3 350	108,1	3 350	104,0	4 853	-	
1969	3 626	108,2	3 443	102,8	5 313	108,8	
1970	4 104	115,4	3 551	103,1	5 889	110,8	
1971	5 318	127,1	3 816	107,5	7 207	122,4	
1972	6 485	121,9	3 999	104,8	8 456	117,3	
1973	8 138	125,5	4 110	102,8	10 480	123,9	
1974	10 941	134,4	4 304	104,7	13 782	131,6	
1975	13 368	122,2	4 528	105,2	17 241	125,1	
1976	16 497	122,6	4 764	105,5	21 216	123,1	1 336
1977	20 897	127,2	4 860	101,8	26 534	125,1	1 488
1978	32 270	145,6	4 906	100,9	38 602	145,6	1 604
1979	50 529	168,6	4 786	97,6	66 081	171,2	1 760
1980	99 805	195,2	4 638	97,0	119 335	180,6	1 570
1981	143 909	144,5	4 714	101,5	176 169	147,6	1 599
1982	187 093	130,0	4 807	102,2	227 293	129,0	1 412
1983	241 348	129,0	4 844	100,8	291 096	128,1	1 299
1984	374 452	155,1	5 006	103,3	451 757	155,2	1 238
1985	552 554	147,8	5 132	102,5	702 706	155,5	1 356
1986	765 452	138,5	5 427	105,8	995 174	141,8	1 487
1987	1 114 225	145,8	5 707	105,2	1 427 282	143,4	1 668
1988	1 872 510	168,1	5 788	101,4	2 404 824	168,8	1 693
1989	3 104 446	165,8	5 757	99,5	4 196 709	174,5	1 979
1990	5 120 579	164,9	6 151	106,9	7 080 086	166,7	2 715
1991	8 001 011	156,3	6 075	98,8	11 070 462	156,4	2 655
1992	13 619 879	170,3	6 297	103,7	18 897 122	170,7	2 744
1993	24 153 769	177,3	6 562	104,7	33 573 525	177,7	3 056
1994	46 006 930	190,5	6 174	93,7	64 182 232	191,2	2 161
1995	92 264 525	200,5	-	-	124 005 679	193,2	2 713

Kaynak: Çizelge-17 ve DİE Nüfus Sayımı İstatistiklerinden alınan yıl ortası nüfusü göre hesaplanmıştır.

Ülkemizde kişi başına GSMH'da, cari fiyatlarla özellikle son yıllarda çok yüksek bir artış kaydedildiği halde, sabit fiyatlarda artış oranı çok daha yavaş olmuştur (Çizelge-19). 1950 yılına göre, 1994 yılında cari fiyatlarla kişi başına gelir devamlı yükselerek 98 727 katı bir artış gösterdiği halde, sabit fiyatlarla bu artış, sözkonusu 44 yılda ancak 3,34 katına çıkabilmiştir. Sabit fiyatlarla hesaplanan GSMH'ya paralel olarak, sabit fiyatlarla kişi başına GSMH'da 1954, 1961, 1979, 1980, 1989, 1991 ve 1994 yıllarında azalmalar olmuştur. Görüldüğü gibi, kişi başına GSMH büyüme hızı, yıllık nüfus artış hızından arındırılmış olduğu için, GSMH'nın artış hızından daha düşüktür.

Ülkemizde GSMH'nın gelirin doğuşu aşamasında ve son yıllarda da gelirin harcanması aşamasında hesaplanmakta olduğunu belirtmiştik. Ülkemizde kişi başına gelir durumunu dolar olarak hesaplamak bizce, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerle karşılaştırma yapılabilmesi açısından önemlidir. Ülkemizde cari fiyatlarla gelirin doğuşu aşamasından yeni seriye göre hesaplanan GSMH verilerine göre, 1980 yılında 1570 dolar olan kişi başına gelirin, 1985 yılında 1356, 1990 yılında 2715, 1994 yılında 2161 ve 1995 yılında 2713 dolar olduğunu görüyoruz.

Uluslararası istatistiklerde kişi başına gelir hesaplamaları son yıllarda gelirin harcanması aşamasına göre yapılmaktadır. Ülkemizin 1990 yılı için harcama esasına göre kişi başına düşen GSMH'sı 5020 dolar olup "Düşük Orta Gelirli" ülkeler grubuna girmektedir. Aynı grupta yer alan İran'da 4 360, Romanya'da 6780 dolar, "Düşük Gelirli" grupta yer alan Hindistan'da 1150, Pakistan'da 1770 dolar kişi başına gelir düşmekte iken, "Orta Gelirli" grupta yer alan Yunanistan'da 7340, Portekiz'de 7950 dolar ve "Yüksek Gelirli" gruptan Fransa 15200, İngiltere 14960, İspanya 10840 ve Japonya 16950 dolar kişi başına gelire sahip olan ülkelerdir.

Tüm bu veriler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ortalama rakamlar olup, bu ortalamalar da bir hayli yanıltıcı olmaktadır. Esas bilinmesi gereken konu ise, belirli gelir gruplarına göre, her gruptaki kişilerin, ortalama olarak yılda ne kadar gelire doğrudan doğruya sahip olduğudur.

2.1.3. Gelir dağılımı

Türkiye'de çeşitli sosyal grupların gelirlerini gösteren sürekli ve ayrıntılı bilgiler yoktur. Bu amaçla değişik zamanlarda yapılmış olan çalışmalardan yararlanılmıştır.

Üretim hayatına katılan ve çalışan insanların milli gelirden aldıkları payları açıklayan Çizelge 20'de, 1955 ve 1955 yılına ait bilgiler verilmektedir. Türkiye ortalamasına göre, 1955 yılında çalışan kişi başına gelir (1961 yılı fiyatlarıyla) 2848 TL iken, tarım sektöründe çalışanlar bu miktarın yarısından biraz fazlasını (% 55'ini), sanayi sektöründe çalışanlar ise, sözkonusu ortalama değer iki buçuk katını gelir olarak almışlardır. 1955 yılında ise, aradan geçen on yıl içerisinde durum tarımın aleyhine biraz bozulmuştur. Şöyle ki, daha önce tarımda çalışanlar,

kişi başına Türkiye ortalamasının yarısından biraz fazlasını ortalama gelir olarak almakta iken, bu oran % 50'ye düşmüştür. Aynı şekilde sanayi sektörü de 2,5 katından 2,15 katına gerilemiştir. O halde yıllık artış oranlarından da anlaşılacağı gibi, çizelgede görülmeyen hizmetler sektöründeki gelir artışı, hem sanayi hem de tarım sektörleri gelir artış ortalamasından yüksek olmuştur. Böylece, tarım sektörü ile sanayi sektöründe çalışanlar arasındaki fark biraz kapanmış, hizmetler sektörü ise, Türkiye ortalaması olarak, çalışan kişi başına gelir artış hızını, her iki sektörün de üzerine çıkarmıştır.

Çizelge 20. Milli gelirden çalışan kişi başına 1955 ve 1965 yıllarında düşen paylar (1961 sabit fiyatlarıyla)

Sektörler	Yıllık Gelir (TL)		Yıllık Ortalama Artış (%)
	1955	1965	
Tarım	2 573	2 216	4,1
Sanayi	7 162	9 604	3,4
Türkiye Ortalaması	2 848	4 646	7,5

Kaynak: Reşat Aktan, Türkiye İktisadi... s.12, Tablo: 13'ten alınmıştır.

Bir başka gelir dağılımı araştırması, DPT tarafından davet edilen, ABD'li Prof. J.L. Enos'un, 1962 yılı için hazırladığı rapordur. Bu çalışmada, Türkiye nüfusu altı sosyal gelir grubu halinde ayrılmış, her grupta çalışan kişi başına düşen yıllık ortalama gelir miktarları Çizelge 21'de verilmiştir.

Çizelge 21. Prof.Enos'a göre 1962 yılında Türkiye'de gelir dağılımı

Ekonomik ve Sosyal Gruplar	Kişi Başına Ort. Yıllık Net Gelir (TL)	Toplam Çalışanlara Oranı (%)	Milli Gelirden Aldıkları Pay (%)
Düşük Gelirli Tarım Grubu	1 040	72,2	22,4
Orta Gelirli Tarım Grubu	7 730	3,4	6,2
Yüksek Gelirli Tarım Grubu	41 340	0,7	7,8
Üreticiler ve Küçük Esnaf	3 900	20,2	29,7
Mentur ve Hizmetliler	6 780	2,8	7,5
Müteşebbis. (Tüccar, Sanayici)	94 600	0,7	24,4
Ortalama ve Toplam	2 900	100,0	100,0

Kaynak: Reşat Aktan, Türkiye İktisadi... s.13, Tablo: 1.4'ten alınmıştır.

Bu çalışmanın sonuçları, 1962 yılı için Türkiye'de gelir dağılımındaki eşitsizliği açık bir şekilde göstermektedir. Gelir gruplarından ilk üçü köylerde, diğer üç grup ise şehirlerde oturanları tanımlamaktadır. Toplam işgücünün %76,3'ünü oluşturan tarımsal işgücü, toplam gelirlerin ancak %38,4'ünü almıştır. En düşük gelirli tarım kesimi grubu ile yüksek gelirli tarım kesimi grubu arasındaki fark, net gelir olarak 1/40, müteşebbislerle aralarındaki fark ise 1/91'dir. Toplam çalışanların

%0,7'sini oluşturan müteşebbisler ise, toplam gelirin %24,4'ünü almıştır. Yüksek geliri tarım grubu ile müteşebbislerin toplam çalışanlar içerisindeki payı sadece %1,4 oranında olduğu halde, ulusal gelirden aldığı pay %32,2 gibi çok yüksektir.

Gelir dağılımı araştırmalarının bir başkası, 1963 yılı milli gelirinin dağılımına ilişkin olarak DPT tarafından yapılmış olan çalışmadır. Bu araştırmanın sonuçları da Enos'un bulmuş olduğu sonuçlardan çok farklı değildir (Çizelge 22).

Çizelge 22. DPT'ye göre 1963 yılında Türkiye'de gelir dağılımı (% 20'lik gelir gruplarına göre)

Gelir Grupları	Milli Gelir Payı (%)	Aile Başına Gelir (TL)
1. Alt Tabaka (1. %20)	4,5	2 511
2. Alt Orta Tabaka (2. % 20)	8,5	4 758
3. Orta Tabaka (3. % 20)	11,5	6 437
4. Üst Orta Tabaka (4. % 20)	18,5	10 356
5. Üst Tabaka (5. % 20)	57,0	31 907

Kaynak: Bşb.DPT : Gelir Dağılımı Araştırması 1963

Bu araştırmada, Türkiye nüfusu yaklaşık olarak aynı gelir düzeyinde bulunan beş eşit aile grubuna ayrılmış, oransal olarak her bir grubun milli gelirden almış oldukları paylar ve her gruptaki aile başına düşen ortalama gelir miktarları hesaplanmıştır. Buna göre, ilk grupta son grubun gelirleri arasında onikibuçuk kat fark vardır ve alt grup milli gelirin %4,5'ini aldığı halde üst grup %57'sini almaktadır.

Türkiye'de kişisel gelir dağılımına ilişkin bir başka araştırma da, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü'nce 1968 yılında, ülke ölçeğinde örneklem yolu ile yapılan anket sonuçlarını kullanmıştır. Daha kapsamlı olan bu araştırmada; kişisel gelir dağılımı, Türkiye Toplamı olarak, coğrafi bölgelere, yerleşim tabakalarına ve meslek gruplarına göre hesaplanmıştır⁽¹⁾ (Çizelge-23).

Bu araştırma ile elde edilen toplam gelirin, aynı yıl için DİE'nin hesapladığı milli gelir arasında önemli fark vardır. Ancak, bu araştırmanın ortaya koyduğu gelirin "harcanabilir gelir" olması nedeniyle daha düşük olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle araştırmadan elde edilen sonuçlar, DİE'nin verileriyle karşılaştırılmadan, ortalama gelir değerlerinin kendi içinde karşılaştırılması yararlı olacaktır.

Sözkonusu araştırmaya göre, nüfusun (hane halkının) yaklaşık olarak %91'i gelirin %57'sini almakta, nüfusun geri kalan % 9'unun ise, gelirin %43'üne sahip olduğu görülmektedir. Hatta, nüfusun en yüksek geliri %2,5 gibi çok küçük bir kısmı, gelirden yaklaşık 1/4 oranında (% 23,5) pay almaktadır. Aynı

(1) Tuncer Bulutay, Selim Timur, Hasan Ersal, Türkiye'de Gelir Dağılımı 1968, A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Yay. No: 325, Ankara 1971.

Çizelge 23. Gelir gruplarına göre 1968 yılında Türkiye toplamı olarak gelir dağılımı

Gelir Grupları (TL)	Hane Halkı %'leri		Gelir %'leri	
	Basit	Birikimli	Basit	Birikimli
0- 2 500	19,4	19,4	2,8	2,8
2 501- 5 000	22,9	42,3	7,7	10,5
5 001- 10 000	27,4	69,7	17,9	28,4
10 001- 15 000	12,3	82,0	13,4	41,8
15 001- 25 000	6,8	88,9	15,1	56,9
25 001- 50 000	6,8	97,5	19,6	76,5
50 001-100 000	1,5	99,0	8,7	85,2
100 000 den fazla	1,0	100,0	14,8	100,0

Kaynak: Tuncer Bulutay, Serim Timur, Hasan Ersel, Türkiye'de Gelir Dağılımı 1968, A.Ü.S.B.F. Yayınları No: 325, Ankara, 1971, s. 171, Tablo-5 B'den alınmıştır.

araştırmanın hane halkı yüzdelerini (%20'lik dağılımlarını) gösteren veriler Çizelge-26'da yer almaktadır.

Yine DPT, gelir dağılımıyla ilgili olarak, 1973 yılında ikinci bir araştırma yapmış, sonuçlarını da 1976 yılında yayınlamıştır. Bu araştırmada gelir dağılımı çeşitli ölçütler açısından ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunlardan birisi gruplara göre gelir dağılımıdır (Çizelge 24).

Çizelge 24. Gelir gruplarına göre 1973 yılında gelir dağılımı

Gelir Grupları (TL)	Hane Halkı %'leri		Gelir %'leri	
	Basit	Birikimli	Basit	Birikimli
0- 2 500	4,1	4,1	0,3	0,3
2 501- 5 000	8,1	12,2	1,2	1,5
5 001- 10 000	17,8	30,0	5,4	8,9
10 001- 15 000	20,0	50,0	10,1	17,0
15 001- 25 000	22,6	72,6	18,0	35,0
25 001- 50 000	18,1	90,7	25,4	60,4
50 001-100 000	6,8	97,5	18,6	79,0
100 001-200 000	1,9	99,4	10,8	89,9
200 000 den fazla	0,6	100,0	10,2	100,0

Kaynak: Şeb. DPT, Gelir Dağılımı 1973, Sosyal Planlama Dairesi Araştırma Şubesi, Yay No: DPT, 1495-SPD:290, Ankara 1976, s. 18, Tablo 1-1.

Toplam hane halklarının %50'sini oluşturan ilk dört grup, yani 0-15 000 TL gelir grubundakiler, toplam milli gelirin % 17'sini aldıkları halde geri kalan %50'lik grup %83'ünü paylaşmışlardır. Hane halklarının oranı yükseldiğinde örneğin %90,7'ye çıktığında, bunlar toplam gelirin %60,4'ünü almakta, geri kalan %9,3 hane halkı ise toplam gelirin %39,6'sına sahip olmaktadır. En üst gelir grubunu oluşturan %0,6 hane halkı da gelirin %10,2'sini almaktadır.

1973 yılı gelir dağılımı araştırmasının, hanehalkının %20'lik gruplara dağılımını gösteren sonuçları ise, daha sonraki yıllarda yapılan aynı paraleldeki araştırmalarla birlikte Çizelge 26'da incelenmiştir.

1973 Gelir Dağılımı Araştırmasında, çeşitli mesleklere göre de gelir dağılımının nasıl olduğu araştırılmıştır (Çizelge-25).

Çizelge 25. Mesleklere göre hane halkının ve toplam gelirin dağılımı, 1973

Meslek Grupları	Hane Halkı		Toplam Gelir	
	Sayı	%	Milyon TL.	%
Çiftçiler	3 032 202	44,0	70 111	41,2
Büyük Tüccar ve San. Serbest Mes. Sahibi	53 506	0,8	9 286	5,5
Ticaretle Uğraşan	80 225	1,1	8 913	5,2
Niteliksiz İşçiler	853 348	12,4	12 391	7,3
Memurlar	790 875	11,5	21 560	12,7
Esnaf ve Sanatkar. (1)	1 089 156	15,8	25 286	14,8
Diğer	995 722	14,4	22 442	13,3
Toplam	6 895 034	100,0	170 269	100,00

Kaynak: Bşb.DPT., Gelir Dağılımı 1973, s. 161, Tablo-VII- 1'den alınmıştır.

(1) Bu grupta: Nitelikli işçiler, teknisyenler, tarım işçileri, emekliler, mesleği belli olmayanlar, büro işlerinde çalışanlar ile yöneticiler yer almaktadır.

Gelirin çeşitli meslekler arasında dağılımında, en büyük payı %41,2 oranıyla, Türkiye'deki toplam hanelerin %44'ünü oluşturan çiftçiler almıştır. Ancak, hane halkı içindeki payı %0,8 oranında olan, büyük tüccar ve sanayici ile serbest meslek sahipleri, gelirin %5,5'ini ve yine hanelerin %1,1'ini oluşturan ticaretle uğraşanların ise %5,2'sini aldıklarını görüyoruz. En kötü durumda olanlar ise niteliksiz işçilerdir. Toplam hanelerin %12,4'ünü oluşturdukları halde, gelirin sadece %7,3'ünü almışlardır.

Ülkemizde 1973 yılından sonra 14 yıl gibi uzunca bir süre gelir dağılımına ilişkin araştırma yapılmadığını görmekteyiz. 1986 yılından itibaren çeşitli kuruluşlarca binbini izleyen üç ayrı gelir dağılımı araştırması yapılmıştır. Bu araştırmaların hepsinde de gelir gruplarına göre gelir dağılımı verilerini bulabilmekteyiz. Araştırmalardan ilki, TÜSİAD tarafından 1986 yılında yapılan, "Türkiye'de Hane Geliri, Hane Halkı Harcamaları ve Hayat Standardı" adlı araştırma olup, 11 Aralık 1986'da yayınlanmıştır. Diğer araştırma, DİE'nin 1987 yılında yaptığı "Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anket Sonuçları"dır. Bir başka araştırma ise, 1988 yılında Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı'nın (TUSEV) milli gelir dağılımı ile ilgili yaptırmış olduğu araştırmadır. Son olarak DİE tarafından 1996 yılında "1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi" nin analiz ve değerlendirme sonuçları açıklanmıştır.

Daha önceki 1963, 1968 ve 1973 yıllarında yapılan araştırmalarla birlikte bu son dört araştırmanın sonuçlarını, düşük gelirlilerden yüksek gelirliye doğru %20'lik aile yüzdeleri ve gelir payları ile Çizelge 26'dan izleyebiliriz.

Çizelge 26. Düşük gelirlilerden yüksek gelirliye doğru aile yüzdeleri ve gelir Payları

Hane Halkı %'ler	Hane Halkı Birikimi %'ler	Gelir Yüzdeleri						
		DPT 1963	AUSBF 1968	DPT 1973	TÜSIAD 1990	DİE 1987	TÜSEV 1988	DİE 1994
1. % 20	20	4,5	3,0	3,5	3,9	5,24	3,1	4,9
2. % 20	40	8,5	7,0	8,0	8,4	9,61	9,0	8,6
3. % 20	60	11,5	10,0	12,5	12,6	14,06	12,2	12,6
4. % 20	80	18,5	20,0	19,5	19,2	21,15	16,6	19,0
5. % 20	100	57,0	60,0	56,5	56,9	49,94	59,1	54,9
Gini Katsayısı	-	0,55	0,56	0,51	0,46	0,43	0,5	

Kaynak: - Baş. DİE, 1987 Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları, Yay. 1441, Ankara 1990, s. 15, Tablo 1

- Milliyet Gazetesi, 2 Eylül 1989, s. 5 ve 19 Ekim 1996, s. 7

Herhangi bir ülkede uzunca bir dönem içerisinde gelir bölüşümündeki değişikliğin belirlenmesi, bozulması veya düzelme eğiliminin bilinmesi, özellikle ekonomik ve sosyal amaçlı düzenlemeler açısından çok önemlidir. Eğitim konusunda bir sonuca varabilmek için de dönemler olarak bir karşılaştırma yapmak zorunluluğu vardır. Ancak, çeşitli kuruluşlar tarafından yapılan gelir dağılımı araştırmalarında, araştırmanın kapsadığı alan, yerleşim yerleri, örnekleme yöntemi, örnek hacmi ve kullanılan tanımlarda farklılıklar bulunması nedeniyle, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu araştırmalar birbirleriyle doğrudan karşılaştırılabilir nitelikte değildir. Tüm söz konusu farklılıklara karşın, 1963 yılından buyana gelir dağılımına ilişkin değişimlere bakıldığında, araştırmaların hepsinde ortak özellik olarak, gelinin haneler arasında son derece dengesiz dağıldığını söylemek gerekir. Ailelerin ilk % 20'lik en düşük gelir grubu toplam gelirin ancak %4-5'lik kısmını paylaşırken, son %20'lik en zengin grup %50-60'lık aslan payını almaktadır. Bu dengesiz dağılımın planlı dönem boyunca çok fazla değişmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira bu yıllara ilişkin hesaplanan Gini oranlarında fazla bir düşme olmamıştır. Sadece DİE'nin 1987 araştırma sonuçları diğer araştırmalara ve yıllara göre gelir dağılımında bir iyileşme eğiliminin belirlediğini gösterici niteliktedir. Ancak bu yıllardan itibaren ülkemizde devamlı %50'nin üzerinde seyreden yüksek enflasyon karşısında, gelir dağılımında iyileşme yönündeki bir değişim sonucuna kuşku ile bakmak gerekir. En son 1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi sonuçları da bu durumu doğrulamaktadır.

Hanehalkı %20'lik gelir dağılımlarının ülkeler arası karşılaştırması ise Çizelge 27'de verilmiştir.

Gelişmekte olan diğer ekonomilerde de Türkiye'deki dengesiz gelir dağılımını aynen gözleyebiliyoruz. Ülkelerin gelişme düzeyleri arttıkça gruplar arasındaki farklılık azalarak, üst gruptaki yığılmanın alt gruplara dağıldığını söyleyebiliriz.

Çizelge 27. Seçilmiş bazı ülkelerde gelir dağılımı

Ülke Grupları	Hanehalkı %'leri					
	Yıllar	1. %20	2. %20	3. %20	4. %20	5. %20
Gelişmekte Olan Ekonomiler						
Filipinler	1986	5,20	8,90	13,20	20,20	52,50
Mısır	1974	5,80	10,70	14,70	20,80	48,00
El Salvador	1977	5,60	10,00	14,80	22,40	47,30
Türkiye (DPT)	1973	3,50	8,00	12,50	19,50	56,50
Türkiye (DiE)	1987	5,24	9,61	14,06	21,15	49,94
Orta ve Üst Orta Gelirli Ekonomiler						
Portekiz	1974	5,2	10,0	14,4	21,3	49,1
İsrail	1980	6,0	12,0	17,7	14,4	39,9
Meksika	1977	2,9	7,0	12,0	20,4	57,7
Sanayileşmiş Pazar Ekonomileri						
İrlanda	1973	7,2	13,1	16,6	23,7	39,4
F. Almanya	1978	7,9	12,5	17,0	23,1	39,5
İspanya	1979	8,7	13,2	17,5	23,1	37,5
A.B.D.	1980	5,3	11,9	17,9	15,0	39,9
Fransa	1975	5,5	11,5	17,1	23,7	42,2
İngiltere	1979	7,0	11,5	17,0	24,8	39,2

Kaynak: Bşb. DiE, 1987 Gelir Dağılımı, s. 17, Tablo 2.

Ülkemizde coğrafi bölgelere göre de hane halkı ve gelir dağılımı oldukça farklıdır. 1968 (AÜSBF), 1973 (DPT) ve 1987 (DiE) gelir dağılımı araştırmalarında bölgesel gelir dağılımı verilerini bulabiliyoruz. Ancak bu araştırmalarda coğrafi bölge ayırımına bağlı kalmış olup, birbirine komşu bazı iller arasında büyük benzerlikler olmasına karşın, farklı coğrafi bölgelerin kapsamında yer almışlardır. Bu nedenle coğrafi kapsamdan kaynaklanan farklılıklar elimine edilmemiştir.

Çizelge 28'den izleneceği gibi, Ege-Marmara Bölgesi hem hanehalkı hem de gelir oranı açısından her üç araştırma dönemi boyunca birinci konumda yer almış ve her iki oran devamlı yükselmiştir. Örneğin, 1987 araştırmasına göre hane halkı oranı %37'ye, gelir oranı da tek başına %45'e ulaşmıştır. İkinci sırada İç Anadolu Bölgesini görmekteyiz. Ancak bu yöremizde yirmi yıllık süre içerisinde çok fazla bir değişim gözlenmemiştir. Dönem boyunca hane halkı ve gelirden aldıkları pay aynı düzeyde (%22-24 civarında) seyretmiştir. Akdeniz bölgesinde 1968'e oranla 1987'de hem hane halkı, hem de gelirden az da olsa bir düşme eğilimi görülmektedir. Karadeniz bölgemizde ise, 1968 ve 1973 araştırmalarına göre 1987 araştırmasında, hem hane halkı, hem de gelir oranı açısından büyük bir düşme

gözetilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgemiz ise, her iki oran açısından önemli bir değişim göstermemiştir.

Çizelge 28. Coğrafi bölgelere göre hanehalkı ve gelir yüzdeleri

Bölgeler	1968 AUSBF		1973 DPT		1987 DİE	
	Hane halkı %	Gelir %	Hane halkı %	Gelir %	Hane halkı %	Gelir %
Ege-Marmara	30,7	39,3	33,7	37,7	37,0	45,0
Akdeniz	15,3	11,4	15,2	13,2	13,4	10,7
İç Anadolu	22,5	23,1	21,9	23,4	24,3	21,5
Karadeniz	17,7	14,7	14,5	15,8	10,6	8,9
Doğu ve Güneydoğu Anadolu	13,8	11,5	14,7	9,9	14,7	13,9
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Bsp. DİE, 1987 Gelir Dağılımı, ... s. 19, Tablo-6

2.1.4. Tarım sektöründe gelir dağılımı

Ülkemizde gelir dağılımındaki dengesizliği gösteren bir başka çalışma da, sadece tarım gelirlerine ve 1951 yılına aittir⁽¹⁾. A.B.D.'li Eva Hirsch'in araştırması, tarım sektörü içerisindeki gelir dağılımı eşitsizliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Çizelge 29).

Çizelge 29. Eva Hirsch'e göre Türkiye'de net tarım gelirinin dağılımı (1951)

Çiftçi Ailelerin Yüzdeleri	Toplam Tarım Gelirlerinin %'leri	Birikimli Gelir %'si	Tarımda Çalışan Kişi Başına Yıllık Ortalama Gelir (TL)
1. % 10	1,0	1,0	176
2. % 10	1,5	2,5	252
3. % 10	2,3	4,8	366
4. % 10	3,2	8,0	546
5. % 10	4,3	12,0	731
6. % 10	5,6	17,9	955
7. % 10	7,1	25,0	1.214
8. % 10	9,8	34,6	1.637
9. % 10	14,1	48,7	2.418
10. % 10	51,3	100,0	9.463
% 100	100,0	-	-

Kaynak: Reşat Aktan, Türkiye Ekonomisi, ... s. 15, Tablo 1.6.

Görüldüğü gibi, çiftçi ailelerin %70'i toplam tarımsal gelirin ancak %25'ini elde ettiği halde, geriye kalan %30 oranındaki büyük çiftçiler tarımsal gelirin %75'ini almışlardır. En yüksek gelir grubunu oluşturan %10'luk grubun geliri ise, toplam tarımsal gelirin yarısından fazladır (%51,3). Diğer bir ifadeyle, en yüksek %10'luk

⁽¹⁾ Reşat Aktan, A.g.e., s. 14.

gelir grubunun ortalamaya geliri, en düşük gelir grubunun ortalama gelirin 51 katıdır.

Tarımsal gelir dağılımına ilişkin daha yeni bilgiler, II. BYKP'nda verilmiştir. Türkiye'de 1963 yılında elde edilen 21 milyar TL. lık tarımsal gelir, tarım işletmeleri arasında Çizelge 30'da görüldüğü oranlarda, eşitsiz bir dağılım göstermiştir. 50 dekar kadar işletme büyüklüğüne sahip olan küçük tarım işletmeleri, toplam tarım işletmelerinin sayısı olarak %68,8'ini oluşturdukları halde, toplam tarımsal gelirden sadece 1/4 oranında pay almaktadırlar.

Çizelge 30. Türkiye'de tarımsal gelirin tarım işletmelerine dağılımı (1963)

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Toplam İşletmeler İçindeki Payı (%)	Toplam Tarımsal Gelire Göre Payı (%)	İşletme Başına Yıllık Gelir (TL)	Kişi Başına Yıllık Gelir (TL)	Toplam Gelir (Milyon TL)
1-50	68,78	24,8	2.900	485	5,2
51-200	27,51	42,0	10.300	1.117	8,8
201-1000	3,57	23,2	44.510	7.417	4,0
1000 +	0,14	10,0	298.500	49.750	2,1
Toplam	100,0	100,0	-	-	21,0

Kaynak: Başb. DPT - II. BYKP, s. 240, Tablo-119.

Buna karşılık, 1000 dekarın üzerinde arazi varlığına sahip olan son grup, tüm tarım işletmelerinin ancak %0,14'ünü oluşturduğu halde, toplam tarımsal gelirden almış olduğu pay %10'dur.

Tarım sektöründe kişi başına gelir dağılımına ilişkin bir başka hesaplama şekli de V. BYKP'nda verilmektedir. Çizelge 31' de görüldüğü gibi, ülke ortalaması 1,00 kabul edilerek, tarımda çalışan kişi başına oransal katma değer 1962 yılında 0,54, 1972 yılında 0,44 ve 1984 yılında 0,33 olarak bulunmuştur. Bu değerler 1984 yılı için sanayi sektöründe 2,43, inşaat ve hizmet sektöründe 1,82 olarak hesaplanmıştır. Yani, tarım sektöründe kişi başına gelir, ülke ortalaması olarak kişi başına milli gelirin 1/3' ü, diğer sektörlerdeki kişi başına gelirin ise 1/6 - 1/7' de biri kadardır. Görüldüğü gibi, ülkemizde kişi başına düşen gelir açısından tarım sektörü ile diğer sektörler arasındaki farklar çok büyüktür. Planlı Kalkınma Dönemleri boyunca da bu fark artış göstermiştir. 1989 yılı için tarım sektöründe çalışan kişi başına gelirin, oransal olarak gerileyerek, ortalama milli gelirin %31'ine düşmesi bu farkın daha da açılacağını göstermektedir.

Çizelge 31: Sektörel gelir dağılımı gelişmeleri (1962-89)
(görel sektörel VAL değerleri) *

Sektörler	1962	1967	1972	1977	1983	1984	1989
Tarım	0,54	0,47	0,44	0,46	0,46	0,33	0,31
Sanayi	2,06	2,11	1,92	1,74	2,44	2,43	2,31
İnşaat+Hizmet	2,83	2,60	2,36	2,02	1,85	1,82	1,62
TOPLAM	100	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00

Kaynak: Başb. DPT - V. BYKP, s. 125-130, Tablo: 88-89

(*VA: Katma Değer; L: İstihdam; VAL: İşçi Başına K.D.

2.1.5. GSMH'da yapısal değişme

GSMH yaratıldıktan sonra, kendisini oluşturan faktörler arasında bölüşülür ve kullanılır. Bu arada çeşitli özel ve tüzel kişiler arasında, devlet de gerek kamu hizmeti harcamalarını karşılamak amacıyla vergi ve harçlar şeklinde, gerekse çeşitli amaçlarla ekonomik yaşama girişimci olarak katılmasının bir sonucu olarak, GSMH'nın yaratılmasına ve büyümesine katılır ve bundan bir pay alır. Özel ve kamu girişim ve kuruluşları elde ettikleri bu pay ve gelirlerinin bir bölümünü tüketirler, bir bölümünü de biriktirirler. Biriktirilen de ya hemen yatırımlarda kullanılır veya bu amaçla kullanılmak üzere uygun zaman beklenir⁽¹⁾.

Ülkemizde uzun dönemde GSMH'da önemli bir yapısal değişme meydana gelmiştir. GSMH tüm ekonomik kesimlerin bir serleşini oluşturduğuna göre, buradaki yapısal değişim, ekonominin kesimleri arasındaki değişimi ifade eder. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektörünün ulusal ekonomideki yeri çok önemli iken (toplamın 2/3'ü), zamanla bu önem azalmış (1948 ve 1958 yılları hariç) olup, bu azalmaya önemli ve devamlı olmuştur. Bunun aksine, sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomimizdeki oransal önemleri genellikle artma eğilimi göstermişlerdir⁽²⁾. Bu durum ise ekonomik gelişmeyi ifade eder. Beşer yıllık kalkınma planlarında ekonominin yapısında değişme öngörülerek sanayi sektörünün ilici güç niteliği kazanması ve ekonominin gelişmesinde yükü taşıyan sektör olarak bu sektörün büyüme hızının GSYİH'daki payının göstereceği gelişme ve değişmeler ülkemiz ekonomisi için büyük önem taşımaktadır. 1927 yılında tarım sektörü milli gelirden %67, sanayi sektörü %10 ve hizmetler sektörü ise %23 oranında pay almakta iken, altmışyeddi yıl sonra 1987 sabit fiyatlarıyla bu oranlar sırasıyla, tarım sektöründe %15,8'e gerilerken, sanayi sektöründe %27,1'e ve hizmetler sektöründe de %57,1'e yükselmiştir⁽³⁾.

Tarımsal üretimin ulusal gelirdeki payının azalmasını tümüyle ekonomik gelişmeye bağlamak doğru olmaz. Tarım kesiminin yarattığı üretim değerlerinin, diğer sektörlerde, özellikle sanayi sektöründe yaratılan değerlerin altında olması, tarım ürünleri fiyatlarının, diğer sektörlerdeki ürün fiyatlarından daha yavaş bir artış göstermesi, yani iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine dönmesinin de bu oranın düşmesinde bir ölçüde etkili olduğunu kabul etmek gerekir. Hem tarımsal üretimin, hem de fiyatların diğer sektörlerden daha yavaş bir tempoyla yükselmesi, tarımsal üretim değerlerinin, diğer sektörlerde yaratılan üretim değeri artışının altında bir gelişme göstermesine neden olmaktadır⁽⁴⁾.

Tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün, para değerindeki değişikliklerden arındırılmış olarak, 1968 yılı faktör fiyatlarıyla GSYİH içindeki paylarında meydana gelen değişmeler Çizelge 32'den izlenebilir.

⁽¹⁾ Nazif Koyucu, A.g.e., s.36.

⁽²⁾ Reşat Akten, A.g.e., s.24.

⁽³⁾ Bg. DPT, I.BYKP, ..., s.9, Tab.4 ve Çizelge-32.

⁽⁴⁾ Gülcen Erakitan, Türkiye'de Tarım, Tarım Kesimine Yönelik Politikalar ve AT Karşısındaki Durumu, s.11, Ankara, 1988.

Çizelge 32. Ekonomi sektörlerinin GSYİH içindeki payları (%)
(1968 faktör fiyatlarıyla)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSYİH
1963	38,1	15,8	46,3	100,0
1967	32,5	19,0	48,5	100,0
1972	27,8	20,9	51,3	100,0
1977	23,1	23,8	53,3	100,0
1980	24,0	21,7	54,3	100,0
1981	23,2	22,5	54,3	100,0
1982	23,8	22,5	53,9	100,0
1983	22,7	23,4	53,9	100,0
1984	22,2	24,3	53,9	100,0
1985	21,8	24,8	53,4	100,0
1986	21,9	25,1	53,0	100,0
1987	21,0	25,9	53,1	100,0
1988	21,7	25,5	53,9	100,0
1989	19,2	26,1	54,7	100,0
1990	16,8	26,4	56,8	100,0
1991	16,7	27,2	56,1	100,0
1992	16,4	27,2	56,4	100,0
1993	14,8	26,8	58,6	100,0
1994	15,4	28,8	57,8	100,0
1995	14,5	28,1	57,4	100,0

Kaynak - Maliye ve Gümrük Bak. - 1986 Yılı Ekonomik Rapor, - Ankara 1986, s.4
- Bşb.DPT, 1988 Yılı Programı, s.14, Tablo 12.
- Bşb.DİE, Türkiye İstatistik Yılı 1995, s.672-672'den hesaplanmıştır.

Ulusal geliri oluşturan sektörlerin, para değerindeki değişimlerden etkilenme durumları farklı olduğundan sabit faktör fiyatlarıyla hesaplanan oranların da, cari faktör fiyatlarıyla bulunan oranlardan biraz farklı olduğu görülmektedir.

Uzun bir süre içerisinde; tarım kesiminin ulusal gelir içerisindeki payı azalmış, sanayinin ve hizmet sektörlerinin payları ise artmıştır. Sabit fiyatlarla tarımın payı 1/5 oranının altına inerken, sanayi sektörü 1/4 oranının üzerine çıkmış, hizmetler sektörü de 1/2 oranını aşmış durumdadır.

İstihdam ve ulusal gelirin sektörel dağılımlarına baktığımızda¹¹, gelişmiş ülkelerde, tarım sektörünün milli gelir ve toplam istihdam içindeki paylarının, genellikle birbirine çok yakın oranlarda olduğu görülmektedir. Bu durum, gelirin sektörler arası dağılımının, istihdam hacmine uygun ve dengeli olduğunun bir kanıtıdır. Ülkemiz bu konuda oldukça farklı bir durum göstermektedir. Şöyle ki,

¹¹ GSMH'da sektörlerin katma değer payları (1984 cari fy.) 12'ü Avrupa Topluluğu'nda, tarım %3,4, sanayi %38,4, hizmetler %58,1. İstihdam ise (1985), tarımda %7,2, sanayide %34,0 ve hizmetlerde %58,9 oranındadır. Tarımsal katma değer oranı açısından ülkemize en yakın olan ülkelerde Yunanistan'da %10,5, İspanya'da %15,7 ve İrlanda'da %10,3 olan, bu oran İngiltere'de %1,7, F.Almanya'da %1,9 ve Belçika'da %2,5'e kadar düşmektedir. Aynı şekilde bu ülkelerin tarımsal istihdam oranları da Yunanistan'da %29,9, İspanya'da %10,2, İrlanda'da %15, İngiltere'de %2,6 F.Almanya'da %5,9 ve Belçika'da %3 gib, ülkemizden çok düşük durumdadır. (Kaynak, T.Z.C.B., Ziraat ve İktisadi Rapor 1986-87, s.10-11.)

Ülkemizde tarım sektöründeki istihdam yükü, halen gelirden aldığı payın üç katına yakın durumdadır. Diğer bir ifadeyle, sektörler itibarıyla kaba bir şekilde istihdam başına verimlilik durumuna bakıldığında, en kötü durumda olan tarım sektörüdür (Çizelge 31). 1960'lı yıllarda tarım sektöründe sözkonusu verimlilik 0.5 dolayında iken, bu sektöre ulusal gelirden almakta olduğu payın oransal olarak hızla azalması sonucu günümüzde 0.3'lere kadar düşmüştür.

2.2. Toplam Harcamalarda Gelişmeler

Toplam kaynaklar ve toplam harcamalar dengesi, bir yıl içerisinde ulusal ekonominin eline geçen her türlü ekonomik kaynakların tümü ile bunların aynı yıl içerisinde nasıl kullanıldığını gösteren bir bilançodur. Bu bilançonun gelir kısmındaki toplam kaynakların en büyük kısmı GSMH'dir. Buna ek olarak dışarıdan elde edilen transferler, yardımlar ve krediler de ülkenin eline geçen kaynakların diğer kısmını oluşturur⁽¹⁾. Böylece "toplam kaynaklar", GSMH'dan daha büyük bir değere ulaşır.

Ulusal ekonomilerde bir yıl içerisinde yaratılan toplam kaynaklar, çeşitli harcama grupları altında sarfolunmakta, fakat genel olarak bu gruplar "Tüketim" ve "Yatırım" harcamaları olarak iki ana gruba halinde toplanmaktadır.

2.2.1. Tüketim harcamaları

Gelişen bir ülkede tüketim harcamaları kuvvetli bir artış eğilimi gösterir. Bunun nedeni, istihdam hacminin artması, gelirlerin yükselmesi ve toplumda daha iyi yaşam koşullarına ulaşma isteğinin kuvvetlenmesidir. Bu nedenle artan gelirin önemli bir kısmının yatırım harcamalarına ayrılması öngörülse de planlı dönem içerisinde tüketim harcamalarının da yıllık ortalama %5,4 oranında artacağı tahmin edilmiştir⁽²⁾.

Ülkelerin toplam kaynaklarının büyük bir oranı "cari kamu harcamaları" ve "özel tüketim harcamaları" olmak üzere tüketim harcamalarına sarf olunmaktadır. Cari kamu harcamalarının ise önemli bir kısmı, gelişme amaçlarına hizmet eden eğitim, sağlık ve araştırma harcamalarına kullanıldığından, kalkınma planlarımızda bu harcamaların hızla gelişmesi öngörülmüştür. Özel tüketim harcamalarında ise durum tamamen aksinedir. GSMH'nin artan oranının yatırımlara yönelmesi prensibinden hareket edilerek, özel tüketim harcamalarının GSMH artışından daha düşük bir oranda artması ve bunun sonucu olarak da GSMH içerisindeki oranının düşürülmesi öngörülmüştür.

Ülkemizde toplam harcamaların uzun dönemde ortalama %80'inin tüketim harcamalarına ayrıldığı görülmektedir. Tüketim harcamalarının büyük bir kısmı, yatırımların aksine olarak, özel sektör tarafından yapılmaktadır.

(1) Reşat Aktın, A.g.e., s.29-30

(2) Bgö DPT, I.BYKP, ..., s.45.

Kamu sektörünün tüketim harcamaları; planlı dönem başlarında özel sektörün 1/5-1/6'sı iken, bu denge plan stratejisinin aksine olarak, IV.Plan Döneminden itibaren 1/6 oranına düşmüştür.Bu durum ise, gelişme amaçlarına hizmet eden eğitim, sağlık ve araştırma harcamalarının , sabit fiyatlarla,toplam tüketim harcamalarından almakta olduğu payın,1980 sonrası dönemde giderek azalmakta olduğunu göstermektedir.

Çizelge 33. Tüketim harcamalarında gelişmeler (GSMH'nin % si olarak)

Yıllar	Cari Kamu Harc.		Özel Tük Harc.		Toplam Tüketim Har.	
	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme	Plan Hedefi	Gerçekleşme
1962	14,4	11,9	73,2	76,1	87,6	88,0
I. Plan Dönemi	15,1	11,9	70,1	71,4	85,2	83,3
II. Plan Dönemi	14,6	12,5	64,7	69,2	79,3	81,7
III. Plan Dönemi	12,2	12,4	65,9	69,6	78,1	82,2
1978	14,7	11,3	68,6	68,4	83,5	79,7
IV. Plan Dönemi	15,4	11,3	64,6	69,3	80,0	80,8
1984	9,9	9,0	72,7	74,5	82,6	83,5
V. Plan Dönemi	9,6	9,4	71,2	67,8	80,8	72,2
VI. Plan Dönemi	8,2	10,1	63,0	69,7	71,2	79,8

Kaynak: Plan Hedefleri, Beşer Yıllık Kalkınma Planlarından, Gerçekleşme rakamları ise Planlardan ve Yıllık Programlardan, sabit fiyatlarla alınarak hesaplanmıştır.

Özel tüketim harcamaları; plan stratejisi ve buna paralel olarak da ilk üç planlı dönemde öngörülen plan hedeflerine uygun bir seyir izleyerek, GSMH içerisindeki oranı bir miktar azalmıştır. Bu harcamalarda, özellikle 1984 yılından itibaren, hem plan hedeflerinde hem de gerçekleştirmeler olarak, kamu tüketimlerinin aksine, oransal bir artış gözlenmektedir.

2.2.2. Yatırım harcamaları

Ekonomik kalkınma açısından en fazla önem kazanan harcama şekli yatırımlardır. Çünkü, GSMH'nin gelişme hedefleri, ancak üretim kapasitesini artıran yatırımlarda sağlanacak hızlı artışla mümkün olabilmektedir Türkiye'de milli gelir harcama yönünden hesaplanmadığı için, yatırımların miktarını ve gelişme seyrini izlemek oldukça güçlük yaratmakta ve bu güçlük özel sektör yatırımlarında bir kat daha artmaktadır.

Ülkemizde sabit sermaye yatırımlarının gelişimi, GSMH'nin %'si olarak, Toplam, Özel ve Kamu sektörleri şeklinde I.Bölümde, "Türkiye'nin Sermaye Kaynakları (Kapital Oluşumu)" başlığı altında incelenmiştir.Bu nedenle,"Yatırım Harcamaları" başlığı altında tekrar genel anlamda "Sabit Sermaye Yatırımları" üzerinde durulmayacak, sözkonusu yatırımların sektörel dağılımındaki gelişmeler, teşviklerin bölgesel dağılımı ve teşviklerin sektörel dağılımları incelenecektir.

2.2.2.1. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı

Sabit sermaye yatırımlarının, GSMH'yi oluşturan ekonomi sektörleri arasındaki dağılımı, sabit fiyatlarla "Plan Hedefleri" ve "Gerçekleşme Durumu" şeklinde düzenlenerek, Çizelge 34'de gösterilmiştir.

I. Plan Dönemi için, yatırımların sektörel dağılımında gözetilen politikada, tarım sektörü yatırımlarının, toplam yatırımlar içerisindeki payının dönem boyunca her yıl artması öngörülmüştür. Bunun nedeni olarak da, tarımın ulusal hasıla içindeki önemi ve ihracat sektörü dahil, diğer ekonomik sektörlerle olan yakın ilişkisi gösterilmiştir. Uzun süreli bir perspektif kapsamında, ekonomide endüstrileşme yönündeki yapısal değişikliğin sağlanabilmesi için, planlı kalkınmanın ilk döneminde tarım sektöründe ürün fazlası yaratılarak, bunun kısmen tarıma dayalı sanayilere aktarılması, kısmen de dış satıma yönlendirilerek, endüstrinin dış alım gereksinimlerinin karşılanması öngörülmüştür. Bu ağır görevlerine karşılık, planlanan yatırımlarda tarım sektörüne ayrılan beş yıllık ortalama yatırımlar, toplam sabit sermaye yatırımlarının ancak %17,7'sini oluşturmuştur. Beş yıllık uygulama sonuçları ise, planlanan hedeflerin %25 oranında gerisinde kaldığını göstermektedir.

I. Plan Döneminde, genişlemesi planlanan ekonomik faaliyet hacminin kesintisiz devamını sağlamak amacıyla, ulaştırma sektörü yatırımları önem kazanmış ve planlanan hedefler fazlasıyla gerçekleşmiştir.

Ekonomik yapının uzun dönemde endüstri sektörü lehine değişmesi planlandığından, sabit sermaye yatırımlarının büyük bir bölümü (%16,9) imalat sektörüne ayrılmış ve uygulamada da plan hedefleri %25 oranında aşılarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemin en büyük yatırım payının ayrıldığı konut sektörü yatırımları ise, daha ziyade özel sektör yatırımlarının kontrol edilememesi sonucu, planlanan hedefler %10 oranında aşılmıştır.

Ekonomik gelişmişlik açısından çok önemli olan, Eğitim, Sağlık ve Enerji sektörleri yatırımları ise, tarım sektöründe olduğu gibi, I. Plan Döneminde planlanan yatırım hedeflerine ulaşamayan sektörler arasındadır.

II. Plan Dönemindeki yatırımların sektörlere dağılım hedeflerine baktığımızda, önemli bazı değişiklikler görülmektedir. Ekonomide yapısal değişiklikler yaratmak ve özellikle endüstri sektörüne ağırlık kazandırmak, bu dönemde izlenen yatırım politikasının temelini oluşturmuştur. Bu politikaya paralel olarak da, toplam sabit sermaye yatırımları içerisinde, endüstri (imalat, enerji ve madencilik) ve ulaştırma sektörlerinin payları artırılırken, tarım ve konut sektörlerinin payları azaltılmıştır. Uygulamada ise, özellikle tarım sektörü yatırımları azaltılan plan hedeflerinin de çok gerisinde kalmış (ancak %73 oranında gerçekleşmiş), buna karşılık, endüstri ve ulaştırma sektörlerinde planlanan hedefler gerçekleşmiştir. Konut sektörü yine planlanan hedefleri I. Plan döneminde olduğu gibi %10 oranında aşan sektör olmuştur. Tarım sektöründe olduğu gibi,

Çizelge 34. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel payları (sabit fiyatlarla, % olarak) (*)

Sektörler	I. Plan Dönemi		II. Plan Dönemi		III. Plan Dönemi		IV. Plan Dönemi		V. Plan Dönemi		VI. Plan Dönemi	
	Plan Hedefli	Gerçekleşme	Plan Hedefli	Gerçekleşme	Plan Hedefli	Gerçekleşme	Plan Hedefli	Gerçekleşme	Plan Hedefli	Gerçekleşme	Plan Hedefli	Gerçekleşme
Tarım	17,7	13,9	15,2	11,1	11,7	11,8	11,6	10,0	11,4	7,4	7,9	6,0
Madençilik	5,4	5,5	3,7	3,3	5,8	3,7	3,6	5,3	6,1	3,3	3,4	1,9
İmalat	16,0	20,4	22,4	26,7	31,1	28,2	26,3	25,6	20,8	17,5	20,0	18,1
Enerji	8,6	6,5	8,0	9,0	8,5	7,4	6,8	15,2	14,9	13,4	10,9	6,6
Ulaştırma	13,7	15,5	16,1	16,0	14,5	20,6	21,6	18,0	18,6	22,0	19,2	23,0
Turizm	1,4	1,3	2,3	2,1	1,8	1,0	1,1	0,6	0,9	2,8	4,4	3,2
Konut	20,3	22,4	17,9	20,1	15,7	16,9	17,9	15,8	15,2	20,6	21,5	28,8
Eğitim	7,1	6,6	6,7	4,7	5,0	3,3	3,4	2,4	2,4	2,8	3,5	3,2
Sağlık	2,3	1,8	1,8	1,6	1,4	1,1	1,2	1,1	1,0	1,0	1,6	2,0
Diğer Hizmetler	6,6	5,9	5,9	5,4	4,7	6,0	6,5	6,0	6,7	8,6	7,5	7,4
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: - Aynan Tufan, Türkiye'de Tarımsal Yatırımlar, Tarım ve Mühendislik Bakanlığı, Sayı: 12-13, Eylül-Ekim 1983, s. 25. Çizelge Z'den, I, II ve III. Plan Dönemleri alınmıştır.

- Başlıca DPT, V. BYKP..., s. 10, Tablo 8, VI. BYKP..., s. 12, Tablo 10 ve Yüklük Programlarındaki Yatırımlardır.

(*) I, II ve III. Plan Dönemleri, 1976 Yılı Sabit Fiyatlı Yıllık, IV. Plan Dönemi 1983 Sabit Fiyatlı Yıllık, V. ve VI. Plan Dönemleri ise 1988 Sabit Fiyatlı Yıllıktır.

planlanan yatırım hedeflerinin gerçekleşmediği sektörlerden bir diğeri de eğitim sektörü olmuştur. Sağlık ve turizm sektörü yatırımları da planlanan hedeflerin biraz gerisinde kalmışlardır.

III. Plan Dönemi de bir önceki dönemden pek farklı olmayıp, planlanan yatırımlar içersinde tarım, eğitim, sağlık ve turizm sektörlerinin payları daha da azaltılmış, buna karşılık tek başına imalat sanayi yatırımları için öngörülen plan hedefi, toplam sabit sermaye yatırımlarının 1/3'üne yaklaşmıştır. Bu dönemde toplam yatırımların %11,7'sine kadar düşen tarım sektörü yatırımları ancak belirlenen bu oranda gerçekleşebilmiştir. İmalat sanayi yatırımları planlanan hedeflere çok yaklaşmış, ulaştırma ve konut sektörleri de plan hedeflerini aşmışlardır. Planlanan yatırımlardan alınması gereken paya hiç bir zaman ulaşamayan eğitim ve sağlık sektörlerinde ise, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, planlanan hedeflere ulaşamamıştır.

IV. ve V. Plan Dönemlerinin, tarım sektörü sabit sermaye yatırım hedefleri açısından, III. Plan Döneminden belirgin bir farklılığı yoktur. Planlanan yatırımların gerçekleşmesi ise giderek azalarak, son yıllarda toplam sabit sermaye yatırımlarının 1/10'unun da altına düşmüştür.

IV. ve V. Plan Dönemlerinde, imalat sanayi sabit sermaye yatırımları gerek plan hedefleri, gerekse gerçekleşme oranları açısından önceki planlı dönemlerin aksine bir inişe geçerek %30'lara kadar çıkan oranın son yıllarda %20'lere gerilediğini görmekteyiz. Buna karşılık, enerji sektöründe önemli bir gelişmeyle, IV. Plan Dönemi için toplam sabit sermaye yatırımlarının %6,8'i olarak planlanan yatırım hedefi, çok büyük bir sıçramayla %15,2 olarak gerçekleşmiş, V. Plan Döneminde de hem hedef, hem de gerçekleşme olarak bu oran korunmuştur.

Bir başka önemli gelişme de ulaştırma sektöründe olmuş, özellikle V. Plan Döneminde planlanan yatırım hedefleri % 25 oranında aşılarak, bu sektörün toplam sabit sermaye yatırımları içerisindeki payı 1/4 oranına yaklaşmıştır.

Konut sektörü yatırımları IV. Plan Döneminde hedeflerin %12 oranında gerisinde kalırken, V. Plan Döneminde %35 oranında aşmıştır.

VI. Plan Dönemi planlanan hedefler açısından önceki dönemlerden pek farklı olmayıp, yine yatırımlardan en yüksek payın %21,5 oranıyla konut, %20 oranıyla imalat ve %19,2 oranıyla da ulaştırma sektörlerine yapılması öngörülmüştür. Tarım sektörü ise bu dönem için en şanssız sektörlerden birisi görünümünü vermektedir. Tüm planlı dönemlerin en düşük sabit sermaye yatırımı olarak %7,9 oranında bir pay hedeflenmiştir. Bu dönemin en çarpıcı sektörlerinden birisi ise turizm sektörüdür. 1963 yılından bu yana en yüksek hedef belirlenerek, önceki dönemlerin iki katından daha fazla bir sabit sermaye yatırımı öngörülmüştür. Eğitim ve sağlık sektörleri de IV. ve V. Planlı dönemlere oranla biraz daha fazla yatırım yapılması öngörülen sektörlerdir. 1990-94 yılları ortalaması olarak sabit sermaye yatırımlarının gerçekleşme durumlarında ise, konut sektörü %28,5, ulaştırma sektörü de %23,0 oranına ulaşarak plan

hedeflerini aşmıştır. En olumlu gelişme eğitim (%3,2) ve sağlık (%2) sektörlerinin plan hedeflerine ulaşmasıyla sağlanmıştır. Diğer sektörler ise (tarım, madencilik, imalat, enerji ve turizm) planlanan hedeflerin gerisinde kalmışlardır.

Planlı dönemlerin başladığı 1963 yılından 1990 yılına kadar geçen dönem içerisinde tarım sektöründe olduğu gibi¹⁷ eğitim ve sağlık sektörleri de toplam sabit sermaye yatırımlar içerisindeki yatırım payları açısından, gerek plan hedefi, gerekse gerçekleşme durumları olarak, devamlı azalma gösteren sektörler olmuşlardır.

Sabit sermaye yatırımlarının özel ve kamu kesimleri arasındaki dağılımı ise özel sektör lehine gelişme göstermektedir (Çizelge 35). Toplam sabit sermaye yatırımlarının 1986 yılında %40,6'lık oranı özel kesim tarafından gerçekleştirilirken, bu oran devamlı yükselerek 1995 yılında %82,1 oranına ulaşmıştır. 1986-1995 yılları ortalaması olarak ise, sabit sermaye yatırımlarının %57,5'ini özel kesim %42,5'ini de kamu kesimi gerçekleştirmiştir.

Sabit sermaye yatırımlarının yatırım alanlarında ise özel ve kamu kesimleri arasında genellikle paralellik görülmemektedir. Şöyle ki, kamu kesiminin yoğun şekilde yatırım yaptığı alanlara özel sektör yatırım yapmaktan kaçınmaktadır. Kamu sektörü yatırımları ulaştırma, enerji ve diğer hizmetlerde yoğunlaşırken, özel sektör yatırımları konut ve imalat sektöründe yoğunlaşmaktadır. Örneğin, 1985-95 yılları ortalaması olarak kamu kesimi yatırımlarının %34,7'lik payı ulaştırma, %19,6'lık payı enerji ve %12,8'lik payı da diğer hizmet sektörlerinde gerçekleştirirken, özel kesimde konut sektörü %42,7, imalat sektörü %26,8 ve ulaştırma sektörü %13,9 oranında pay almışlardır. Tarım sektörünün sabit sermaye yatırımlarından aldığı pay kamu kesiminde %9,4, özel kesimde ise %4,6 oranında kalmaktadır.

2.2.2.2. Sabit sermaye yatırımlarının coğrafi dağılımı

Gelişmekte olan ülkelerde bölgeler arası gelişmişlik farkları oldukça fazladır. Ülkemizde de birçok il ve bölge oransal olarak geri kalmıştır. Bu gibi iller ve bölgeler "Kalkınmada Öncelikli İller ve Bölgeler" olarak belirlenmiştir. Ülkemizde bu gibi illeri DPT belirlemiş bulunmaktadır. Genellikle geri kalmış illerin çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu bölgesinde, bir kısmı ise İç Anadolu bölgesinde yoğunlaşmıştır.

Gerek ekonomik, gerek sosyal gelişme açısından dengeli kalkınma temel amaç olduğuna göre, yatırımlar bugün çeşitli teşviklerle geri kalmış bölge ve illere yönlendirilmektedir. Bu açıdan yatırımların coğrafi dağılımı da sektörel dağılım kadar önemlidir. Yatırımların öncelikli sektörlere ve öncelikli coğrafi bölgelere dağılımının

¹⁷ Tarım sektöründe sadece III. Planlı Dönemde planlanan sabit sermaye yatırımları gerçekleştirilmiştir.

Çizelge 35. Sektörler itibarıyla sabit sermaye yatırımlarının özel ve kamu kesimleri arasındaki dağılımı

Sektörler	1980		1987		1988		1989		1990		1991		1992		1993		1994		1995*	
	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö	K	Ö
Tarım	8,2	6,8	8,2	6,9	9,1	5,4	10,3	3,9	9,1	4,7	10,4	4,3	8,1	3,8	10,0	3,2	9,5	2,7	11,7	4,0
Madençılık	7,2	1,3	4,1	1,5	4,5	1,4	3,1	1,4	3,2	1,2	3,3	1,3	3,5	1,2	2,6	0,9	2,4	1,2	2,8	1,1
İnşaat	11,1	32,8	9,9	36,5	8,0	33,5	9,8	21,8	4,8	29,9	8,3	30,5	5,5	28,5	3,3	23,6	3,8	26,5	9,8	27,3
Enerji	25,0	1,2	32,6	1,0	26,8	1,4	29,8	1,0	21,5	1,6	16,7	1,5	14,9	1,0	12,5	0,8	11,5	0,6	12,3	0,7
Ulaştırma	25,2	14,8	33,5	12,5	29,7	10,8	20,3	10,3	24,5	12,4	26,7	16,2	27,1	15,7	28,0	18,2	49,4	12,4	35,1	14,8
Turizm	1,7	2,0	1,5	3,3	1,5	4,8	1,1	6,4	1,2	5,9	1,5	6,8	1,5	5,0	1,8	2,4	2,1	2,4	2,4	2,5
Konut	1,9	24,8	1,8	42,3	1,8	48,4	1,9	48,7	3,5	38,4	2,1	25,2	2,5	40,8	3,4	44,3	1,7	48,3	1,5	43,8
Eğitim	2,8	0,4	4,7	0,3	5,6	0,4	6,1	0,5	6,9	0,6	5,5	0,7	7,6	0,7	8,8	0,8	7,4	0,8	8,3	0,7
Sağlık	1,1	0,5	1,5	0,6	1,8	0,4	2,2	0,6	2,8	0,8	2,5	1,3	3,2	1,4	4,0	1,3	4,0	1,8	3,6	1,1
Diğer Hızmetler	12,1	4,2	14,4	0,8	13,2	3,8	10,6	3,6	12,3	3,4	14,7	3,5	15,1	3,1	14,6	3,7	16,8	4,2	16,9	4,2
TDFLAM	10,0	10,0	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Top. Sabit Ser. Yat. İçin Ort. %	59,4	48,5	54,3	45,7	47,3	42,7	45,1	54,3	42,7	47,3	44,4	55,8	48,6	54,4	38,8	71,5	20,3	78,7	17,3	83,1

Kaynak: - Bğb. DPT., SPD; Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler Şubesi-1992, s.27'den 1986-1990 yılları.

- Bğb. DPT., 1994 Yılı Programı ve 1985 yılı Gelişim Programı'ndan hesaplanmıştır.

(*) 1995 Yılı gerçekleşme tahminidir.

yönlendirilmesinde kullanılan başlıca teşvikler; çeşitli vergi indirim ve muafikaları, ithaf vergisi indirimi ve muafiyeti, yatırım indirimi, kurumlar vergisi indirimi, tercihî ve düşük faizli orta ve uzun vadeli kredi, döviz tahsisî gibi teşvik önlemleridir. Bunların yanında kamunun üst ve alt yapı yatırımlarını doğrudan bu sektör veya illere yönlendirmesi de etkin bir önlemdir⁽¹⁾.

Çizelge 36. Yatırım teşvik belgelerinin bölgesel dağılımı (%)

Bölgeler	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	Ort.
Marmara	28,6	43,1	41,2	33,6	31,2	35,6	43,9	46,2	40,9	40,4
İç Anadolu	8,2	11,5	8,5	6,6	17,5	13,7	18,2	9,8	10,7	11,6
Ege	14,8	14,5	11,2	8,7	10,7	9,5	8,8	11,9	12,6	11,4
Akdeniz	11,6	10,5	11,4	11,7	11,6	8,3	11,7	7,6	16,0	11,2
Karadeniz	4,3	3,7	4,4	5,6	4,9	7,0	7,8	6,4	2,6	5,2
Doğu Anadolu	1,4	2,7	3,9	10,9	4,4	1,6	1,5	4,3	3,1	3,8
Gün. Doğu Ana.	5,4	11,7	8,2	22,7	12,6	2,3	5,4	6,0	14,1	9,8
Çok Bölgeli	25,7	2,4	11,3	0,2	7,1	1,9	2,7	7,8	0,4	6,6
TOPLAM	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: Bşb. DPT., Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler Ocak 1993, s.27, Tablo III.5 ve Ekim 1996, s.36, Tablo IV.4.

1987-1995 yılları ortalaması olarak verilen teşvik belgelerinin bölgeler arası dağılımında %40,4 oranıyla en yüksek payı Marmara bölgesi almıştır. Bu bölgeyi %11,6 oranıyla İç Anadolu, %11,4 oranıyla Ege, %11,2 oranıyla Akdeniz ve %9,8 oranıyla da Güneydoğu Anadolu bölgeleri izlemiştir. Karadeniz %5,2 ve Doğu Anadolu bölgesi ortalama %3,8 oranında kalan bölgelerimizdir.

Yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımında ise 1987-1995 yılları ortalaması olarak imalat sanayi tek başına toplam yatırımların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bu sektörü ortalama %26,8 oranı ile hizmetler (Ulaştırma, turizm ve diğer hizmetler) sektörü izlemekte olup, enerji, madencilik ve tarım sektörlerinin toplamı ise ancak %10,1'lik paya sahiptir.

Çizelge 37. Yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımı (%)

Sektörler	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	Ort.
Tarım	2,3	1,1	2,9	10,6	1,5	1,9	1,1	1,0	0,4	2,4
Madencilik	7,6	2,0	2,7	2,7	3,6	2,9	2,9	2,0	0,9	3,0
İmalat San.	37,5	49,2	48,0	58,8	62,6	68,3	65,5	83,1	87,8	61,1
Enerji	9,4	9,3	1,3	2,0	4,3	2,2	5,9	4,9	2,4	4,7
Hizmetler	43,2	38,4	44,5	15,9	24,9	27,3	21,0	32,0	9,9	28,8
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yatırım Tutarı (Milyar TL.)	9.830	1.653	19.376	22.829	38.175	51.393	229.248	214.030	2.187.011	-

Kaynak: Bşb. DPT., Temel Ekon. Göst. Ocak 1993, s.26, Tablo IV-3 ve Ekim 1996, s.36, Tablo III-4.

Tüm sektörler olarak yapılan yatırımların teşvik belgelerinin yatırım amaçlarına göre dağılımı incelendiğinde, 1987-1995 yılları ortalaması olarak tüm teşvik belgelerinin %72,6'sının yeni yatırımlara, %14,9'unun tevsi (genişletme) amaçlı, %6,3'ünün de modernizasyon amaçlı yatırımlarda kullanılmış olduğu

⁽¹⁾ Kocay. Başçıl. A.g.e. s.76.

görülmektedir. Geri kalan %6,2 oranındaki teşvik belgeleri ise tamamlama, darboğaz giderme, yenileme ve restorasyon, kalite düzeltme ve entegrasyon amaçları için kullanılmışlardır¹⁷⁾.

3 Kasım 1989 tarihinde uygulamaya giren yeni teşvik sisteminin, yatırımcıların bürokratik işlemlerden kurtarmayı, sistemi etkin, hızlı ve basit bir yapıya kavuşturmayı ve ülke kaynaklarının optimum değerlendirilmesini amaçladığı söylenebilir. Yeni sistem ithalat rejimiyle bütünleştirilmiş ve böylece ithalat rejiminde yapılan değişikliklerle, yatırım mallarında teşvik belgesi aranmaksızın gümrük muafiyetli ithalat olanağı yaratılmıştır. Böylece küçük ölçekli yatırımların teşvik belgesine gerek kalmadan teşviklerden yararlanması sağlanmaktadır. Ayrıca bölgesel ve sektörel kısıtlamalar kaldırılarak, gümrüksüz ithal olanağı olan bir malın yurtiçinde üretimi durumunda, bu malların üretiminde kullanılan, ithal girdilerin %50 sinin gümrük vergi ve resimleri ile her türlü fonlardan muaf olarak ithal hakkı getirilmiştir.

Bir yatırımın, yatırım indiriminden faydalanabilmesi için, yatırımın Kalkınma Planı ve Yıllık programlara uygun olması ve Genel Teşvik Tablosunda yer alması, ayrıca, üretimi genişletmeye, üretimi artırmaya, dış satımı geliştirmeye, ürün kalitesini iyileştirme, çalışma güvenliğini sağlamaya ve yabancı turist gelişini artırmaya yardımcı olması koşulu aranmaktadır.

Bir de bu arada geri kalmış yöreler kavramı üzerinde durmamız gerekmektedir. Genel Teşvik Tablosunda "Gerçek Yöreler" yatırım indirimi ve diğer teşvik önlemlerinden yararlanan iller sayısı, çeşitli yıllarda çıkartılan kararnamelele belirlenerek çeşitli değişiklikler de yapılmıştır. Bu kapsamdan olmak üzere İstanbul ve Kocaeli illeri ile İzmir, Bursa, Adana ve Ankara illerinin Büyükşehir Belediye sınırları dahil "Gelişmiş Yöreler" olarak kabul edilmekte olup, bu yöreler %30 oranında yatırım indiriminden yararlanmaktadır. 1995 yılı itibarıyla kalkınmada öncelikli yöreler aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Birinci Derecede Öncelikli İller: yatırım indirimi uygulaması açısından %100 indirimden yararlanan iller olup bunlar; Adıyaman, Ağrı, Ardahan, Artvin, Bartın, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Erzincan, Gümüşhane, Hakkari, Iğdır, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak, Tunceli, Van, Zonguldak (Ereğli hariç) dir.

İkinci Derecede Öncelikli İller: yatırım indirimi uygulaması açısından %60 oranında indirimden yararlanan illerdir. Bu iller de Amasya, Çankırı, Çorum, Elazığ, Erzurum, Kahramanmaraş, Kastamonu, Malatya, Sinop, Sivas, Tokat, Yozgat ve Zonguldak (Ereğli ilçesi) dir.

¹⁷⁾ Bşb. DPT, Temel Ekon. Göz. Ocak 1993, ... s.27, Tablo III.8 ve Ekim 1996, s.36, Tablo IV.5'den hesaplanmıştır.

Gerek gelişmiş yöreler, gerekse kalkınmada öncelikli yöreler dışında kalan diğer iller ise "Normal Yöreler" olarak ele alınmakta olup, bu yörelerde yatırım indirimi oranı %40'dır¹⁷⁾.

2.3. Parasal Gelişmeler, Fiyatlar ve Enflasyon¹⁸⁾

Fiyatlar genel seviyesindeki dalgalanma veya başka bir anlatımla, paranın satınalma gücündeki istikrarsızlıklar günümüzde yaşantımızın bir parçası haline gelmiştir.

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin belirgin şekilde ve devamlı olarak artması şeklinde tanımlanabilir. Fiyatlar genel seviyesindeki değişim ise, bilindiği gibi fiyat endeksleri (toptan eşya fiyatları endeksi, tüketici fiyatları veya geçinme endeksi) yardımıyla belirlenmektedir. Ekonomistlerce genelde kabul edilen bir kural olarak, gelişmiş ülkelerde %1-3 oranındaki, gelişmekte olan ülkelere ise %5-8 oranına kadar olan fiyat endekslerindeki yıllık artışlar yıkıcı bir enflasyon olarak kabul edilmemektedir. Özellikle II.Dünya Savaşı'ndan sonra fiyatlar genel seviyesindeki devamlı artma eğilimi belirgin hale gelmiş ve 1970 yılından sonra da 1973 dünya petrol şokunun da etkisiyle, hemen her ülkede çift rakamla ifade edilen enflasyona dönüşmüştür. Örneğin, 1970 yılında 100 olan fiyat endeksinin 1982 yılında A.B.D. de 271'e Belçika'da 194 e, Fransa da 240'a, İtalya'da 544'e, İngiltere'de 599'a, Yunanistan'da 825'e ve Türkiye'de 2998'e yükseldiğini görüyoruz.

Yurdumuzda 1938-1995 döneminde toptan eşya fiyatları endeksi incelendiğinde, Türkiye'de 1940-43 ve 1954-59 yıllarını içeren şiddetli iki enflasyon dönemi yaşandığına ve 1972 yılından buyana da hızını artıran bir enflasyonun varlığına tanık olmaktayız. Şöyle ki, 1938 yılı fiyatlarıyla durum ele alındığında, 1940 yılında 127 olan endeks üç yıl gibi kısa bir sürede beş kat artarak 590'a yükselmiştir. Savaş ekonomisinin etkisi kaybolduktan sonra 10 yıl ufak dalgalanmalarla 500 dolaylarında seyreden endeksin, 1954 yılından itibaren tekrar şiddetlendiğini ve 1959 yılında 1130'a ulaştığını görüyoruz. 1970 yılından sonrası ise hemen herkesin yakından bildiği ve ilgilendiği olayları kapsamaktadır (Çizelge 3B). Bu dönemi ve genel olarak enflasyonun çıkış nedenlerini daha kapsamlı ele almak yararlı görülmüştür.

Enflasyonu genel olarak çıkış nedenlerine göre iki grupta toplamak mümkündür.

1) TALEP ENFLASYONU: Daha çok parasal nedenlerle, toplam talebin toplam arzı tam istihdam düzeyinin ötesinde aşması durumunda ortaya çıkar. Bunun temel nedenleri olarak, ekonomideki para ve kredi arzının milli gelir artışından daha büyük olması, devlet bütçelerinin açık vermesi, bu açığın

¹⁷⁾ T.C.Şeb. Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Gr. Md. Yatırımları Teşvik Mevzuatı, Ankara, 1993. ve DPT 1995 Yılı Geçiş Programı, s. XXV

¹⁸⁾ Bu kısmın hazırlanmasında, Ayhan Tufan'ın "Türkiye'de Enflasyon ve Etkileri" A.Ü.İz. Fak. Yay. 1088, Ankara 1988 adlı yayınından geniş ölçüde yararlanmışız.

Çizelge 36. Türkiye'de toptan eşya fiyatları genel endeksi

Yıl	1938=100	1948=100	1963=100	Yıllık Artış %	1987=100	Artış %
1938	100	31				
1939	101	22				
1940	127	27				
1941	175	38				
1942	340	73				
1943	500	127				
1944	439	98				
1945	444	45				
1946	427	80				
1947	433	83				
1948	466	100	34.0			
1949	503	108	37.3			
1950	452	97	33.8			
1951	482	103	35.6			
1952	486	104	35.9			
1953	497	107	37.0			
1954	546	118	40.8			
1955	591	127	43.9			
1956	601	148	51.3			
1957	918	175	90.8			
1958	942	200	70.1			
1959	1.130	242	83.8			
1960	1.191	256	88.2			
1961	1.223	262	90.8			
1962	1.299	276	95.8			
1963	1.300	289	100.0			
1964	1.381	292	101.2	1.3		
1965	1.472	316	109.4	8.1		
1966	1.543	331	114.7	4.8		
1967	1.629	358	125.4	7.8		
1968	1.710	368	127.3	3.2		
1969	1.838	364	138.5	7.2		
1970	1.962	421	145.7	6.7		
1971	2.274	488	168.8	16.8		
1972	2.554	578	199.0	18.0		
1973	3.234	694	240.1	20.5		
1974	4.199	901	311.8	29.8		
1975	4.823	952	343.2	10.1		
1976	5.340	1.146	399.8	16.8		
1977	6.527	1.422	482.1	24.1		
1978	10.112	2.178	750.8	52.8		
1979	16.576	3.557	1.200.7	63.8		
1980	34.349	7.371	2.500.6	107.2		
1981	46.973	10.080	3.488.4	38.8		
1982	58.842	12.627	4.399.2	25.2		
1983	76.871	18.498	5.708.0	30.6		
1984	118.853	25.078	8.677.9	52.0		
1985	183.557	35.098	12.144.7	40.0		
1986	257.230	44.470	15.387.8	28.7		
1987	389.782	81.537	21.293.2	38.4	100.0	
1988	488.932	104.921	38.304.9	-	170.0	70.5
1989	601.506	171.897	59.514.5	-	279.5	63.9
1990	1.220.752	281.864	80.645.2	-	425.7	52.3
1991	1.896.807	407.008	140.833.2	-	661.4	35.4
1992	3.073.738	659.990	225.263.1	-	1.072.0	62.1
1993	4.899.252	1.044.904	361.558.8	-	1.896.0	58.4
1994	10.744.735	2.308.737	787.833.1	-	3.748.9	120.7
1995	20.253.825	4.340.314	1.503.815.4	-	7.064.7	88.6

Kaynak: T.C. Baş. İst. Gen. Müd.; 1959 İstat. Yılı, Yay. No 360, s. 375
T.C. Baş. Haz. ve Dış Tic. Gen. Müd.; Fiy. İndeksi, Şubat, 1967, s. 1
T.C. Baş. DİE - Yıllık ve Aylık İstatistik Yıllıkları

emisyonla karşılanması ve tasarruf açığının Merkez Bankası kaynaklarından finanse edilmesi gösterilmektedir.

2) MALİYET ENFLASYONU: Üretim maliyetini oluşturan unsurlardan bir ya da birkaçının fiyatlarının önemli ölçüde artması nedeniyle, fiyatlar genel seviyesi yükselmektedir. Maliyet enflasyonuna neden olarak, devalüasyon, dolaylı vergilerdeki artışlar, aşırı ücret artışları, faiz oranlarının artması ve kar oranlarındaki artışlar gösterilmektedir. Maliyet enflasyonunun devamlı veya geçici olması ise, talep enflasyonu doğuran nedenlerin devamlılığına veya ortadan kalkmış olmasına bağlıdır.

Enflasyonu bir tek nedene örneğin, yalnız ücret artışına, devalüasyona ya da emisyon hacminin artmasına bağlamak olanağı yoktur. Enflasyon, ekonomik, sosyal ve politik faktörlerin ortaya çıkardığı karmaşık bir olaydır. Bunun için nedenler araştırılırken olaya hem talep, hem arz, hem de yapısal açıdan bakmak gerekir.

Ülkemizde enflasyona neden olan olaylar genellikle dört grup altında toplanmaktadır.

2.3.1. Talep fazlalığı doğuran nedenler

Enflasyon, cari fiyatlara toplam talebin, toplam mal ve hizmet arzını aşması nedeniyle ortaya çıktığına göre, bu grup altında toplam talebi artıran nedenlerin incelenmesi gerekiyor.

2.3.1.1. Ekonominin ihtiyaçlarından fazla para yaratılması

Türkiye'de yaşanmış olan enflasyon dönemlerinde ve 1970 den günümüze kadar fiyatlar genel seviyesi ile birlikte, emisyon ve kredi hacminde de önemli artışlar görülmekte ve para arzındaki artış milli gelirdeki reel artışın çok üzerinde olmuştur. Örneğin, Türkiye'de milli gelir cari fiyatlara 1970 yılına göre 1994 yılında 9784 katı artmış (Çizelge 17), ancak 1968 sabit fiyatlarıyla 1994 yılında reel olarak 3,0 katı arttığı halde, piyasada dolaşan para 8639 katı ve Merkez Bankası kredileri de 11015 katı artış göstermiş, toptan eşya fiyatlarındaki artış da yine 5476 katına ulaşmıştır (Çizelge 39). Bu durumda ülkemizdeki enflasyonun temel nedenlerinden birisinin, belki de en önemlisinin, izlenen para politikaları olduğu söylenebilir.

Çizelge 39. 1970-1994 Döneminde milli gelir, emisyon, merkez bankası kredileri ve toptan eşya fiyatlarındaki artışlar (milyon TL.)

Yıllar	Milli Gelir 1968 Üretici Fiy.		Emisyon		Merkez Bankası Kredileri		Top Eşya Fiyat
	Değer	Art %	Değer	Art %	Değer	Endeksi %	Endeksi %
1970	125.425.2	100.0	13.916	100.0	14.565	100.0	100.0
1971	138.195.5	110.2	17.032	122.4	16.273	111.7	115.9
1972	148.476.5	118.4	20.055	144.1	19.534	134.1	136.6
1973	166.457.6	124.8	25.332	182.0	27.686	181.4	164.8
1974	188.012.9	134.0	32.860	236.1	45.616	314.6	214.0
1975	181.383.3	144.6	40.938	294.2	54.756	375.9	235.5
1976	195.751.0	156.1	52.061	374.1	96.624	664.8	272.2
1977	203.358.2	162.1	77.861	559.7	169.650	1.158.6	337.7
1978	209.192.6	166.8	113.652	816.8	241.886	1.511.1	515.3
1979	208.348.1	166.1	182.877	1.314.2	382.138	2.623.7	644.7
1980	206.120.9	164.4	276.615	2.002.3	655.183	4.498.3	1.750.6
1981	214.871.7	171.2	386.445	2.777.2	925.480	6.354.1	2.394.2
1982	224.431.0	178.9	942.724	3.900.3	910.513	6.251.4	2.906.6
1983	231.863.4	184.9	730.511	5.249.8	1.234.079	8.472.9	3.617.6
1984	245.448.0	195.8	872.609	6.689.6	879.943	6.041.5	5.965.7
1985	258.120.0	205.8	1.393.500	10.014.1	1.299.600	8.922.8	8.335.4
1986	279.121.0	222.5	1.938.900	14.257.7	1.828.000	12.560.7	10.561.2
1987	300.014.2	239.2	3.018.300	21.691.0	3.436.700	23.609.3	14.614.2
1988	310.908.2	247.9	4.465.100	32.232.1	5.142.300	35.305.9	24.517.5
1989	318.000.0	251.0	3.865.400	60.118.9	6.699.100	45.994.5	40.647.3
1990	345.072.3	275.1	14.074.000	101.142.7	8.294.400	56.947.5	62.213.8
1991	346.797.0	276.5	20.707.000	148.810.6	21.632.000	148.520.4	96.659.7
1992	367.259.0	292.8	35.032.500	251.790.7	48.100.000	316.512.2	156.686.5
1993	392.232.0	312.7	63.103.000	453.489.0	100.583.000	690.580.1	248.152.7
1994	374.467.0	298.2	120.212.000	863.903.3	160.431.000	1.101.483.0	347.586.0

Kaynak: -Bşb DİE Türkiye İstatistik Yıllıkları,
-Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Raporları,
-Bşb DPT, Türkiye Temel Ekonomik Göstergeleri'den hazırlanmıştır.

2.3.1.2. Devlet bütçesinin açık vermesi

Kalkınma planlarımızda belirlenen kalkınma hızını sağlamak için ekonomimizin tasarruf gücü yetersiz kalmış, vergi gelirleri ve tasarruflar planlanan yatırımları karşılayamamıştır. Ayrıca politik nedenlerle devlet cari harcamaları da artmış ve böylece devlet bütçesi devamlı açık verme durumunda kalarak, bu açıklar borçlanılarak ve merkez bankası kaynaklarından karşılanmıştır. Özellikle son yıllarda konsolide bütçe gelirlerinin, konsolide bütçe harcamalarını karşılama oranı %80'in altına düşmüş durumda iken, 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Uygulama Planı ile 1994 yılında tekrar biraz yükselmiştir (Çizelge-40).

Çizelge 40. Konsolide bütçe açıkları (cari fiyatlarda (milyar TL))

Yıllar	Konsolide Bütçe Gelirleri	Konsolide Bütçe Harcamaları	Bütçe Açığı	Gelirlerin Harcamalara Oranı (%)	Bütçe Açığının GSMH'ya Oranı (%)
1975	115	116	1	99.1	0.2
1976	154	158	4	97.5	0.6
1977	200	241	41	83.0	4.6
1978	327	351	24	93.2	1.9
1979	557	613	56	90.9	2.7
1980	956	1116	160	85.7	3.6
1981	1 468	1 567	99	93.7	1.5
1982	1 547	1 690	143	91.5	1.6
1983	2 329	2 613	284	89.1	2.0
1984	2 854	3 784	930	75.6	4.1
1985	4 608	5 395	787	85.4	2.2
1986	7 164	8 311	1 157	86.1	2.2
1987	10 445	12 791	2 346	81.6	3.1
1988	17 587	21 447	3 860	82.0	3.0
1989	31 369	38 871	7 502	80.7	3.2
1990	56 573	68 355	11 782	82.8	3.0
1991	99 086	132 401	33 316	74.8	5.3
1992	178 070	225 398	47 328	79.0	4.3
1993	357 333	490 438	133 105	72.9	6.7
1994	753 440	899 375	145 935	83.8	3.9
1995	1 409 250	1 724 194	314 944	81.7	4.0

Kaynak: TÜSİAD, 1987 Yılına Giren Türk Ekonomisi, 1987, s.31. Maliye ve Gümrük Bak., 1986-1990 yıllarına ait yıllık ekonomik raporlar ve Türkiye İstatistik Yılı 1995, s.635.

2.3.1.3. Kamu İktisadi teşebbüslerinin açıkları

KİT'lerin gerek işletme sermayesi, gerekse yatırımlar için fon gereksinimi yıldan yıla artmış ve özkaynaklar dışındaki ek finansman ihtiyacının özellikle 1984 yılına kadar büyük ölçüde Merkez Bankası kaynaklarından karşılanması enflasyonu olumsuz yönde etkileyen nedenler arasında önemli bir yer almıştır. Bütçeden sağlanan finansman payı, 1984 yılında kaynaklar toplamının yüzde %33'ü oranında iken, 1986'da %12.0 oranına kadar genişlemiş, ancak 1987 yılından itibaren Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan sağlanan finansmanın çok azalması sonucu, bütçeden yapılan kaynak aktarımlarının payı devamlı artarak 1991 yılında KİT'lerin toplam finansman kaynağı ihtiyacının %87,7'si bütçeden karşılanır duruma gelmiştir. Buna karşılık dış proje kredilerinin kaynaklar toplamındaki payı 1984 yılında %35,7 oranından, 1986 yılında %66,1'e (1987 yılında kesilen destekleme fiyat istikrar fonlarına ek olarak, 1988 yılından buyana Devlet Yatırım Bankası finansmanı da kaldırılmıştır), kadar yükselmiş ve 1991'de %12,1 oranına genişlemiştir. 1995 yılında KİT'lerin ek finansman ihtiyacı 68,3 trilyon TL'na yükselmiş, bu kaynağın %66,5'i bütçe kaynaklarındandır, %33,5'i de dış proje kredilerinden karşılanmıştır (Çizelge 41).

Çizelge 41. KİTlerin ek finansman kaynakları (milyon TL)

Finansman Kaynağı	1975	1976	1977	1978	1980	1981	
Bütçe	10 748	18 352	31 703	48 379	153 600	229 800	
Diğer Kurumlar	1 430	3 811	8 888	12 500	82 700	98 800	
Devlet Yatırım Bankası	8 928	13 741	12 841	18 000	18 000	31 800	
Fonlar	8 852	10 549	11 130	11 000	63 600	73 800	
Diğer Borçlanma	1 657	3 775	-	-	-	-	
KAYNAKLAR TOPLAMI	30 686	48 228	81 528	87 279	301 900	448 000	
Finansman Kaynağı	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Bütçe	209 000	278 100	238 000	180 700	138 000	445 800	1 024 500
Diğer Kurumlar	113 800	164 000	257 800	525 100	788 223	977 101	1 605 285
Devlet Yatırım Bankası	91 800	29 400	51 200	27 800	91 700	22 332	-
Fonlar	54 000	108 400	173 000	248 200	158 676	26 700	37 100
KAYNAKLAR TOPLAMI	464 100	584 800	720 800	986 500	1 146 000	1 471 733	2 666 685
Finansman Kaynağı	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Bütçe	1 223 286	1 285 080	12 189 980	8 170 400	25 898 500	21 000 000	48 440 000
Diğer Kurumlar	1 876 300	2 327 300	1 887 800	3 184 700	3 737 700	10 770 700	22 866 000
Devlet Yatırım Bankası	-	-	-	-	-	-	-
Fonlar	25 100	32 300	27 900	25 200	32 200	45 400	-
KAYNAKLAR TOPLAMI	2 524 030	3 614 980	13 915 280	11 305 200	29 698 400	31 832 200	60 206 000

Kaynak: - 1975-1978 Yılları Nun Umman, Milliyet Gazetesi, 30 Temmuz 1979, s.5

- 1980-1986 Yılları, TÜSİAD, 1987 Yılına Girenken Türk Ekonomisi, s.35

- Eyy. DİE - Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler Şubat 1992, s. 70, Tablo V-7, Haziran 1993, s.70, Tablo V-7, Şubat 1994, s.77, Tablo V-7, Şubat 1995, s.87, Tablo V-7, Eylül 1995, s.87, Tablo V-7

2.3.1.4. Tüketim eğiliminin artması

Toplam talebin artmasında önemli rolü olan faktörlerden birisi de GSMH'dan tüketim harcamalarına ayrılan payın yükselmesi olmuştur.

1972 yılında GSMH'nın %83,7'si tüketim harcamalarına sarfedilmişken, 1977 yılı sonunda bu oranın %76'ya inmesi planlanmış, fakat gerçekleşmede bu oran plan hedefinin de üzerinde %84,5 olmuştur (IV.BYKP, S-46). VI.BYKP dönemi için plan hedefi %71,2 olarak düşünülmüş, ancak 1990-94 yılları ortalaması olarak %79,8 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi artan enflasyon ile sağlıksız bir tüketim eğilimi, gösteriş tüketiminin yaygınlaşması sonucu tüketim harcamaları Kalkınma Planlarında öngörülen düzeyin üzerinde gerçekleşmektedir.

Özel tüketim harcamalarının talep yapısında, tarım ürünlerinden tarım dışı sektörlerin ürünlerine doğru oransal bir değişim olduğu ve en hızlı artış gösteren harcama kalemlerinin dayanıklı tüketim malları, dokuma-giyim, içki-tütün, deri ve besin maddelerinde olduğu görülür (IV.BYKP, s-46-47).

Yurtdışından gönderilen işçi dövizlerinin de tüketim harcamalarının artmasında önemli nedenleri arasında sayılması gerekir.

Buraya kadar sayılanların dışında talep fazlalığı doğuran bazı nedenler daha vardır.

- Paradan Kaçış Eğilimi: enflasyonun hızlı olduğu dönemlerde para satın alma gücünü hızla yitirdiğinden, kişiler tasarruflarını albin, gayrimenkul, dayanıklı tüketim malları gibi reel değerlere yatırmakta ve nakdi tasarrufları kaçınılmaktadır. Bu durum ise tasarrufların verimli olmayan alanlara kaymasına dolayısı ile üretimin düşmesine ve enflasyonun daha da hızlanmasına yol açmaktadır. Böylece kişiler zarar görmese bile toplum olarak zararlı bir ortamı yaratılmaktadır.

- Nüfus Artışı: nüfusumuzun yılda 1,2 milyonun üzerinde bir artış göstermesi ve yaş grupları olarak tüm nüfusumuzun %35'inin üretim çağının altında (14 yaş ve daha küçük) olması, birçok mal ve hizmetin üretiminin artan nüfusa yetecek düzeyde olmaması sonucunu doğurmakta ve bu durum da enflasyonu hızlandırmaktadır.

- Uygulanan Destekleme ve Taban Fiyat Politikası: ülkemizde uzun zamandan buyana uygulanan ve devamlı kapsamı genişletilen destekleme alımları, ülkemizde gerçek maliyete ve piyasa koşullarına uymadan gerçekleştirilmekte ve yapılan ödemeler de reel kaynaklardan finanse edilmeyip, bu amaçla Merkez Bankası Kaynakları veya dış krediler kullanıldığı için, destekleme alım politikaları da uygulanış şekliyle enflasyonun nedenlerinden birisi olmaktadır.

2.3.2. Arz tıkanıklığı doğuran nedenler

Enflasyon, toplam talebin toplam arzı aşması ve çeşitli nedenlerle üretimin artırılamaması sonucu, fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi şeklinde karşımıza çıkıyordu. Bu nedenle talep fazlalığının olduğu ve enflasyonist baskıların arttığı dönemlerde, toplam arzın çeşitli nedenlerle (döviz yokluğu, enerji yokluğu, kalifiye eleman yetersizliği vb.) artırılamaması, hatta ülkemizde olduğu gibi azalması, enflasyonu daha da hızlandırmaktadır. O halde konuyu toplam arz yönünden de gözden geçirmemiz gerekiyor.

2.3.2.1. Tarım sektörünün milli gelirdeki payının büyüklüğü

Ülkemizde tarım sektörünün milli gelirdeki payı yıldan yıla azalmakta birlikte, gelişmiş ülkelere oranla hala oldukça yüksektir. Nitekim, 1968 yılında GSMH'nin %28,2'sini tarım sektörü oluştururken, bu oran son yıllarda (yine 1968 sabit fiyatlarıyla) %20'nin altına düşmüştür. Tarımsal üretimin hava koşullarına bağlı oluşu ve üretimin kısa sürede artırılamaması, arz yönünden enflasyonist baskıları daha da artırmaktadır.

2.3.2.2. Dış ödeme güçlükleri

Yurdumuzda ödemeler dengesi incelendiğinde dış ticaret dengesi açıklarının kronik bir durum aldığını görmekteyiz. Kalkınmakta olan bir ülke olarak, özellikle yatırım malları talebinin fazlalığı ve 1973 yılından sonra petrol ürünlerine yapılan aşırı zamların da etkisi ile dış satımımız dış alımımızı karşılayamamıştır. Planlı Kalkınma hamlemizin ilk iki döneminde (1963-1972) önemli bir dış ödeme güçlüğü ile karşılaşmamıştır. Dış ödemeler dengesi sadece 1963 yılında 88 milyon ve 1965 yılında da 14 milyon dolarlık açık vermiş, bunun dışında 1974 yılına kadar açık vermemiştir⁽¹⁾. 1975-1979 yılları arası dış satım gelirlerimiz ortalama 2 milyar dolar, dış alım harcamalarımız ise ortalama 5 milyar dolar civarında seyretmiş ve her yıl 3 milyar dolarlık bir açık söz konusu olmuş, genel denge de devamlı açık vermiştir. 1980 yılında dış alım 8 milyar dolara yükselirken, dış ticaret açığı da 5 milyar doları bulmuştur. Görüldüğü gibi ülke ekonomisi bu dönemde büyük döviz sıkıntısı çekmiş, ancak zorunlu malların dış alımı yapılabilmiş ve dışa bağımlı bazı sektörlerde önemli üretim kapasitesi düşmeleri olmuş veya üretim tamamen durduğundan, toplam arzda azalmalar görülmüş ve enflasyon daha da hızlanmıştır. Ayrıca, döviz yokluğu nedeniyle başlamış yatırımların üretime geçmesi gecikmiş, dış kaynak gerektiren yatırımlar kalmıştır. Bu durum ise, artan işsizliği hızlandırdığı gibi, üretim kapasitesinin uzun vadede aynı kalmasına ve enflasyonist baskının kronikleşmesine neden olmuştur.

Türk ekonomisi 24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri kararı ile yeni bir döneme girmiştir. Özellikle dış ticaret rejiminde yapılan değişiklikler ve alınan önlemlerle 1981 yılından itibaren hem dış satım hem de dış alım hızla gelişmiş, dış ticaret açıkları miktar olarak büyümüş, ancak oransal olarak küçülerek, dış satımın dış

⁽¹⁾ Bşb.DPT., Kalkınma Plan III. Beş Yılı (1973-1977) Yay. No. DPT. 122, s.63.

Çizelge 42. Türkiye'nin ödemeler dengesi (1970-1995) (milyon Dolar)

	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
I. Cari İşlemler:													
A) Dış Ticaret:													
1) İhracat (FOB)	508	677	668	1317	1532	1401	1980	1753	2268	2261	2910	4700	5148
2) İthalat (CIF)	-848	-1171	-1563	-2095	-3778	-4729	-5396	-5396	-4589	-5058	-7908	-8633	-8843
Dış Ticaret Dengesi	-340	-494	-895	-778	-2246	-3328	-4040	-4040	-3211	-2808	-4808	-4333	-3695
B) Gözlenmeyen Kalemler (Türizm, İlgili Gelirler)	189	268	610	1213	1527	1459	658	658	893	1035	1708	2178	1830
Bunlar İçinde:													
Cari İşlemler Dengesi	-151	-126	-285	-565	-719	-869	-3382	-3382	-1418	-1773	-3210	-2455	-1668
II. Sermaye Hareketleri	365	544	562	433	220	520	1543	1543	1033	253	1673	879	1175
GENEL DENGE	194	276	277	-152	-499	-349	-1840	-1840	-385	-810	-1238	-1174	9

	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
I. Cari İşlemler:													
A) Dış Ticaret:													
1) İhracat (FOB)	5003	7328	6253	7943	10322	11829	11791	15028	13673	14891	15611	18390	21875
2) İthalat (FOB)	-8855	-11230	-11230	-10284	-13551	-13108	-12889	-22580	-20988	-23061	-28771	-23906	-35187
Dış Ticaret Dengesi	-3852	-3902	-4977	-2341	-3229	-1279	-4118	-6552	-7315	-8170	-14160	-4216	-3312
B) Gözlenmeyen Kalemler	1273	1535	1662	1553	2423	3373	5180	6943	7595	7247	7727	6847	10875
Cari İşlemler Dengesi	-2579	-2367	-3315	-788	-906	-1506	-908	-1658	-1720	-923	-6433	-2631	-2229
II. Sermaye Hareketleri	1900	1341	1288	2314	1776	-706	1801	3918	-1261	3427	6741	2425	8887
GENEL DENGE	-679	-1026	-1027	-574	-1230	-1206	-1287	-1240	-2979	1464	300	208	658

Kaynak: - İktisadi DPT, II ve IV BYKCP'lerinden (1970-1975 yılları).

- Dış. DCE: Türkiye İstatistik Yıllığı 1986, s. 429'dan; 1977-1982 yılları.

- Dış. DCE: Türkiye İstatistik Yıllığı 1990, s. 491'den; 1983-1989 yılları.

- Dış. DPT: Türkiye Genel Ekonomik Göstergeleri Sıralı 1994, s. 39'dan; 1991-1993 yılları.

- Dış. DPT: Türkiye Genel Ekonomik Göstergeleri Ekim 1996, s. 47'den; 1993-95 yılları alınmıştır.

alım karşılama oranı olumlu yönde gelişmiştir. Nitekim son on yıllık dönemde ülkemizin ödemeler dengesinin 1991 yılı dışında devamlı fazla verdiğini görmekteyiz.

2.3.2.3. Devlet yatırımlarının aksamaması

Kamu sektörü sabit sermaye yatırımlarının zamanında tamamlanamaması sonucu alt yapı sisteminde birtakım aksamalar (enerji açığı, yol, kanal, sulama şebekeleri v.b.) olmuş, bu aksamalara bağlı olarak diğer yatırımların yapılması da gecikerek, çeşitli alanlarda üretim kapasitesini artırmak çabaları geçtiklerinden, toplam talep artarken üretimin yeterince artırılamaması enflasyonist gidişi hızlandırmaktadır.

Ülkemizde enflasyon nedenleri sadece buraya kadar belirttiğimiz toplam arz ve toplam talebe etki eden faktörlerden oluşmamakta, maliyetleri artırarak maliyet enflasyonuna yol açan nedenler olduğu gibi, sosyal ve ekonomik yapının değişmesi nedeniyle enflasyonu hızlandıran diğer etkenler de vardır.

2.3.3. Maliyet enflasyonu doğuran nedenler

- Devalüasyon ve ithal malların fiyatlarının artması, maliyet enflasyonunu başlatan en önemli nedenlerden birisidir. Devalüasyon nedeniyle ithal malların (hammadde, aramalı, yatırım malı, yedek parça ve akaryakıt gibi girdilerin) fiyatları yükselmektedir. Bu artışlar genellikle üretimin maliyetlerini, dolayısı ile de satış fiyatlarını artırmakta ve para-kredi politikaları iyi ayarlanmadığı sürece sözkonusu artışlar hızlı bir enflasyona dönüşmektedir.

Ülkemizde 1970-1995 dönemi fiyat artışları ile yapılan devalüasyonlar birlikte incelendiğinde, iki olay arasında yakın bir ilişki göze çarpmaktadır. Çizelgeden izleneceği gibi devalüasyonun yüksek olduğu yıllarda fiyat artışları şiddetlenmektedir (Çizelge-43).

- Tutarsız taban fiyat politikaları, bir yandan talep enflasyonu yaratırken, diğer yandan da taban fiyatlarına konu olan ürünler, birçok üretimde önemli girdiler oluşturduklarından zaman zaman maliyet enflasyonuna neden olabilmektedirler.

- Aşırı ücret artışları da enflasyon oranının ve produktivite artışlarının üzerinde olduğu durumlarda yine maliyet enflasyonu doğuran nedenler arasında yer alırlar.

2.3.4. Yapısal değişiklikler

Teorik olarak gelişmekte olan ülkelere talep veya maliyet enflasyonuna neden olan faktörler mevcut olmasa bile, yapısal değişimler sonucu da enflasyon ortaya çıkabilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelere tarım veya sanayi kesiminde arz elastikiyeti düşüktür. Öte yandan devamlı bir köyden-kente nüfus akını sözkonusu

Çizelge 43. Yapılan devalüasyonlar ve toptan eşya fiyatları artışı (1970-1995)

Yıllar	1 Dolar TL	Bir Önceki Yıla Göre Dev. Oranı (%)	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi (1963=100)
1970	11.50	27.78	6.7
1971	14.92	29.73	15.9
1972	14.15	-5.16	18.0
1973	14.15	0.00	20.5
1974	13.93	-1.49	29.9
1975	14.44	3.66	10.1
1976	16.05	11.15	15.5
1977	18.00	12.15	24.1
1978	24.28	34.88	52.6
1979	31.08	28.00	63.9
1980	76.04	144.66	107.2
1981	111.22	46.27	36.8
1982	162.55	46.15	25.2
1983	290.00	72.25	30.6
1984	444.30	58.69	52.0
1985	575.00	29.19	40.0
1986	755.00	31.30	26.7
1987	1.018.35	34.88	36.4
1988	1.813.02	78.09	70.5
1989	2.309.64	27.35	63.9
1990	2.871.05	26.63	52.3
1991	5.049.33	73.37	55.4
1992	7.043.62	38.94	62.1
1993	14.026.12	99.13	58.4
1994	37.406.58	166.69	120.7
1995	56.614.65	51.35	85.5

Kaynak - Dış Hazine ve Dış Tic. Müst. Konjonktür.
 - Dış Hazine ve Dış Tic. Müst., Aylık Fiyat Endeksleri.
 - Maliye ve Güm. Bak., 1992 Yıllık Ekonomik Rapor, s.97.
 - Dış DPT, Türkiye Temel Ekonomik Göst. Şubat 1995 s.77.

olduğundan, kırsal kesimde kalanların reel gelirlerinin ve yiyecek maliyalarına olan talebin artması beklenir. Arz elastikiyeti oldukça düşük olan yiyecek mallarının fiyatı ise üretimin artmaması nedeniyle yükselecektir. Yükselen fiyatlar ücret artışlarına, ücret artışları da sanayi maliyetinin yükselmesine neden olacak ve bu durumda fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi sonucunu doğuracaktır. Bu gelişme para ve kredi politikaları ile desteklenmediği takdirde enflasyon hızlanacaktır.

Ülkemizde şehirleşme oranının çok yüksek olması, tabii fiyatı uygulanan ürünlerin sayısının çoğalması, yurt dışında çalışan işçilerin gönderdikleri dövizler vb. nedenlerle kırsal kesimde çalışan kitlelerin gelirleri reel olarak arttığı için, yapısal değişimler sonucu enflasyonist baskının hızlandığından da sözedilebilir.

Sonuç olarak, enflasyon özellikle ülkemizde tek bir nedene açıklanamayacak kadar karmaşık sosyo-ekonomik bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkemizde enflasyonun oluşmasında, talebi artıran faktörlerin

yanında, maliyeti artıran ve arz tıkanıklığı yaratan nedenler de önemli rol oynamıştır.

2.3.5. Enflasyonun etkileri

Türk ekonomisi ve siyasi ortamı açısından 1980 yılının iki önemli olayı 24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri ve 12 Eylül Harekatı'dır. Bu dönemi yansıtan en önemli karakteristikler ise şunlardır.

- Enflasyon üç basamaklı olmuştur.
- Yüzde yüzü aşan devalüasyonlar yapılmış ve sonra da Türk lirası serbest piyasada dalgalanmaya bırakılmıştır.
- Piyasa üzerindeki fiyat kontrolü büyük ölçüde kaldırılmıştır.
- Piyasadan süratle para çekilerek sıkı para politikası uygulanmak suretiyle tüketim talebi kısılmak istenmiştir.
- KİTlerin açıklarını kapatabilmek amacıyla KİT ürünlerine yüksek oranlarda zam yapılmış, sonra da fiyatlar serbest bırakılmıştır.
- Faizler önce yükseltilerek, sonra da serbest bırakılarak, paranın zaman değerinin korunması ve halkın tasarrufa yönelmesi amaçlanmıştır.

24 Ocak 1980 kararlarına bakıldığında, bunların aşırı enflasyonu önlemek amacıyla alınan "Acil Önlemler" veya "Şok Programı" olduğu görülür. Nitekim bu önlemlerle enflasyon 1-1,5 yılda %40 dolaylarına inmiştir. Kısa dönem (1-2 yıl) için, kendi içinde tutarlı olan bu önlemlerin, "İstikrar Tedbirleri" olarak aynı dozda uzun vadeye uygulanmış olması sonucu Türkiye'de Maliyet enflasyonu körüklenmiş ve 1983'de %30 dolaylarındaki enflasyon tekrar artmaya başlamıştır. Zira uzun vadede alınan parasal önlemlerin dozunu artırmak yerine, parasal denge altında üretimi artırmak yolu geçerli olmaktadır. Enflasyon %30 oranına çekildikten sonra, tek basamağa doğru inmek istikrar kazanmak zorundadır. Çünkü ülkenin gerek üretim, gerekse tüketim biçiminde meydana gelen çarpıklık, yılların birikimi olduğundan kısa sürede düzene girmesi beklenemez.

1980 sonrası gelişmeyi bazı ana parametrelerle cari değerler ve dolar olarak ifade edersek, meselenin boyutları daha da açıklık kazanmış olacaktır (Çizelge-44).

Onbeş yıl gibi oldukça uzun sayılabilecek bir dönemi yansıtan çizelge incelendiğinde,

- GSMH'nin cari fiyatlarda ABD doları cinsinden döviz kurlarına bağlı olarak devamlı azalma ve artmalar gösterdiğini, ancak sözkonusu dönemde iki katına bile yükselmediğini,

- Tasarruf mevduatının 1981 yılı düzeyine oranla önemli bir değişme göstermediğini, ancak 1981-1989 yılları arasında ve 1993-94 yıllarında önemli değerlerde azalmalar olduğunu,

Çizelge 44. Ekonomideki bazı parametrelerin 1980 sonrası durumu (Milyon Dolar)

Parametre	1981	1983	1985	1986	1987	1988	1989	1980	1991	1992	1993	1994	1995
Tasarım M	10.7	8.5	8.8	8.8	8.8	7.0	9.9	11.3	11.3	12.9	8.8	8.8	12.2
Diş Borç	18.0	22.0	24.0	32.1	40.2	40.7	41.8	49.0	50.5	55.6	67.4	65.6	73.3
Dişalim FOB	8.9	6.9	11.2	10.7	13.6	13.7	16.0	22.6	21.0	23.1	29.6	22.6	35.2
Oranırım	4.7	5.9	6.3	7.6	10.3	11.0	11.8	13.0	13.7	14.9	15.6	18.4	22.0
Diş Tic. Aç	4.2	3.0	2.9	3.1	3.3	1.8	4.2	9.6	7.3	8.2	14.2	4.2	13.2
Yatırımlar	11.2	7.6	9.6	12.0	13.6	13.3	16.5	24.0	21.6	25.4	21.1	25.3	31.6
G.S.M.H	58.9	41.3	48.3	52.1	57.5	55.6	73.6	100.1	90.6	113.3	103.1	75.3	100.5

Not: Tasarım Mevduatı, Yatırımlar ve G.S.M.H verilerinin ABD dolarına çevrilmesinde her yıl 31 Aralık gününün döviz kuru alınmıştır. G.S.M.H rakamları Cari İhtiyatlar ağırlığına göre hesaplanmıştır.

- Toplam dış borç yükünün 18 milyar dolardan, devamlı bir artışta üç buçuk katına çıktığını ve son yıllarda yıllık GSMH'mıza yakın bir dış borcun devamlı olarak ekonomimizi olumsuz yönde etkilediğini görmekteyiz.

- Dış ticaret hacmi artmış ve denge değişmiştir. Verilen parametrelere göre 1981 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %52,8 iken, 1985 yılında %73,5'e, 1988 yılında %86,9'a kadar yükselmiş iken, 1992 yılında tekrar %64,5'e ve 1993 yılında da %52,3'e gerilemiştir. Ancak 1988 yılına kadar sağlanan başarının bedelsiz elde edildiğini söylemek güçtür. Dış ticaret hadleri 1973 de 100 iken son yıllarda %50'lere kadar gerilemiştir. Bu durum ise enflasyon zamanlarında paranın dış kıymetinin iç kıymetinden daha fazla düşmesinden kaynaklanmaktadır.

2.3.5.1. Büyüme hızı gerilemiştir

İlk üç planlı dönemde ortalama %6,7 oranında GSMH artışı sağlanmış ve ortalama GSMH'nın %18,5'i oranında yatırım yapılmıştı ve yine bu dönemin sermaye/hasıla oranı 2,7 idi. Ekonomimizin 1977 yılından itibaren duraklama ve gerileme dönemine girdiğini görüyoruz (Çizelge-18). 1979-1985 döneminde hem yatırım/GSMH oranının %15,5'e gerilemesi, hem de büyüme hızının %3,6'ya düşmesi ile sermaye/hasıla oranı da 4'e yükselmiştir¹⁷. 1985 sonrası için de büyüme hızı hem istikrarsız, hem de ortalama %5,1 dolayında kalmıştır. Görüldüğü gibi enflasyonun olumsuz etkisi sonucu ekonominin büyüme hızı gerilemektedir.

2.3.5.2. İç ticaret hadleri sanayi ürünleri lehine dönmüştür

Tarım ve sanayi sektörlerinde fiyat artışlarına bakıldığında, genellikle ülkemizde enflasyonun yüksek düzeyde seyrettiği yıllarda sanayi sektöründe fiyatların tarım sektöründen daha hızlı artışı görülmektedir (Çizelge 45). 1981 baz yılına göre sadece 1984 ve 1985 yıllarında iç ticaret hadleri tarım sektörünün lehine gelişmiş, diğer yıllarda ise sanayi sektörü fiyat artışları daima tarım sektörünün üzerinde olmuştur. 1993 ve 1995 yıllarında ise iç ticaret hadlerinin tekrar tarım sektörü lehine döndüğü görülmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde sanayi girdilerinin önemli bir kısmının ithalata dayanması, dolayısıyla enflasyonun yüksek olduğu yıllarda ithal girdilerinin iç piyasaya pahalıya mal olması nedeniyle, sanayi ürünleri fiyatlarının daha hızlı artış gösterdiği söylenebilir.

Enflasyonun tarım sektörü üzerindeki etkilerinden söz edebilmek için ise, tarım sektörünün girdi ve çıktıların karşılaştırılması gerekir.

¹⁷ Genellikle gelişmekte olan ülkelerde, altyapının yetersizliği ve sosyo-ekonomik yatırımların büyük harcamalar gerektirmesi nedeniyle sermaye/hasıla oranı yüksektir.

Çizelge 45. İç ticaret hadleri

Yıllar	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi		Tarım / Sanayi
	Tarım	İmalat Sanayi	
1981	100.0	100.0	100.0
1982	124.5	126.5	98.4
1983	163.4	166.0	98.4
1984	257.4	243.2	105.8
1985	353.6	345.2	102.4
1986	442.9	457.7	96.8
1987	547.2	611.3	63.9
1988	144.0	181.5	79.3
1989	247.3	293.3	84.3
1990	421.9	430.8	97.9
1991	635.4	669.0	95.1
1992	1 035.6	1 066.4	96.9
1993	1 680.2	1 672.9	100.4
1994	3 323.6	3 837.8	88.6
1995	7 267.3	7 040.6	103.2

Kaynak: Bşb.ÖİE, Türkiye İstatistik Yıllıkları.

Not: 1988'e kadar 1981=100 bazlı. 1988 yılından sonra 1987 bazlı TEF endeksleri kullanılmıştır.

2.3.5.3. Tarım sektöründeki maliyet enflasyonu genel enflasyon düzeyinden daha yüksektir

Tarım sektörünün kullanmakta olduğu tohumluk, gübre, tarımsal mücadele ilacı, akaryakıt, sulama suyu gibi tarımsal girdilerin fiyatlarındaki artışın, enflasyon oranındaki artıştan daha fazla olduğunu görüyoruz (Çizelge 45). Buna ek olarak, tarımsal ürün fiyatlarındaki artışın da çoğu yıllarda genel enflasyon düzeyine çok yakın veya altında seyretmiş olması ve bu durumun sonucu olarak da tarım sektöründe bir gelir azalması söz konusudur.

Çizelge 46. Tarım sektörü girdi-çıkış fiyat deflatörü (%)

Yıllar	Girdi Deflatörü	Çıkış Deflatörü	Fark (%)	Genel Enflasyon Oranı
1979	65.8	63.7	-2.1	63.9
1980	126.9	99.9	-29.0	107.2
1981	46.1	45.6	-0.5	36.6
1982	27.2	20.1	-7.1	25.2
1983	30.0	25.1	-4.9	30.6
1984	52.9	56.0	+5.1	52.0
1985	49.8	40.0	-9.8	40.0

Kaynak: Hasan Lay, Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçişin Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri, s.7, Simpozyum Tetkiki, İzmir 1985.

Ayrıca, genel faiz oranlarının yükseltilmesi, genel kredi maliyetleri yanında tarımsal kredi maliyetlerinin de yükseltilmiş, bu durum ise tarımsal üreticilerin kredi kullanımını, dolayısıyla da tarımsal girdi kullanımını olumsuz yönde etkilemektedir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, ülkemizdeki enflasyon, nedenlerden herhangi birinin etkisini azaltmakla ve kısa sürede önlenecek nitelikte bir olay değildir. Enflasyonu yaratan pekçok sebep vardır. Bu nedenle, enflasyonla mücadele bir program dahilinde ve çok yönlü olarak yapılmalıdır. Kısa zamanda enflasyonu "makul" bir düzeye indirecek önlemler alınırken, enflasyonun ekonomik ve sosyal olumsuz etkilerini ortadan kaldıracak önlemleri de geliştirmek gerekir.

2.4. KİT'ler ve Özelleştirme

2.4.1. KİT'ler

Kamu İktisadi Teşebbüslerinin uluslararası ortak bir tanımlaması yoktur. İngiltere'de "ulusallaştırılmış endüstri", Fransa, ABD, Kanada ve Avustralya'da "kamu teşebbüsleri" deyimini kullanılmaktadır. Avrupa KİT merkezinin tanımlamasına göre: "mal veya hizmet üretmek üzere kurulmuş olan, mali olanaklarının yarısından fazlası merkezi veya yerel kamu idareleri tarafından sağlanan, işletme sonuçlarından bu idarelerin sorumlu bulunduğu ve bunlar tarafından yapılmış girişimlere KİT denilmektedir"⁽¹⁾.

Ülkemizde KİT'ler 1938 yılında çıkarılan 3460 sayılı, 1964 yılında çıkarılan 440 ve 468 sayılı, 1983 yılında çıkarılan 2929 Sayılı Yasalarla etfe alınmış ve halen 1984 yılında çıkarılan 233 Sayılı Kanun Hükmünde kararname ile yürütölmektedir.

Bu kararnamedeki tanıma göre, Kamu İktisadi Teşebbüsleri; ticari esaslarla faaliyet göstermek üzere kurulan "İktisadi Devlet Teşekkülleri" (İDT) ve kamu hizmeti ağırlıklı faaliyet gösteren "Kamu İktisadi Kuruluşları" (KİK) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

KİT'ler, Kurtuluş Savaşı sonrasında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınmasında öncülük yapmışlar ve 1930'lu yıllarda Atatürk tarafından ortaya konulan "Devletçilik" ilkesi kapsamında yaygınlaşmışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkedeki özel teşebbüs gücünün düşük olması, kalkınma sürecinin başlatılması amacıyla devleti mal ve hizmet üreten kuruluşlar kurmaya zorlamış ve yönlendirmiştir.

Cumhuriyet hükümetleri, KİT'ler aracılığı ile mevcut kaynakları ekonominin en verimli yatırım alanlarına yönlendirerek ekonomide büyüme ve gelişmeyi sağlayacak temel sanayilere işlerlik kazandıracak bir yapı kurmayı amaçlamışlardır. KİT'ler planlı dönemlerde de kendilerinden beklenen öncülük görevini yerine getirme çabası içinde olmuşlardır.

⁽¹⁾ TZOB, Ziraat ve İktisadi Rapor 1990-91 ...s.367.

KİT'ler ulusal ekonomiler içinde, bütün dünyada büyük ve önemli bir yer almaktadırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu ülkelerin kalkınmasındaki rolleri açısından daha da büyük bir önem kazanmaktadırlar.

Ülkemizde bu kuruluşlar kalkınmanın önem kazandığı, özellikle karma ekonomi düzeni içinde planlı dönemde devletin ekonomiye müdahalesini sağlamışlar ve ekonomik düzenin istenilen noktaya ulaşmasında büyük bir güç kaynağı oluşturmuşlar, öte yandan özel kesimin gereksinimi olan bazı ara mali girdilerinin sağlanmasında yardımcı olmuşlardır.

KİT'ler Türkiye'nin ekonomik kalkınma ve sanayileşme çabalarının gerçekleştirilmesinde çok önemli birer araç olmuşlar, önemli bir yer almışlar ve görev yüklenmişlerdir. Devlet önceleri ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için gerekli altyapı düzenini kurmak, sosyal refahı artırmak, üretimi çoğaltmak ve istihdam olanakları yaratarak işsizliğin önüne geçmek için yatırımları hızlandırmak amacıyla genel ve katma bütçeli idarelerin dışında bir girişimci gibi ülke ekonomisi içinde fonksiyon görme gereksinimini duyarak İktisadi Devlet Teşekküllerini kurmuştur.

Cumhuriyet döneminde 1925 yılına kadar KİT alanında bir şey yapılmamıştır. 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maaden Bankası kurulmuştur ve bu bankaya Osmanlı İmparatorluğu döneminde kurulmuş olan Feshane, Hereke, Beykoz ve Bakırköy Fabrikaları devredilmiştir. Söz konusu banka 1933 yılında Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası'na daha sonra da Sümerbank'a dönüşmüştür. 1935 yılında ise Etbank, EİEİ ve MTA Enstitüsü kurulmuştur.

Devletin KİT'leri kurma aşamasında yaptığı çalışmalar tarım, sanayi, madencilik ve enerji, bankacılık ve diğer kredi kuruluşları, sosyal güvenlik, ulaştırma, haberleşme, petrol alım satımı alanlarında yoğunlaşmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde varolan kaynakların tarım alanında toplanması öncelikle tarıma hizmet veren KİT'lerin kurulmasını ön plana çıkarmıştır.

Sanayi alanında ilk kuruluş Sümerbanktır. 1935 yılında TŞFAŞ, 1954'de Azot Sanayii A.Ş. ve Çimento Sanayii A.Ş., 1955'de Türkiye Yapağı ve Tiftik A.Ş. ile Yem Sanayii A.Ş., 1950'de TSEK ve Çay-Kur kurulmuştur.

Madencilik ve enerji alanında 1935 yılında kurulan Etbank'dan sonra Taş ve İnyit Kömürleri Kuruluşu 1957 yılında TKİ adıyla yeniden örgütlenmiş 1970'de TEK kurulmuştur.

Bankacılık ve diğer kredi kuruluşları arasında ise 1926'da Emlak ve Eytan Bankası olarak kurulan banka 1936'da Emlak ve Kredi Bankasına çevrilmiştir. 1888'de kurulan Ziraat Bankasının tarıma dayalı daha iyi hizmet

verebilmesini sağlamak amacıyla 1937 yılında yapısı değiştirilmiş ve A.Ş. haline getirilmiştir. 1950 yılında Halk Bankası A.Ş., 1962'de TURBAN A.Ş. ve 1964'de Devlet Yatırım Bankası kurulmuştur.

Sosyal güvenlikle ilgili kuruluşlar arasında, SSK 1945 yılında kurularak hizmet vermeye başlamış, 1949'da ise T.C. Emekli Sandığı devreye girmiştir. 1945 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu ve 1974 yılında Bağımsız Çatışanların Sosyal Sigortalar Kurumu olan BAĞKUR devreye girmiştir.

Ulaştırma konusunda 1938 yılında Denizbank, 1939'da Devlet Denizyolları Genel Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletmesi Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Sonra 1952'de Denizcilik Bankası A.O., 1955 de Denizcilik Bankası Nakliyat TAŞ. ve 1933'lerde kurulan THY 1955 yılında Anonim ortaklık olarak faaliyete geçmiştir. Haberleşme konusunda ise 1964 yılında kurulan TRTYi görmekteyiz.

Petrol alanında 1954 yılında TPAO kurulmuş, daha sonra İPRAŞ, PET-KİM ve 1971 de Petrol Ofisi yer almıştır.

Alım ve satım alanlarında 1938'de TMO, 1943'de TZDK, 1953 de EBK ve 1954 yılında da DMO kurulmuştur. Bu kuruluşların 1980 yılı sonu itibariyle sayıları 44'ü bulmuştur⁽¹⁾.

İktisadi Devlet Teşekkülleri ve Kamu İktisadi Kuruluşları'nın kendi aralarında ve birbirleriyle olan ilişkilerde genel koordinasyonun sağlanması ve bunların ortak sorunları hakkında karar alınması görevi Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kuruluna verilmiştir.

KİT'ler ürettikleri mal ve hizmetleri gerek yurt içinde, gerek yurt dışında satmaktadırlar. Kuruluşların satış gelirini etkileyen en önemli iki faktör şüphesiz satışa sunulan mal ve hizmet miktarları ile bu mal ve hizmetlerin satış fiyatlarıdır. KİT'ler modern işletmecilik prensiplerine göre en ucuz ve en kaliteli şekilde mal ve hizmet üreterek, topluma ucuz mal ve hizmet sunmak, fiyat istikrarını korumak ve dengeli kalkınmaya yardımcı olmakla görevlidirler. Ancak, üretilen mal ve hizmetlerin maliyetlerinde artış olurken, satış fiyatlarının uzun süre, sosyal, ekonomik ve politik nedenlerle sabit tutulması KİT kaynaklarını ve yatırımlarını olumsuz yönde etkilemiştir ve sektörler arası fiyat dengesinin bozulmasına da neden olmuşlardır.

Uzun süre beklendikten sonra 24 Ocak 1980 ve sonrasında yapılan %100 zamlar ve daha sonra da fiyatların serbest bırakılması sonucu, bu düşük fiyatlara göre kurulmuş ekonomik, politik ve sosyal denge büyük ölçüde olumsuz yönde etkilenmiş ve önceki kesimde değindiğimiz maliyet enflasyonunu

⁽¹⁾ Korsay Başol, A.g.e., s.84.

beraberinde getirerek, ülke genelinde fiyatları yükselten nedenler arasında yer almışlardır.

KİT'lerin toplam satış gelirlerine baktığımız zaman 1970'li yıllardan itibaren artarak 1988'de 1.334.149 Milyon TL na yükselmiştir. KİT'lerin karlılık durumlarına ilişkin veriler incelendiğinde 1971-1974 yıllarında karlı oldukları, 1975-79 yıllarında büyüyen miktarlarda zararlı duruma geçtiklerini belirliyoruz. 1981 ve izleyen yıllarda büyük bir kısmı yapılan zamlarla bütçe açıklarını kapatmak amacıyla kar etmişlerdir⁽¹⁾. Ancak 1990 sonrası rakamlarına baktığımızda KİT'lerin durumunun pek iç açıcı olmadığı ve önemli miktarlarda zarar ettiği görülmektedir (Çizelge 47). 1994 yılında işletmeciler KİT'lerin net zarar miktarı 80 trilyon TL' sini aşmıştır.

Çizelge 47. İşletmeciler KİT'lerin net kar ve zarar hesabı (milyar TL)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995 (1)
Harcamalar	5 133.7	80 825.1	115 810.3	194 278.0	303 142.5	622 451.1	813 644.1
Gelirler	51 761.0	88 754.2	92 490.6	153 860.5	256 608.1	540 847.0	767 555.0
Net Kar ve Zarar (2)	527.3	-2 070.9	-23 319.7	-40 318.5	-46 534.4	-81 604.0	-46 089.2

Kaynak: Bşb.DPT, Türkiye Temel Ekon.Gös., Ekim 1996, s.27, Tablo-VI-8.

(1) Tahmin (2) Görev zararları harihtir.

KİT'lerin karlı ve verimli çalışmadan, yatırımlarını hızlandırmadan, yeni fabrika ve iş alanları açmadan mevcut kapasiteleri ile daha fazla istihdam yaratmaları sorunları artırmakta ve daha fazla kamu fonu aktarılmasına yol açmaktadır. KİT'lerin en büyük sorunu işletmecilikten kaynaklanmaktadır. Bu kuruluşlarda işletme politikaları konularında hızlı karar alınamamaktadır. KİT'lerde oluşturulan Yönetim Kurullarına vasıfsız ve politik kararlara göre kişiler getirilmektedir. Dolayısı ile modern işletmecilik yapılamaması, kapasite kullanım oranının düşmesine neden olmaktadır. İşletmelerde yeni teknoloji kullanılmaması verimliliği olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum üretimde kayıplara ve maliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Araştırma ve geliştirme faaliyetlerine önem verilmemesi, teknoloji üretimi ve transferi konusunda yetişmiş uzman istihdamına gidilmemesi, alınacak kararlarda hatalara neden olmakta ve bu nedenle de kalitesiz üretim ve yüksek maliyet ortaya çıkmaktadır. Diğer bir sorun da siyasi iktidarların KİT'leri işsizliği ortadan kaldıran bir araç olarak görmeleri ve işletmelerin gereksinimine bakılmaksızın bu kuruluşları kullanmaları olmuştur.

KİT'lerin bu sorunlarının düzeltilmesi için, yeniden organizasyonu, özel teşebbüse satılması, kiralanması ve elden çıkartılması, yani özelleştirilmesi gerekmektedir.

⁽¹⁾ Koray Başol, A.g.e., s.88.

2.4.2. KİT'lerin özelleştirilmesi

KİT'lerin özelleştirilmesinin tarihi gerekçesi Atatürk'ün uyguladığı devletçilik rejiminin ilkelerinde yatmaktadır. Buna göre belirli bir sanayi alt sektöründe özel teşebbüs yeterince geliştiği takdirde o alandaki KİT veya KİT'ler özel teşebbüse devredilecektir. Nitekim 1950 den sonra izlenmeye başlanan liberal ekonomi politikası sonucu Demokrat Parti KİT'leri satışa çıkarmış, fakat o dönemde yeterli özel teşebbüs ve özel tasarruf olmadığı için satış yapılamamıştır. Aynı şekilde 1965'de iktidara gelen AP Hükümeti de programına KİT'lerin satışını dâhil etmiş, ancak herhangi bir satış yapılmadığı gibi, her iki iktidar da sanayi ve tarımı teşvik etmek üzere çeşitli temel ve ara malları üretimi ile tarımsal ürünlerin pazarlanması alanlarında yeni KİT yatırımlarına girişmiştir¹¹⁾.

Özelleştirme kavramı 1970'li yılların sonlarına doğru ekonomi literatüründe sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Devlet varlıklarının özel girişimlere satılması anlamında kullanılan bu kavramın, ülkelerin özelleştirme şekli ve yöntemleri ile politik tercihlerinin farklı olması nedeniyle ortak bir tanımlanması yoktur. Özelleştirme için benimsenen genel bir tanım, kamuya ait girişim ya da şirketlerin sermayesinin en az %50'sinin özel girişimcilere satılması şeklinde yapılabilmektedir.

Özelleştirme ile serbest piyasa ekonomisini güçlendirmek, verimliliği sağlamak, sermaye piyasasını geliştirmek, sermaye mülkiyetini tabana yaymak, gelir dağılımını iyileştirmek, tasarrufların hisse senetlerine yönelmesini özendirme amaçlanmaktadır. Ayrıca, özelleştirme ile kamu tekelinin kaldırılması, kamu sektörünün dış finansman gereksinimini azaltarak dış borçlanmayı azaltmak, hazine için ek fon yaratmak ve KİT'leri verimli hale getirmek için yabancı sermaye katkısı sağlamak da hedeflenmektedir.

Dünyada en yaygın uygulanan özelleştirme yöntemi hisse senedi şeklinde işletmelerin satılmasıdır. Ayrıca doğrudan satış veya özel satış yöntemi veya mülkiyet hakkı vermemekle beraber kiralamâ ve işletme yönetimi yöntemleri de bulunmaktadır.

Ülkemizde özelleştirme hareketlerine baz oluşturacak ilk uygulamaların 24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri ile kamu iktisadi girişimlerinin serbest piyasa ekonomisi kurallarına göre çalışmalarının sağlanması amacıyla alınmış önlemlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. 6 Kasım 1983'de iktidara gelen Anavatan Partisi de gerek parti, gerek hükümet programında KİT'lerin satışı yahut "Özelleştirme" ilkesine yer vermiştir. Nitekim, DPT,1985 Yılı Programı'nda "KİT'lerin hisse senetleri satışı yoluyla halka açılması ve işletme haklarının devri konusunda gerekli düzenlemeler yapılacaktır" hükmünü getirmiştir. Bu kapsamda

¹¹⁾ Koray Başol, A.g.e., s.94

DPT'de "KIT'lerin özelleştirilmesi Master Planı Projesi" çalışmaları başlatılmıştır. Bu proje uyarınca çimento ve gübre sektörleri ve bu sektörlerdeki KIT'lerin yeniden düzenlenmesi üzerindeki çalışmaları izleyen kağıt sektörü ele alınmıştır.

29.2.1984 tarih ve 2953 Sayılı Yasa ile tasarrufların teşviki ve kamu yatırımlarının hızlandırılmasına ilişkin ve özelleştirme konusunda önemli hükümler getirilmiş ve 3.6.1986 tarih ve 3291 Sayılı Yasa ile de Özelleştirme İşlerinin usulleri ve sorumluluk yüklenen kuruluş olarak "Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi" kurulmuştur.

28 Aralık 1987 tarih ve 304 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile sözkonusu kurul kaldırılmış ve bu kuruluşa verilen görevler "Yüksek Planlama Kurulu'na" (YPK) devredilmiştir. 1990 yılında çıkan 412 ve 414 sayılı KHK'ler ile Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi, Toplu Konut İdaresi ve Kamu Ortaklığı İdaresi olarak ayrılmıştır. Özelleştirme uygulamaları ile ilgili görevler 414 sayılı KHK ile Kamu Ortaklığı İdaresine bırakılmıştır. 20 Aralık 1991 tarih ve 473 Sayılı KHK ile Kamu Ortaklığı Yüksek Kurulu kurulmuş ve genel bir hüküm getirilerek özelleştirme konusunda karar yetkisi bu kurula devredilmiştir¹¹⁾.

Ülkemizde bir yandan yasal düzenlemeler devam ederken, bir yandan da özelleştirme programının hazırlıkları kapsamında bir ABD firmasına Master Planı hazırlanmıştır. Bu plana göre inceleme alanındaki 62 ayrı sektörde faaliyet gösteren 32 kamu kurumuna yer verilmiş ve bunlar sınıflandırılarak, öncelik sırasına göre özelleştirilecek KIT'ler belirlenmiştir. Bunlar:

Birinci derecede öncelikli olanlar:

- a) Tamamen satılabilir olanlar, T.C. Turizm Bankası, TURBAN, THY ve TUSAŞ.
- b) Devlet hissesinin çoğunluğunun satılabilir olduğu kuruluşlar, YEMSAN ve ÇİTOSAN.
- c) Devlet hissesinin büyük kısmının satılabilir olduğu kuruluşlar, TİGEM, TPAO ve ETİBANK.

İkinci derecede öncelikli olanlar:

- d) Bazı bölümleri satılabilir, geri kalan bölümleri ise rehabilitasyona tabi tutulacak ya da kapatılacak olanlar; Sümerbank (Tekstil, deri, perakende satış mağazaları), TSEK.
- e) Zaman içinde özelleştirilecek olanlar; PTT ve TEK,

¹¹⁾ Başbakanlık DPT, VI. BYKP 1993 Yılı Programı, ... s. 92

f) Satılması muhtemel olanlar, EBK, TKİ, MKEK, ORİS ve T.Gemi Sanayii A.Ş.

g) Devlet desteği ile satılabilecek olanlar, ÇAY-KUR, T.Şeker Fabrikaları A.Ş., PETKİM, T.Demir Çelik İşl., T.Gübre Sanayii A.Ş., T.Taşkömürü Kurumu.

Üçüncü derecede önceliği olanlar,

h) Kamu hizmeti gören KİT'ler: DMG,TDİ,TCDD,TMO,TZDK ve TUSAŞ⁽¹⁾

Ancak bütün bu düzenleme ve hazırlıklar, bir takım esasların belirlenmesinden öteye gidememiş, uygulamaların gerektirdiği ihtiyaca cevap verecek sağlam bir hukuki altyapı oluşturulamamıştır. Gerek karar verme, gerekse uygulamalar konusunda getirilen yetki sınırlamaları, özelleştirme sürecinin uzamasına ve önlemlerin aksamasına neden olmuştur. Ayrıca uygulamalar aşamasında veya daha sonra ortaya çıkabilecek başta sosyal problemler olmak üzere, çeşitli sorunların çözümüne yönelik yasal düzenlemelerin olması da özelleştirme karşılığı en önemli yapısal sorunlar arasındadır.

Özelleştirme uygulamalarının başlatıldığı 1985 yılından 1994 yılı sonuna kadar geçen dokuz yıllık sürede kapsama alınan kuruluşların yarısından fazlası tamamen özelleştirilmiştir. Ancak, daha önce ÇİTOSAN'ın bağlı ortaklığı statüsünde faaliyet gösteren çimento fabrikaları dışında, bu kuruluşların heberi tamamı, kamunun azınlık hissesine sahip olduğu iştiraklerdir. Bugüne kadar, Yem Sanayii dışında gerçek anlamda bir KİT özelleştirme sözkonusu olmamıştır. Özelleştirmede karşılaşılan sorunların giderilmesi ve programa hız kazandırılması amacı ile uygulamalar konusunda yasal ve yönetsel yapının değiştirilmesine yönelik mevzuat değişikliği çalışmaları 1992 yılında başlamış ve 1994 yılında tamamlanmış ve konuya ilişkin ayrıntılı düzenlemeler içeren bir dizi kararname çıkarılmıştır. 11 Mayıs 1994 tarihinde yürürlüğe giren ve hükümete özelleştirme uygulamaları konusunda düzenleme yapma yetkisi veren 3987 Sayılı Yetki Yasası'na dayanılarak çıkarılan 530, 531, 532 ve 533 Sayılı KHK'ler 8 Haziran 1994, 548 Sayılı KHK ise 7 Temmuz 1994 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ancak 3987 Sayılı Yetki Yasası 7 Temmuz 1994 tarihinde, sözkonusu KHK'ler ise 21 Temmuz 1994 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiştir. Bu durumda idare, 5 Ağustos 1994 tarihinden itibaren yeniden Kamu Ortaklığı İdaresi adı altında ve eski statüsünde faaliyetlerine devam etmiştir. Özelleştirmeye ilişkin esasların, üzerinde fikri ve siyasi açıdan uzlaşma sağlanabilecek bir yasa çerçevesinde yeniden düzenlenmesi konusunda çalışmalara başlanarak, tüm siyasi partilerin ve sendikaların önerileri de dikkate

⁽¹⁾ TZOE : Ziraî ve İktisadî Rapor 1990-91, s. 293-295.

alınarak hazırlanan 4046 Sayılı Özelleştirme Yasası, 27 Kasım 1994 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁽¹⁾.

Bu yasa ile yapılan değişiklik ve düzenlemeler şöyledir;

- Özelleştirme Yüksek Kurulu oluşturulmuştur.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı kurulmuştur.
- Özelleştirme ile işini kaybedenlere, yasal tazminatları dışında ek bir iş kaybı tazminatı ödemesi öngörülmüştür.
- Özelleştirme Fonu oluşturulmuştur.
- Erken emekliliğin teşviki amacıyla, özelleştirme kapsamına alınan kuruluşlardan Emekli Sandığı kapsamında emekli olanlara (iki aylık süre için) %30 daha fazla emekli ikramiyesi ödenmiştir.
- Özelleştirme kapsamındaki kuruluşlarda çalışan personelin sosyal yardım zammı ödemelerinin Özelleştirme Fonu'ndan ödenmesi öngörülmüştür.
- Özelleştirme uygulamalarından elde edilecek gelirlerin, genel bütçe harcama ve yatırımlarında kullanılmaması hükmüne bağlanmıştır.

2.4.3. 1985-1995 dönemi özelleştirme uygulamaları⁽²⁾

Ülkemizde 1985 yılından buyana 138 kuruluş özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bu kuruluşlardan bir bölümü, 233 Sayılı KHK kapsamında tamamı kamuya ait olan KİT statüsündeki kuruluşlardır. Diğer bir bölümü ise, %50'nin üzerinde kamu payı bulunan bağlı ortaklık statüsündeki kuruluşlar ile kamu iştirakleridir. Daha sonra Maliye Bakanlığı ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne ait dört taşınmaz ile dört elektrik santrali özelleştirme kapsamına alınmış, buna karşılık kapsama alınan kuruluşlardan 8 tanesi daha sonra çeşitli nedenlerle özelleştirme kapsamından çıkarılmıştır. Hâlen özelleştirme kapsamında 44 kuruluş ile 4 elektrik santrali ve bazı taşınmazlar bulunmaktadır. Bu kuruluşlardan 28 tanesinde %50'nin üzerinde kamu payı vardır.

Özelleştirme çalışmaları 1984 yılında kamuya ait yarım kalmış tesislerin tamamlanması veya yerine yeni bir tesis kurulması amacı ile özel sektöre devri ile başlamıştır. Bu amaçla 6 tesis bedel karşılığı çeşitli kişi ve kuruluşlara satılmış, 9 tesis ise bazı belediye ve kamu kuruluşuna devredilmiştir. 1988

⁽¹⁾ T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Bşk.; Türkiye'de Özelleştirme, 10 Ağustos 1995.

⁽²⁾ T.C. Başb. Özelleştirme İdaresi Bşk.; Türkiye'de Özelleştirme, 16 Ağustos 1995- 9 Ocak 1996.

yılından itibaren hız kazanan ve tamamı kamuya ait veya kamu iştiraki olan kuruluşlardaki kamu paylarının özelleştirme kapsamına alınması yoluyla yürütülen program çerçevesinde; 31 Ekim 1995 tarihine kadar 107 kuruluşta hisse senedi satış ve devir işlemi yapılmış ve bu kuruluşlardan 89'unda hiç kamu payı kalmamıştır. Blok satış, halka arz, uluslararası arz, İMKB'de satış veya varlık satış şeklinde kısmen özelleştirme işlemi gerçekleştirilen diğer 18 kuruluşta ise halen kamu payı bulunmaktadır. Söz konusu özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı 42,4 trilyon TL düzeyindedir. Özelleştirme kapsamındaki kuruluşlardan elde edilen 8,1 trilyon TL'lik temettü geliri ve 4,4 trilyon TL'lik diğer gelirlerle birlikte 1985-95 dönemi toplam geliri 54,9 trilyon TL düzeyine ulaşmaktadır. Aynı dönemde özelleştirme uygulamaları için 45,8 trilyon TL tutarında harcama yapılmıştır. Bu harcamalar içerisinde en büyük kalemi kapsamındaki kuruluşlara sermaye iştiraki ve borç biçiminde aktarılan finansmandan oluşmaktadır (Çizelge 48).

Çizelge 48: Özelleştirme gelir ve giderleri (TL)

	1986-1993	1994	1995(*)	Toplam
Gelirler	12.568.685.221.516	15.786.804.508.301	28.497.531.850.578	54.852.911.578.623
Giderler	13.383.372.889.124	9.306.055.365.757	23.125.067.712.841	45.814.495.637.722

Kaynak: T.C. Şqb. Özelleştirme İda. Bşk., Türkiye'de Özelleştirme, 18 Ağustos 1995- 9 Ocak 1996
(*) 1995 Ekim itibarıyla

2.5. Dış Ticarete Gelişmeler

Dar anlamıyla, ülkeler arasında mal alışverişini ifade eden dış ticaret, bugünkü anlamı ile, uluslararası mal, hizmet ve sermaye değişiminin tümünü kapsamaktadır. Uluslararası değişimin esas olarak iki faydası vardır. Bunlardan birincisi, her memleketin, kendisinde hiç yetişmeyen veya yeter miktarda üretilmeyen çeşitli gereksinimlerini diğer ülkelerden sağlayabilmeleridir. İkinci faydası ise, kendi ülkelerinde yetişebilen veya üretilen bir kısım ürünleri, diğer ülkelerden daha ucuza satın alabilme olanaklarıdır. Çünkü, bir kısım mallar, elde olunma koşullarının elverişli bulunması nedeniyle, bazı ülkelerde daha ekonomik olarak üretilmektedir. Bu sayılan yararlar nedeniyle dünya uluslarının dış ticaret aracılığı ile yaşam düzeyleri de yükselmiş olur⁽¹⁾.

2.5.1. Dış ticaret dengesi

Ödemeler dengesinin en önemli bilançosunu oluşturan dış ticaret bilançosu, bir ülkenin bir yıllık dış satım ve dış alım değerlerini karşılaştıran çizelgelerdir.

⁽¹⁾ A.Faithi Açıl, Ekonomi I (Genel Ekonomi), Ankara 1984, s.308-309.

Çizelge 49. Özelleştirme işlemleri sonucu hiç kârını payı kalmayan Kuruluşlar

	Özelleştirilen Pay (%)	Özelleştirilen Pay (%)	Özelleştirilen Pay (%)	
1) Adiyaman Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	32,20	61) Çüngüş Sigorta A.Ş.	30,00
2) Ayselit Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	51,00	62) Çelik Haat ve Tel Sanayi A.Ş.	28,38
3) Denizli Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	49,65	63) MERTA Tıccaret A.Ş.	25,00
4) İskenderun Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	49,21	64) Çarşamba Ağaç Sanayi T.A.Ş.	28,83
5) Karabük Demir Çelik Fabrikası	100,00	48,00	65) Çukurova Elektrik A.Ş.	25,45
6) Ladik Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	49,00	66) İyice Bowler OH Tütün Fabrikası A.Ş.	25,00
7) Ordu Soya Sanayi T.A.Ş.	100,00	47,30	67) SAMSAN Sanayi Mccacemli A.Ş.	25,00
8) Sivas Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	47,28	68) Tavas Ziraat İlçe ve Pazantılarına A.Ş.	28,00
9) SÜMERBANK A.Ş.	100,00	46,35	69) Bandırma Yeri Fabrikası Ltd.Şti	24,00
10) Şanlıurfa Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	45,10	70) Könyeli Gezer Fabrikası	24,00
11) Trabzon Çimento Sanayi T.A.Ş.	100,00	45,10	71) YEMTA A.Ş.	20,00
12) USAS Uçak Sanayi T.A.Ş.	100,00	44,87	72) Hacıoğlu Çelik Endüstriyel A.Ş.	17,00
13) Trabzon (Porsellan) Çimento San. T.A.Ş.	88,82	43,58	73) Sancak Mollit Sanayi A.Ş.	18,00
14) Çorum Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	43,58	74) Fıkkı Tamek Meyve Sultan San. A.Ş.	18,00
15) Hüdud Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	42,22	75) Alıcılık A.Ş.	19,00
16) Bartın Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	40,67	76) İğnada Yeri Fabrikası A.Ş.	15,00
17) KONYA Kilişliye Madencilik İst. A.Ş.	88,82	40,00	77) Marmara Yeri Fabrikası A.Ş.	15,00
18) Ordu Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	40,00	78) DİTAS Doğan Yelik Parca İnce A.Ş.	14,77
19) Sivas Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	40,00	79) ABANA Çekirdeklik San. A.Ş.	13,00
20) Sivas Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	40,00	80) Gökçü Yeri Fabrikası A.Ş.	13,37
21) Ankara Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	40,00	81) Köpür Yeri Fabrikası A.Ş.	12,31
22) Balıkesir Çimento Sanayi T.A.Ş.	88,82	39,37	82) Tülküye Sınai Katılımı Birlikleri A.Ş.	11,68
23) GİMA Çelik ve Bilye Mad. T.A.Ş.	88,82	38,50	83) Selatlıcağı T.A.Ş.	10,00
24) NİĞDE Hüdud Mey. İst. ve Güdüml. A.Ş.	87,60	38,96	84) Armut Turan Meyve Sultan San. A.Ş.	11,17
25) Meydan A.Ş.	86,15	38,50	85) Arslanlık Halk Ekmek İst. Fabrikası A.Ş.	6,63
26) ANKARA Ankara Magübet Sanayi A.Ş.	86,15	37,37	86) Çarşamba Seramik Fabrikaları A.Ş.	5,00
27) KONYA Kay. Tarım Maheneleri A.Ş.	85,39	35,33	87) Tamek Çiftlik Sanayi A.Ş.	5,54
28) T.O.E. Türk Çimento Endüstrileri A.Ş.	81,38	31,30	88) Hektaş Tıccaret T.A.Ş.	5,47
29) Gaziray A.Ş.	87,31	30,00	89) ÇEŞME Çukurova Elektrik San. A.Ş.	2,28
30) Adana Kağıt, Torbalı Sanayi T.A.Ş.	80,00	30,00		

Kaynak: 694. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Türkiye'de Özelleştirme, Ankara, 9 Ocak 1998.

Çizelge 50. Özelleştirme kapsamı ve programında bulunan kuruluşlar

	İdare Payı %		İdare Payı %
1) EBK Et ve Balık Ürünleri A.Ş. (1)	100.00	29) Elazığ Çimento Sanayi T.A.Ş.	99.89
2) EBank Bankacılık A.Ö.	100.00	30) KÖYTEKS Yatırım Holding A.Ş. (1)	99.84 (2)
3) Hamzasat Elektrik Üretim ve Ticaret A.Ş.	100.00	31) TESTAŞ Türkiye Elektronik San. Tic. A.Ş. (1)	99.82
4) Kemendy Elektrik Üretim ve Ticaret A.Ş.	100.00	32) Meybur A.Ş.	99.48
5) GRUS Orman Ürünleri Sanayi A.Ş.	100.00	33) ÇANKIRI Çinko Kuruşun Maden Sanayi A.Ş. (1)	98.82
6) BEK Süt Endüstrisi A.Ş. (1)	100.00	34) Tarih Hava Yolları A.Ş.(1)	98.20
7) Soma Elektrik Üretim ve Ticaret A.Ş.	100.00	35) TÜPRAŞ Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş. (1)	96.42
8) SÜMER Holding A.Ş. (1)	100.00	36) PETRİM Petrokimya Holding A.Ş. (1)	95.86
9)T. Gemî Sanayi A.Ş.	100.00	37) Gölcük Çimento Sanayi T.A.Ş.	95.46
10) T Derinçelik İşletmeleri	100.00	38) Petrol Ofisi A.Ş.(1)	93.33
11) TURBAN Turizm A.Ş. (1)	100.00	39) Ereğli Demir Çelik Fabrikaları A.Ş.(1)	91.66 (2)
12) TÜRK Telekomünikasyon A.Ş.	100.00	40) DİTAS Deniz İşletmeciliği ve Tanımlılığı A.Ş.	91.95
13) YEMSAN Yem Sanayi A.Ş.	100.00 (2)	41) Gönen Gıda Sanayi A.Ş.	89.00 (4)
14) Yankody Elektrik Üretim ve Ticaret A.Ş.	100.00	42) TÜMAŞ Turizm, Müh. Mçğ. ve Mül. A.Ş.	88.00
15) Ergani Çimento Sanayi T.A.Ş.	100.00	43) TÜSTAŞ Sınai Tesisler A.Ş.	88.00
16) Kars Çimento Sanayi T.A.Ş.	100.00	44) ETİTAŞ Enerjiik Yapı İnşaat Yatırım A.Ş.	88.64
17) Kırıltan Çimento Sanayi T.A.Ş.	100.00	45) HAVVAŞ Havacılık Hizmetleri A.Ş. (1)	80.00
18) Lalapaşa Çimento Sanayi T.A.Ş.	100.00	46) SOY-TEK Elekt. Sanit. Tas. İht. ve Tic. A.Ş.	80.00
19) Van Çimento Sanayi T.A.Ş.	100.00	47) KAYSERİ Çiğir Elektrik T.A.Ş.	80.00
20) Söğütözü Seramik Sanayi T.A.Ş.	100.00	48) Mihal Kapaklı Sanayi A.Ş.	78.66
21) Filyos Alçak Tuğla Sanayi T.A.Ş.	100.00	49) Tofaş Otomobil Ticaret A.Ş. (1)	77.23
22) Konya Krom Manyezit Tuğla Sanayi T.A.Ş.	100.00	50) Torkon Gübre ve Kimya Endüstrisi A.Ş.	74.48
23) Yarıncı Pozelen Sanayi T.A.Ş.	100.00	51) YERTEKS Tekstil San. ve Tic. A.Ş.	70.00
24) ÇİTOSAN Çimento ve Toprak Sat. T.A.Ş.	99.99	52) Pınar Entegre Et A.Ş.	5.76
25) Sivas Demir Çelik İşletmeleri A.Ş. (1)	99.67	53) Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.Ş.(1)	2.26
26) PETLAK Lafik Sanayi A.Ş.	99.88	54) MAĞAN Materyal Makine Sanayi A.Ş.	2.50
27) KBE- Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş.	99.94	55) İMBA İstanbul Metrobet Sanayi A.Ş.	1.01
28) Deniz Nakliyat T.A.Ş. (1)	99.52	56) Aksaray Azmi Millî T.A.Ş.	0.81

Özelleştirme Kapsamında Yer Alan Varlıklar

- 1) Aydın-Yenihisar (Gölköy) (Üzerinde Eğitim ve Dinlenme Tesisi Bulunan Tapınmaz)
- 2) Aydın-Yenihisar (ANKOY) (Üzerinde Binalar Bulunan Tapınmaz)
- 3) Denizli-Merkez (Kızılay) (Üzerinde Sosyal Tesisler Bulunan Tapınmaz)
- 4) İçel-Bilgiye (Üzerinde Bina ve Tesi İnşaatları Devam Eden Tapınmaz)

Kaynak: BİGÖ Özelleştirme I. Etapı, Türkiye'de Özelleştirme, Ankara, 9 Ocak 1998.

(1) Bu kuruluşlarda hisse senedi veya tahvil ve varlık satışı biçiminde kısmen özelleştirme işlemi gerçekleştirilmiştir.

(2) YEM Sanayinin bütçe üretim birimleri özelleştirilmiştir.

(3) ERDEMİR'de %20.35'ü Özelleştirme İdaresi, %5.64'ü Kalınma Borçları ve %25.77'si Halk Bankası'na ait toplam %51.86-

KÖYTEKS'te ise %84.84'ü Özelleştirme İdaresi %15'i Sümer Holding'e ait toplam %99.84 oranında kamu payı vardır. Bu payların satışı yetkisi, Özelleştirme İdaresi'ne verilmiştir.

(4) Şirketin ifasına ilişkin işlemler sürdürülmektedir.

Ülkemizde 1980 yılından itibaren dış ticaret hacmi devamlı genişlemiş, özellikle dış ticaret açığında olumlu gelişmeler kaydedilmiş ve dış alımın dış satıma karşılama oranında büyük yükselmeler olmuş ancak bu durum istikrarsız seyretmektedir.

1980 yılında 10,8 milyar dolar civarında olan dış ticaret hacmimiz, 1992 yılında 37,6 milyar dolara, dış satımın dış alımı karşılama oranı %36,8'den, 1988 yılında %61,3'e yükselmiş, tekrar 1993 yılında %52,1'e gerilemiştir. Dış ticaret açığımız ise, bir miktar azalarak 1989 yılına kadar ortalama 3,5 milyar dolar civarına inmiş iken 1995 yılında 14 milyar dolar bulmuş, ancak 1980 yılına oranla beş katından fazla artış gösteren dış ticaret hacmi karşısında başarılı bir seyir izlediği söylenebilir (Çizelge-51).

Çizelge 51. Dış ticaretimizde gelişmeler¹⁾ (milyon dolar)

Yıllar	DIŞ ALIM (CIF)		DIŞ SATIM (FOB)		DIŞ TİCARET HACMI		DIŞ TİCARET AÇIĞI		DIŞ ALIM DIŞ SATIM KARŞ. OR. %
	Değer	Artış- Hızı (%)	Değer	Artış Hızı (%)	Değer	Artış Hızı (%)	Değer	Artış Hızı (%)	
1980	7 909	-	2 910	-	10 819	-	-4 999	-	36,8
1981	8 833	12,9	4 703	61,6	13 636	26,0	-4 230	-15,4	52,6
1982	8 843	-1,0	5 746	22,2	14 589	7,0	-3 097	-26,8	65,0
1983	9 236	4,4	5 728	-0,3	14 963	2,6	-3 507	13,2	62,0
1984	10 757	16,5	7 134	24,5	17 891	19,6	-3 623	3,3	66,3
1985	11 344	5,4	7 956	11,6	19 302	7,9	-3 386	-6,6	70,2
1986	11 105	-2,1	7 457	-6,3	18 562	-3,8	-3 648	7,8	67,1
1987	14 158	27,5	10 190	36,7	24 348	31,2	-3 968	8,8	72,0
1988	14 335	1,3	11 662	14,4	25 997	6,8	-2 677	-32,6	81,3
1989	15 792	10,2	11 625	-0,3	27 417	5,4	-4 167	55,9	73,6
1990	22 302	41,2	12 959	11,5	35 261	28,6	-9 343	124,2	58,1
1991	21 047	-5,6	13 693	4,9	34 640	-1,8	-7 454	-20,2	64,6
1992	22 872	8,6	14 715	8,3	37 587	8,5	-8 157	9,4	64,3
1993	29 429	28,7	15344	4,3	44 773	19,1	-14 085	72,7	52,1
1994	23 270	-20,9	18 106	18,0	41 376	-7,6	-5 164	-63,3	77,8
1995	35 709	53,5	21 637	19,5	57 346	38,6	-14 072	172,5	60,6

Kaynak: -Bşb.DİE., Türkiye İstatistik Yılıği 1985, s.352; 1987, s.340; 1990, s.362.

-Bşb.DİE., Temel Ekonomik Göstergeler Ekim 1996, Ankara Ekim 1996, s.47-59.

Ancak dış ticarete kaydedilen bu başarıların bedelsiz elde edildiğini söylemek de güçtür. Dış ticaret hadleri (dış satım fiyatları endeksinin dış alım fiyatları endeksinin oranı) 1973 yılında 100 iken, 1977 yılında 79,4'e, 1980 yılında

¹⁾ Not: Bu çizelgede dış alım değerleri CIF, dış satım değerleri FOB olarak alındığından, 1983 yılından sonrası için Çizelge 42'de verilen değerlerden farklıdır.

56,9'a ve 1984 yılında da 55,3'e gerilemiştir⁽¹⁾. Bu gerileminin nedeni ise, ülkemizde hüküm süren yüksek enflasyon ve buna bağlı olarak Türk parasının dış kıymetinin, iç kıymetinden daha hızlı bir düşme kaydetmesidir.

Ülkemizin dış ticaretindeki gelişmeleri açıklayan göstergelerden bir diğeri de, dünya dış ticaret hacmi içerisinde ülkemizin payındaki gelişmelerdir. Bu oran 1983 yılında %0,44 iken, 1987 yılında %0,51'e yükselmiştir. Çünkü bu yıllar arasında dünya dış ticaret hacmi %41,7 oranında bir gelişme gösterirken, dış ticaret hacmimizdeki artış %62,8 oranında olmuştur. Aynı şekilde 1990-95 yılları arası için Türkiye'de %85,4, dünya ticaret hacminde ise %35,2 oranında artış gözlenmiştir⁽²⁾.

Bir ülkenin dış ticareti açısından, dış ticaret dengesinin olumlu yönde gelişmesi ve dış ticaret hacminin artması yanında, dış ticaretin yapısında oluşan değişiklikler de önem kazanmaktadır. Bu amaçla dış ticaretin sektörel dağılımında oluşan değişiklikleri hem dış satım, hem de dış alım açısından incelemek yararlı olacaktır.

2.5.2. Dış satımın sektörel dağılımı

Dış ticaretin hacmi ve şekli, ülkelerin doğal durumları ve ekonomik sistemleri yanında, ulusal ekonomilerinin gelişim düzeylerine de bağlıdır. Ekonomileri gelişmiş ülkelerde daha çok endüstriyel ürünler, gelişmemiş veya az gelişmiş olanlarda ise, ham madde ve bunlar arasında da tarım ürünleri dış satımı ön plandadır⁽³⁾. Ekonomisi gelişme aşamasında olan ülkemizde ise, gelişme düzeyine uygun olarak, endüstriyel ürünler dış satımı devamlı artmakta, buna paralel olarak ham madde ve işlenmemiş tarım ürünleri dış satımı azalmaktadır.

Ülkemizde 1950'li yılların başlarında işlenmemiş olarak, doğrudan tarım ürünü şeklindeki dış satım, genel dış satım gelirleri içerisinde %90'a ulaşan oranlarda iken, 1955-1970 döneminde %80-85 oranlarında seyretmiş, 1970 yılından sonra azalma devam ederek 1975'de %56,6'ya düşmüş, 1980 yılında %57,4 olan oran giderek azalmış ve 1995 yılında %10,7'ye kadar gerilemiştir (Çizelge 52). Sanayi ürünlerinin toplam dış satım içinde 1980 yılında %36 olan payı, düzenli ve istikrarlı bir şekilde artarak 1995 yılında yaklaşık %88'e ulaşmış ve ülkemiz, uluslararası sınıflandırmada da işlenmiş madde ihracatçısı ülkeler arasına girmiştir. Ancak, tarım ürünleri grubunun, kuru üzüm, kuru incir, fındık, pamuk ve yaprak tütün gibi geleneksel dış satım ürünlerimizden oluşan, bitkisel ürünler alt grubu, 1980 yılında tek başına genel dış satım gelirlerinin %52,7'sini sağlamakla iken, 1987 yılında bu pay %14,6'ya kadar gerilemiştir. Buna karşılık

(1) Bşb.DİE, Türkiye İstatistik Yılı 1997, s.356

(2) Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1998 Yıllık Ekonomik Rapor, s.129, 1999 Yıllık Ekonomik Rapor, s.217.

(3) Cemil Çalgüner, Ziraat Politikası Ders Kitabı 1.s.262

Çizelge 52. Dış satımın sektörel dağılımı: 1980-1995 (milyon dolar ve %)

SEKTÖRLER	1980		1981		1982		1983		1984		1985		1986		1987	
	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %
ÇABİM	1.421	97,4	2.220	87,8	2.141	97,3	1.941	92,8	1.749	94,8	1.719	91,8	1.886	95,7	1.995	98,2
A. Sektörel Ürünler	1.420	97,3	1.922	87,2	1.888	92,6	1.489	92,8	1.382	95,8	1.487	92,1	1.587	92,8	1.826	96,8
B. Hizmetler																
Hayv Ürünleri	198	1,7	298	1,3	188	0,8	182	0,9	222	1,2	286	1,7	286	1,4	321	1,6
C. İki Ürünler	21	1,4	27	1,2	24	1,1	31	1,6	31	1,7	21	1,2	40	2,0	40	2,0
D. Ürünler (Hizmetler)	4	0,3	11	0,5	29	1,3	14	0,7	29	1,6	22	1,3	14	0,7	11	0,5
II. MEDENİLER VE TAŞ OCANCIĞI																
TAŞ OCANCIĞI	911	6,1	142	0,7	128	5,9	189	9,7	288	1,6	346	2,0	347	1,7	279	1,4
İÇANCIĞI	1.467	98,1	2.252	89,4	1.820	84,7	1.889	93,3	1.145	73,1	1.387	70,7	1.244	62,9	1.986	98,1
A. Tarımsal Ürünler																
İpektohum Ürünleri	389	2,7	422	1,8	444	2,4	479	25,7	288	17,3	407	2,1	407	2,0	362	1,8
B. Petrol Ürünleri	24	1,7	181	7,2	144	8,0	122	6,4	484	29,1	372	1,9	178	8,8	228	11,4
C. Sanayi Ürünleri	886	60,2	1.151	46,1	1.117	61,3	1.279	67,7	1.829	103,3	4.876	25,2	4.479	22,1	4.879	24,1
TOPLAM	1.467	100	2.502	100	2.146	100	2.024	100	1.749	100	1.886	100	1.947	100	2.016	100

SEKTÖRLER	1988		1989		1990		1991		1992		1993		1994		1995	
	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %	Değer	Pay %
ÇABİM	2.191	95,7	2.156	95,2	2.247	95,1	2.623	100	2.223	95,8	2.281	95,8	2.411	95,8	2.914	99,7
A. Sektörel Ürünler	1.989	97,1	1.729	95,4	1.942	95,6	2.229	97,8	1.899	95,8	1.927	95,2	2.128	95,8	2.331	97
B. Hizmetler																
Hayv Ürünleri	288	1,3	379	1,8	476	2,1	519	1,9	148	6,6	294	1,3	288	1,2	288	1,1
C. İki Ürünler	87	3,9	52	2,4	97	4,3	88	3,3	88	3,9	48	2,1	34	1,3	54	2,0
D. Ürünler (Hizmetler)	18	0,8	12	0,5	12	0,5	18	0,7	14	0,6	0	0	0	0	0	0
II. MEDENİLER VE TAŞ OCANCIĞI																
TAŞ OCANCIĞI	277	12,1	412	18,2	321	14,3	388	14,8	323	14,5	334	14,1	372	14,8	488	18,1
İÇANCIĞI	1.914	83,7	1.886	84,2	1.926	85,7	1.934	75,2	1.226	51,3	1.247	51,9	1.043	41,0	1.626	61,6
A. Tarımsal Ürünler																
İpektohum Ürünleri	464	2,4	517	2,7	441	2,3	1.212	46,6	1.227	50,4	1.228	49,6	1.849	72,8	2.087	79,1
B. Petrol Ürünleri	127	6,1	128	6,2	141	6,8	127	4,8	281	11,3	171	6,6	124	4,9	221	8,4
C. Sanayi Ürünleri	778	35,2	1.194	53,3	1.384	61,6	1.134	43,9	1.626	63,2	1.125	43,2	1.144	44,7	1.644	61,3
TOPLAM	2.285	100	2.268	100	2.366	100	2.765	100	2.316	100	2.342	100	2.514	100	2.916	100

Kaynak: Göçmen-Erdoğan; A.g.s. s.13, Tablo-3

Eğilim DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Şubat 1996, s.47-62

sanayi ürünleri grubu içerisinde yer alan, dokumacılık sanayi ürünleri dış satım gelirlerinin, genel dış satım gelirleri içindeki payı her yıl artarak 1987 yılında %27'lere kadar yükselmiştir. Ayrıca tarıma dayalı işlenmiş ürünler, deri ve kösele sanayi dış satım payları da düşünüldüğünde, dış satımı yapılan toplam sanayi ürünlerinin %40'ı aşan bir oranının, hammaddesini tarımdan alan ürünler olduğunu görmekteyiz. Böylece, 1980'li yıllara gelinceye kadar, dış satımı işlenmemiş tarım ürünlerine dayanan ülkemizde, bu durumu değiştirmesi ve hammadde yerine işlenmiş tarım ürünleri ağırlıklı sanayi ürünleri dış satımının gelişmesi ile sanayi ürünleri dış satımı yapan ülkeler arasına girmiş olduk.

2.5.3. Dış alımın sektörel dağılımı

Ülkemiz dış alımı Çizelge 53'de görüldüğü gibi 1980 yılında 7,8 milyar dolardan, %35,7 artış göstererek 1995 yılında 35,7 milyar dolara yükselmiştir. Dış alımın sektörel dağılımında ise, sanayi ve tarım ürünleri grubunun payı artarken madencilik ve taş ocakçılığı grubu oransal olarak azalmıştır (1980 yılında dış alım değerlerinin %50'sine sahipken, 1995'de bu oran %9'a düşmüştür). Özellikle ham petrol dış alımının yer aldığı madencilik grubundaki bu oransal azalmayı doğuran en önemli faktör, dünya ham petrol fiyatlarının 1984 yılından itibaren ortalama %50 fiyat kaybetmesidir. Böylece son yıllarda madencilik grubu

Çizelge 53. Dış alımın sektörel dağılımı (milyon dolar ve %)

Yıllar	SEKTÖR GRUPLARI							
	I Tarım Grubu		II Madencilik Taş Ocak		III Sanayi Grubu		TOPLAM	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
1980	176	2.0	3 910	50.0	3 728	48.0	7 814	100.0
1981	169	1.9	3 919	44.2	4 778	53.9	8 864	100.0
1982	152	1.7	3 850	43.8	4 793	54.5	8 794	100.0
1983	138	1.5	3 441	37.5	5 600	61.0	9 179	100.0
1984	418	3.9	3 644	33.9	6 695	32.0	10 757	100.0
1985	375	3.3	3 626	32.0	7 342	64.7	11 343	100.0
1986	475	4.1	2 145	19.3	8 502	76.6	11 105	100.0
1987	782	5.5	3 034	21.4	10 347	73.1	14 163	100.0
1988	505	3.5	2 857	19.9	10 973	78.6	14 335	100.0
1989	1 041	6.6	2 903	18.4	11 842	75.0	15 792	100.0
1990	1 319	5.9	3 989	17.9	16 990	76.2	22 302	100.0
1991	808	3.9	2 992	14.2	17 234	81.9	21 038	100.0
1992	1 179	5.2	3 054	13.3	18 638	81.5	22 871	100.0
1993	1 673	5.7	3 041	10.3	24 714	84.0	29 428	100.0
1994	1 214	5.2	2 975	12.8	19 061	82.0	23 270	100.0
1995	2 452	6.9	3 479	9.7	29 778	83.4	35 709	100.0

Kaynak: Bir önceki çizelgedeki kaynaklardan yararlanılmıştır.

dış alım değeriennin %10 oranına gerilerken, tarım ürünleri grubu %7'ye ve sanayi ürünleri grubu da %83'lere yükselmiştir.

Dış alımda, ana mal gruplarından yatırım mallarının toplam dış alım içerisindeki payı 1980 yılı sonrasında %25'ler civarında seyretmiştir. Seçilmiş bazı dış alım kalemleri içerisinde, makina ve cihazlar en önemli payı alırlar. Bunu ham petrol, demir-çelik ürünleri izlemektedir⁽¹⁾.

Tarım ürünleri dış alımı olarak önceden gübre, damızlık hayvanlar, tohumlar, yağ hammaddeleri, kahve, kakao ve bazı yıllarda buğday-pirinç satın alan ülkemiz, 1980 sonrası piyasayı düzenlemek amacıyla tarımsal ürün dış alımlarını artırmıştır. 1983'den sonra dış ticaret rejimlerinin de değişmesiyle bu durum daha da genişleyerek et, ham deri, post, işlenmiş tütün ve orman ürünleri gibi ürünlerin de dış alım kapsamında yer almakta olduğu görülmektedir.

⁽¹⁾ Maliye ve Gümrük Bakanlığı, s. 133-135.

III. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE EKONOMİK SEKTÖRLERİN YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Önce sektör kavramı ve sektör ayrımı üzerinde durmak yararlı olacaktır. Gereksinimlerimiz ve bunları gidermeye yönelik ekonomik çabaların tüm ekonomilerde benzer özelliklerde olduğunu görmekteyiz. Ancak, her ülke bu faaliyetleri değişik esaslara göre düzenlemekte olup, kendilerine özgü bir organizasyonla yürütmektedir. Bazan benzer organizasyon tipine sahip olan ülkeler arasında bile ekonomik farklılıklar görülebilir. Bu durum ise ekonomik iç yapıların farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Ekonomik yapı kavramı bir ekonominin devamlılık gösteren özellikleri ile tanımlanır. Ancak, zaman içerisinde bu özellikler de değişmektedir. Bu değişim ya ekonomik yapıyı belirleyen faktörlerde kendiliğinden ortaya çıkan farklılaşmanın veya izlenen ekonomi politikalarının bir sonucudur.

Ekonomilerin yapısını belirleyen en önemli faktörler ise; ekonomik, fiziki, coğrafi, demografik, teknik, enstitüsyonel¹⁷, politik ve davranış faktörleridir. Ayrıca ekonomik yapının özelliğini belirleyen ekonomik faktörler arasında, ulusal ekonomileri oluşturan sektörlerin durumları da önem taşımaktadır. Sektör kelimesi Fransızca kökenli olup, kesim, bölge anlamını taşımaktadır¹⁸. Ekonomistler, bir ulusal ekonomideki ekonomik faaliyetleri, özellikle üretim faaliyetlerini, ulusal ekonomiyi "üretim" sektörlerine ayırarak gruplandırmışlardır.

Avusturyalı ekonomist Colin Clark bu tür ayrımı ekonomik analizlerde kullanmış olup, ekonomik faaliyetleri üç ana sektörde toplamıştır.

Birinci sektör: Tarım, ormancılık, madencilik gibi hammadde elde edilen üretim faaliyetlerini kapsamaktadır.

İkinci sektör: Hammadde işleyen faaliyetler olup, ağır sanayi, dokuma, kimya, gıda, inşaat gibi endüstri dallarını içermektedir.

Üçüncü sektör: Ticaret, ulaştırma, bankacılık, sigortacılık gibi çeşitli hizmetlerin üretildiği sektördür.

Ulusal ekonomilerin sektörel ayrımı, her ülkenin ekonomik yapısına uygun bir biçimde olabileceği gibi, uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlaması nedeniyle Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın on ana sektör ayrımına uygun şekilde de olabilir. Buna göre;

- 1-Tarım, Avcılık, Balıkçılık ve Ormancılık,
- 2-Madencilik,

¹⁷ Enstitüsyonel: İnsanların ekonomik konulardaki davranışlarını çevrenin etkisiyle ve sosyal yapı eğilimleriyle açıklamaya çalışmalarıdır.

¹⁸ Koray Başol, A.g.e., s.105.

- 3- İmarat Sanayii,
- 4- Elektrik, Gaz ve Su,
- 5- İnşaat ve Bayındırık İşleri,
- 6- Ticaret, Lokantalar ve Oteller,
- 7- Bankacılık, Sigortacılık, Taşınmaz Mallar Alım-Satımı,
- 8- Ulaştırma, Depoculuk ve Haberleşme,
- 9- Toplumsal ve Kişisel Hizmetler,
- 10- İy tanımlanamayan faaliyetler.

Bu ana kesimler daha sonra kendi içinde alt kesimlere de ayrılabilirlerdir.

Ülkemizde bilimsel nitelikteki ilk sektör ayrımını Planlı Dönem öncesindeki 1959 yılında yapılan ve 15 sektörü kapsayan Girdi-Çıktı (Input-Output) çizelgelerinde görmekteyiz. Daha sonra bunu Planlı Dönem başlangıcında 1963 yılı için yapılan ve 37 sektörün, 1977 ve 1982 yılları için de 64 sektörün bulunduğu girdi-çıktı çizelgeleri izlemiştir.

Beşer Yıllık Kalkınma Planları'nda ise, ekonominin dar anlamıyla olarak altı, sekiz veya on sektöre ayrıldığı görülmektedir.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda on sektör olarak ele alınan Türk Ekonomisi aşağıdaki ana sektörleri kapsamaktadır;

- 1-Tarım
- 2-Madencilik
- 3-İmarat Sanayii
- 4-Enerji
- 5-Ulaştırma-Haberleşme
- 6-Banka-Sigorta-Ticaret
- 7-Konut
- 8-Eğitim
- 9-Sağlık
- 10-Turizm

Bu kesimlerden Tarım, Sanayi, Enerji, Madencilik, İnşaat ve Konut sektörlerinde mal, Ticaret, Turizm ve Ulaştırma sektörlerinde ise hizmet üretilmektedir.

Bu bölümde ülkemizin ekonomik yapısını yansıtan ve Kalkınma Planlarımızdaki ayrıma uygun olarak, Türk ekonomisinin kesimleri tek tek ele alınarak incelenecektir. Önceki bölümlerde Türkiye ekonomisini topluca gözden geçirirken, ulusal gelirimizi yaratan ekonomi sektörlerinden genel olarak söz edilmiştir. Burada ele alınacak her ekonomi sektörünün önce tanımı yapılacak, çalışma alanları ve özellikleri belirlenecek, sektörün ekonomideki yeri ve önemini açıklamak amacıyla sektörün ülke ekonomisine katkıları ele alınarak, zaman içerisindeki değişim ve gelişmeler gözden geçirilecektir.

1. TARIM SEKTÖRÜ

1.1. Tarımın Tanımı ve Kapsamı

Tarım ulusal ekonomilerin temel faaliyet alanlarından ve endüstrilerinden birisi olup, dar anlamda insanların doğal kaynakları kullanarak bitkisel ve hayvansal kaynaklı mallar üretmeleridir. Tarımın geniş anlamdaki tanımı kapsamına, tarımsal üretim dışında tarım ürünlerinin işlenmesi, tarımsal girdilerin üretimi ve ürünlerin tüketicilere satışı gibi tarımsal üretim ve pazarlama sürecindeki birbirini izleyen tüm faaliyetler de girmektedir.

Tarımın en önemli alt sektörü olan çiftçiliği, 15 Haziran 1945 tarih ve 4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Yasası iyi bir şekilde tanımlamaktadır. Bu tanıma göre: "Arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yolları ile bitki, hayvan ve hayvan ürünleri üretmeye veya bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenip değerlendirilmesine çiftçilik, bu işleri devamlı olarak yapanlara da çiftçi denir."

Dağa sonra 1960 yılında çıkarılan ve günümüze kadar devamlı yenilenen 193 Sayılı Gelir Vergisi ve diğer bazı yasalarda çiftçiliğin tanımı yukarıdaki biçimde aynen alınmış, kapsam ve sınırları genişletilerek çiftçilik yerine tarım kavramı üzerinde durulmuştur. Tarımın kavramında, bitki, hayvan ve hayvan ürünleri üretimi ve bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesi, değerlendirilmesi, saklanması ve taşınması, hatta çeşitli tarımsal üretim araçlarının başka çiftçilerin tarımsal üretimle ilgili işlerinde bir menfaat karşılığı olarak çalıştırılmasının da yer aldığı görülmektedir¹⁷¹.

Gelişmiş ülkelerde, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, tarım kasımı artık sadece tarım ürünlerinin fiziksel ve biyolojik üretimini gerçekleştiren bir sektör olarak değil, küçük aile işletmeleri, kredi kurumları, tarımsal girdi üreten ve dağıtan ya da tarım ürünlerini pazarlayan ve işleyen kooperatifler, pazarlama şirketleri, gıda maddeleri toptancıları ve perakendecileri, pamuklu, yünü vb. dokuma maddelerini pazarlayan kuruluşlar, taşıma ve dağıtım sistemleri ile pek çok sayıda firmadan oluşan kompleks bir sektör olarak kabul edilmektedir¹⁷².

Ülkemizde tarım sektörü aşağıda belirtilen üç alt sektör ve onların bölümlerinden oluşmaktadır.

- I. Çiftçilik
  - A. Bitkisel Üretim
    - 1. Tarla Ürünleri
      - a) Tahıllar
      - b) Baklagiller
      - c) Endüstri bitkileri
      - d) Yağlı tohumlar

¹⁷¹ Reşat Aktaş, A.g.e., s.152-153

¹⁷² İ. Hakkı İnan, Tarım Ekonomisi, Tekirdağ 1994, s. 8-9

- e) Yurru bitkiler
- f) Yem bitkileri
- 2. Bağ-Bahçe Ürünleri
  - a) Meyveler
  - b) Bağlar
  - c) Zeytinlikler
  - d) Çaylıklar
  - e) Sebzelikler
  - f) Çiçek ve süs bitkileri
- 3. Kendi Yetişen Bitkiler
- B. Hayvansal Üretim
  - 1. Hayvan Yetiştirme
    - a) İş hayvanları
    - b) Gelir getiren hayvanlar
    - c) Küçük evcil hayvanlar
  - 2. Hayvan Ürünleri Elde Edilmesi
- C. Tarım Sanatları
  - 1. Gıda Teknolojisi Ürünleri
  - 2. Fermentasyon Teknolojisi Ürünleri
  - 3. Köy El Sanatları Ürünleri
- II. Ormancılık
  - A. Temel Orman Ürünleri
  - B. Orman Yan Ürünleri
- III. Kara Avcılığı ve Su Ürünleri
  - A. Kara Avcılığı
  - B. Su Ürünleri

Görüldüğü gibi tarımsal faaliyetler kapsamında çok çeşitli ürünler elde edilmektedir. Günümüzde tarım sanatları başlığı altında gösterilen faaliyetlerin önemli bir kısmı kentlere kaymış ve endüstri halini almış durumdadır. Örneğin, şeker, ispirto, bira, alkollü içkiler vb. endüstrileşen dallardır. Bazan bu işlerin hem tarım sanatları halinde tarım içerisinde, hem de büyük ve küçük endüstri halinde şehirlerde yapıldığı görülür. Örneğin, meyve ve sebze işleme, nişasta, un, süt ürünleri gibi. Böyle faaliyetler ancak faaliyetin çiftçi tarafından ve tarım işletmesi içerisinde veya yakınında yapılması, hammaddenin işletmeden veya yakındaki diğer işletmelerden sağlanması ve artıkların tekrar tarıma dönmesi durumlarında tarım sanatları özelliği kazanmaktadır.

1.2. Tarımsal Üretimin Özellikleri

Tarımsal üretim, endüstri ve diğer ekonomik faaliyet alanlarında yapıları üretimlerden belirgin şekilde farklıdır. Bu farklılığı yaratan en önemli özellikler aşağıda sıralanmıştır:

- Tarımsal üretim alanının iklimi ve toprak gibi doğa koşullarının yetiştirilecek ürünün seçiminde çok önemli rol oynaması, tarımsal üretimde doğayı üstün kılmakta olup, insan faktörü ancak yardımcı durumda kalmaktadır.

- Tarımsal üretimde doğal koşullara olan bağımlılık, aynı zamanda tarımsal üretimi etkileyen risk ve belirsizlikleri de artırmaktadır.

- Tarım sektöründe üretim ve pazariyatına serbest rekabet sistemine en yakın koşullar altında oluşur. Ekonominin diğer kesimlerinde çeşitli tekelier ve tekelci eğilimler devam ederken, genellikle tarım serbest rekabetin garantisini oluşturmaktadır.

- Tarım ürünlerinde talep ve arzın fiyat esneklikleri düşüktür. Tarım ürünlerinin büyük bölümü yaşam için gerekli gıda maddeleri olduğundan, bu ürünlerin fiyatlarındaki değişimler zamanla, tüketicilerin alımlarında önemli değişiklikler yaratmaz.

- Tarımsal üretim pekçok üretim dalında kesikli ve mevsimseldir. Bu nedenle de sektörde mevsimlik işgücü fazlası söz konusudur.

- Tarımsal üretim birimleri genellikle küçük aile işletmelerinden oluşmaktadır.

- Tarım sektöründe iş ve aile yaşantısı iç-içe olup, kesin sınırlarla ayrılamayan bir bütündür.

- Söz konusu özellikleri nedeniyle dünyanın birçok bölgesinde tarım gelir sağlayan bir ekonomik faaliyet dalı olmaktan ziyade bir yaşam şeklidir ve belirli ölçüde kendine yeterlidir.

- Çiftçilerin eğitim düzeylerinin yüksek olmaması, teknik tarım yöntem ve araçlarının kullanımını engellemekte ve gelir düzeyleri de tarım dışı kesimlere oranla daha düşük kalmaktadır.

Yukarıda sıraladığımız özelliklerinin gereği ve ülke ekonomisinde üstlendiği önemli görevleri nedeniyle, günümüzde tarım sektörünün ister gelişmiş, isterse gelişmekte olsun, her ülkede özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. az veya çok devletin yardım ve koruması altındadır.

1.3. Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisine Katkıları

Tarımsal üretim, üreticiler için geçim aracı, gelir kaynağı, ülke ekonomisi için ise toplumun beslenmesi, tarıma dayalı endüstri ile hammadde ve dış satım maddeleri üretimi açısından çok büyük önem kazanmaktadır.

Bu nedenle tarım sektörü ülke ekonomilerine, gelişme hızı ve ekonomideki payına bağlı olarak, üretim faktörü katkısı, ürün (hasıla) katkısı ve piyasası veya pazar katkısı yapmaktadır⁽¹⁾. Bu katkıları çok kısa olarak tanımlamak, sonra da her birini ayrıntılı olarak incelemek yararlı olacaktır.

⁽¹⁾ Gülten Kazgan, Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme, İst. Univ. Yay. No: 1210, İktisat Fak. No: 199, İst. 1966, s. 250-261

Üretim faktörü katkısı; Tarım sektörü, ulusal ekonomiye temel üretim faktörlerinden olan işgücü ve sermaye (kapital) katkılarında bulunarak, ekonominin genel gelişim sürecinde üretim faktörü görevini yerine getirmektedir.

Ürün (hasıla) katkısı; Tarım sektörünün ulusal gelir içerisindeki payı ne kadar büyükse ve oransal gelişme hızı ne kadar yüksekse, tarımın ülke ekonomisine ve ekonomik gelişmeye ürün katkısı o kadar yüksek, bu değerler ne kadar küçükse ürün katkısı o kadar az olmaktadır.

Piyasa katkısı; Tarım sektörünün ulusal ekonomilere piyasa katkısı, toplam tarımsal üründen pazarlanan oran, tarım sektörünün satın aldığı girdilerin tarımsal ürüne oranı ve tarımsal ürünlerin önemli dış satım mallarını oluşturması durumunda döviz getirisi içerisinde tarımsal ürünlerin ve hammaddesini tarımdan alan endüstri ürünlerinin payına göre önem kazanmaktadır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türk ekonomisindeki gelişmeler düşünüldüğünde, tarım sektörünün ekonomimize ve ekonomik gelişmemize katkılarının 1923-1950 döneminde en yüksek düzeyde olduğu görülür. Bu dönemde tarım sektörünün ve tarımsal nüfusun ekonomide çok ağırlıklı olduğu, ekonomik gelişme sürecine paralel olarak tarım sektörünün ekonomimizdeki öneminin ve ekonomik katkılarının günümüzde oransal olarak giderek azaldığı söylenebilir.

1.3.1. İşgücü katkısı

Ülkemizin ekonomik ve sosyal yaşamında nüfusun önemi ve tüm sosyo-ekonomik nitelikleri "Türkiye'nin Başarı Kaynakları" bölümünde çok geniş olarak incelenmiştir. Burada tarımın üretim faktörü katkısı kapsamında nüfusun işgücü katkısı ele alınmaktadır.

Nüfus bir yandan çeşitli gereksinimlerimizi karşılayan mal ve hizmetlere karşı talep oluştururken, öte yandan üretimin önemli bir ögesi olan işgücü arzını sağlar.

Tarımsal nüfus, genellikle göçimlerini tarım sektöründen sağlayanlarla, bunlara bağımlı olan nüfustan oluşmaktadır. 1927 yılında toplam nüfusun %75,8'i köylerde, %24,2'si şehirlerde oturmakta iken, 1950 yılına kadar toplam nüfusta yedi milyondan fazla bir artış olduğu halde oransal olarak köylü ve şehirlî nüfus oranlarında belirgin bir değişiklik olmamıştır. 1950'yi izleyen dönemde ise bu oranlarda önemli değişimler olmuş ve hızlı bir şehirleşme sonucu, 1990 yılında toplam nüfusun %59'unun şehirlerde, %41'inin köylerde toplandığı görülmektedir. Köylü nüfus ile şehirlî nüfus oranlarındaki değişim, tarım sektöründeki aktif nüfusu etkilemiştir. Şöyleki, 1950 yılında tarımdaki aktif nüfus toplam aktif nüfusun %84'üne, 1970'de %66,1'ine ve 1990'da %47,8'ine gerilerken, diğer üretim kesimlerinin payı devamlı yükselerek 1950'de %16 iken 1970'de %33,9 ve 1990 yılında da %52,2 oranına ulaşmıştır. Nüfusun doğal artış hızının köylerde daha yüksek olduğu bilindiğine göre, aktif nüfusun sektörler

arası dağılımında tarım aleyhine olan değişme, tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle nüfus akımının bir sonucudur.

Ülkemizde tarımsal aktif nüfus oransal olarak azalmakla birlikte, sayısal olarak 10 milyon dolaylarından ilk kez son yıllarda 9,4 milyona düşmüş, endüstri ve hizmet sektörlerinin payı ise artmıştır. Ancak, sözkonusu işgücü transferinin ne ölçüde verimli faaliyetlerde çalışarak ulusal ekonomiye katkıda bulunduğu veya şehirlerde açık işsiz yahut verimsiz işlerde çalışarak gizli işsiz durumunda oldukları da önemli bir sorundur. Zira tarımsal işgücü endüstri ve hizmet sektörlerinin pek çok dalı için vasıfsız işçi durumundadır. Diğer taraftan tarım sektörü mevsimlik eksik istihdam durumu ile karşı karşıyadır. Tarım sektöründeki faaliyetlerin mevsimlik oluşu bu durumu ortaya koymaktadır. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olmadığı dönemlerde devamlı bir işgücü fazlası veya gizli işsizlik bulunmaktadır. Ülkemizde tarımsal işgücü fazlası Planlı Dönem başlangıcında (1962'de) bir milyon civarında iken, 1985'de 665 bin kişiye kadar gerilemiş, son yıllarda ise (1995) 1,5 milyona yükselmiştir.

Ülkemizde tarımsal işgücünün gelişmiş ülkelerdeki gibi etkin ve rasyonel kullanılamaması nedeniyle tarımda gizli ve mevsimlik işsizlik sorunlarının bir süre daha devam edeceği söylenebilir. Emek yoğun tarım teknolojisi uygulaması ile bir yandan daha çok emek arzına gereksinim duyulurken, öte yandan sermaye yoğun teknolojiler nedeniyle önemli miktarda insan işgücü açığa çıkmaktadır.

Tarımda işsizlik sorununun çözümü için, tarımsal faaliyetlerin bütün bir yıla yayılması sağlanmalı ve emekten en iyi biçimde yararlanabilmek amacı ile işletmelerde işgücü ve üretim planlaması yapılmalıdır. İşletmelerde farklılaşmaya gidilmesi, ekim nöbeti ve hayvancılığın geliştirilmesi, emek yoğun üretime ağırlık verilmesi gibi önlemlerle yılın her ayında üreticilere iş olanağı sağlanabilir¹⁷⁾.

1.3.2. Kapital (Sermaye) katkısı

Daha önce de belirttiğimiz gibi, ekonomik gelişmenin başlangıç aşamasında, aktif nüfusun çok önemli bir oranı tarımda çalışmakta ve ulusal gelirin çok yüksek bir oranı tarımda yaratıldığına göre, tarım dışı kesimlere işgücü ve kapital arzının artması için tarım sektörüne kaynak olarak bakılması normaldir. Ancak, unutulmaması gereken konu, tarımda kişi başına gelirin tarım dışı kesimlerden çok daha düşük olmasıdır. Tasarruf meyli ve miktarının gelir artışı ile doğru orantılı olduğu hatırlanırsa, ülkemizde gelişmenin başlangıcından ulusal gelirin yarıya yakın kısmının yarattığı tarım kesiminin tasarruf kapasitesinin düşük olduğu söylenebilir. Böylece, gönüllü tasarruflar bakımından tarım önemli bir kaynak olamamıştır. Aynı olgu, zorunlu tasarruflar bakımından da geçerlidir. Vergi oranları açısından, kişi başına gelirin düşüklüğü, zorunlu tasarruf kaynağı olarak da tarımın önemli olamayacağı kanısını doğrulamaktadır. Bununla beraber, tarımda gelir bölüşümü çok eşitsiz ise, geniş bir geçimlik

¹⁷⁾ İ.Hakkı İnan, A.g.e., s.22.

kesimi ile büyük toprak mülkiyeti ve ticari kesimin bir arada bulunduğu durumlarda, tarım önemli bir tasarruf kaynağı olarak önem kazanabilir.

Ülkemizde Cumhuriyet kurulduktan sonra tarımdan alınan ve devlet bütçesinin $\frac{1}{4}$ 'ünü oluşturan "Aşar"ın 17 Şubat 1925 tarih ve 552 Sayılı Yasa gereğince uygulamadan kaldırılması ile tarım kesimi zorunlu tasarruf kaynağı olarak önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. Ancak toplanmasında büyük haksızlık ve yolsuzluklar görülen ve başlıca ödeyicisi olan küçük çiftçilerin vergi yükü hafifletilmiştir. Savaş ekonomisi nedeniyle 1943 yılında kabul edilen 4429 ve daha sonra 4553 Sayılı Yasa'larla "Toprak Mahsulleri Vergisi" adı altında Aşar Vergisi tekrar uygulama alanı bulmuştur. Aynı olarak toplanan ve vergi matrahı belirlenmeyen bu vergi 3 yıllık uygulamadan sonra kaldırılmış. 1930-1940 döneminde Arazi Vergisi, Yol Vergisi ve Hayvanlar Vergisi olarak tarım sektörünün ödediği vergiler (tüketim vergileri hariç) devlet gelirlerinin ortalama %15 oranını oluşturmuştur. Yol Vergisi 1951 yılında kaldırılmış, Arazi vergisi ise önemini yitirmiş değerler üzerinden alındığından devlet gelirleri içerisindeki önemi gittikçe azalmış 1950-60 döneminde %2-3'e, 1960-63 de de %1'in altına düşmüştür. Arazi vergisi günümüzde "Emlak Vergisi Yasası" kapsamında olup %0,3 vergi oranı uygulanmaktadır. Ancak, 1.1.1986 tarihinden itibaren, belediye ve mücavir alan sınırları dışında bulunan ve tarımsal üretim amacı ile kullanılan arazi kiraya verilmemek koşuluyla arazi vergisinden muaf tutulmaktadır⁽¹⁾.

Hayvanlar Vergisi'nin devlet gelirlerine katkısı 1961 yılında %0,5 düzeyine düşmek suretiyle önemini yitirdiğinden, 31.12.1960 tarih ve 193 Sayılı "Gelir Vergisi Yasası" gereğince tamamen uygulamadan kaldırılmıştır. Bu yasa ile tarım sektöründe gelir vergisi uygulaması başlamış, ancak bu bir ölçüde göstermelik olmuş, etkin bir vergileme yapılamamıştır. 1950 sonrası dönemde tarım sektörünün zorunlu tasarruflar yönünden (tüketim vergileri dışında) önemli bir katkısı olmamıştır. 193 Sayılı GVK'nun 94'üncü maddesinde yapılan değişikliklerle, çiftçilerden satın alınan tarımsal ürünler için yapılan ödemelerden (ürünü satın alanların stopaj yapmak zorunda olan kişi veya kuruluşlar olması halinde) hayvansal ürünler için %2, diğer tarımsal ürünler için %4 oranında vergi (tevkifatı(stopaj)) uygulanması zorunludur. Günümüzde tarım sektöründe uygulanan vergi gelirlerinin en önemlisini söz konusu stopaj vergisi oluşturmaktadır olup, bu verginin de devlet gelirleri içerisindeki oranı önemli değildir⁽²⁾.

Ülkemizde 1.1.1986 tarihinden itibaren uygulanmaya başlayan Katma Değer Vergisi (KDV), tüm kesimlerin değişik yollarla tüketim vergisi olarak ödemekte oldukları pek çok sayıda dolaylı vergiyi uygulamadan kaldıran bir harcama vergisi olmuştur. Tarım kesimi de tüm harcamaları için söz konusu vergiyi ödemek durumunda olduğundan, günümüzde tarımın en önemli zorunlu kapital katkısı durumundadır.

(1) (2) Ayhan Tufan, Türkiye'deki Tarımsal Vergiler Üzerine Bir İnceleme, Zr. Fak. Yay., 1987, Ankara, 1988, s.27-35.

Tarımdaki gönüllü tasarrufların ve bunların tarım dışına aktarılıp aktarılmadığının belirlenmesi ise çok güçtür. Yapılan tahmini hesaplamalara göre, tarımdaki tasarrufların, tarımda yapılan yatırımlardan daha düşük olduğu; dolayısıyla tasarruflardaki kaymanın tarımdan tarım dışı üretim kesimlerine değil, aksine diğer kesimlerden tarıma doğru olduğunu göstermektedir.

Tarım sektöründen diğer kesimlere kaynak aktarımı konusundaki bir diğer gösterge de iç ticaret hadleri olup, genel olarak tarımsal ürünler fiyat endeksinin, sanayi ürünleri fiyat endeksine oranı ile açıklanmaktadır. Bu oranın tarım ürünleri lehine döndüğü dönemlerde, tarımdan tarım dışına bir kaynak aktarımı sözkonusu olamaz. Ülkemizde 1950-1963 yılları arasında durum böyledir⁽¹⁾.

Türkiye'de 1970-1980 yılları arasında genellikle enflasyon yüksek düzeyde seyretmiş olup, sanayi sektöründe fiyatların tarım sektöründen daha hızlı artması nedeniyle, 1963 baz yılına göre iç ticaret hadleri çoğunlukla (1975, 1976 ve 1977 yılları hariç); görece olarak tarım sektörünün aleyhine seyretmiş olduğundan, tarımdan tarım dışı kesimlere bir kaynak aktarımının sözkonusu olduğu söylenebilir⁽²⁾.

1980 sonrasında ise, 1981 baz yılına göre (Çizelge-45'e bakınız); sadece 1984-1985, bir de 1993 ve 1995 yıllarında iç ticaret hadleri tarım sektörünün lehine gelişmiş, diğer yıllarda ise sanayi sektörü fiyat artışlarının üzerinde geliştiğinden, tarımdan diğer kesimlere bir kaynak aktarımı sözkonusu olmuştur.

Tarım sektöründen diğer sektörlerle sermaye aktarımı konusunda buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalar ışığında, tarımın vergileme, tasarruf ve fiyat makasının iç piyasada tarım ürünleri aleyhine dönmesiyle, özellikle 1963 sonrası dönem için diğer üretim kesimlerine çok önemli sermaye katkısında bulunduğunu söylemek oldukça güçtür.

1.3.3. Ürün (hasıla) katkısı

Ulusal ekonomiler geliştikçe, tüm üretim kesimlerinde farklı oranlarda olmakla birlikte genellikle bir ürün artışı sözkonusudur. Diğer üretim kesimlerindeki gelir artışına oranla, tarımsal gelir artışını inceleyerek, ulusal gelirin tarım, sanayi ve hizmetler arasında bölünüşündeki değişime üzerinde durarak, ekonomik gelişme süreci içerisinde tüm üretim kesimlerinin aynı oranda değil, farklı oranlarda gelir artışına neden olmaları dolayısıyla, ulusal gelirin yapısının da değiştiği görülür.

⁽¹⁾ Gülsen Katgan, A.g.e. - s. 255-256

⁽²⁾ Melin Talim ve Diğerleri, "Ulusal Ekonomide Tarımın Yeri ve Önemi", T.Z.M. IV, Teknik Kongresi, Ankara 9-13 Ocak 1965, Kongre Kitabı, Cilt I, Sayfa 15, Çizelge-13.

Tarım kesimi özellikleri gereği, gelişme hızı diğer üretim kesimlerine oranla daha düşük olan bir sektördür. Ancak, gelişmenin başlangıç aşamalarında ulusal ürünün yarısını veya daha fazlasını tarım sektörü oluşturduğu için, gelişme hızını belirlemesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Ülkemizde Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulusal hasılanın 2/3'ünü tarım sektörü oluşturmakta iken, zamanla bu önem devamlı olarak ve önemli ölçüde azalmıştır. Son yıllarda GSYİH içerisinde tarımın payı sabit fiyatlarla %15 oranına gerilerken, sanayi sektörü %30'lara, hizmetler sektörü de %55'lerin üzerine çıkmıştır (Çizelge-32). Mutlak değer olarak zaman içerisinde ulusal hasıladaki genel artışa paralel olarak tarımsal hasıla da artmış ve ulusal hasıla artışına tarım sektörü de çok önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak, tarımın GSYİH artışına etkisini, sektörün gelişme hızı ve oransal payının büyüklüğü etkilemiştir. Örneğin, Planlı Dönem başlarında tarım sektörünün ulusal hasılaya katkısı %38 gibi yüksek oranlarda iken, yıllık hasıla katkı payı ortalama %3,5 dolaylarında kalmış ve devamlı istikrarsız bir seyir izlemiştir. Buna karşılık bu dönem için sanayi sektörünün yıllık hasıla katkı payı %11, hizmetler sektöründe ise bu oran %7 civarında gerçekleşmiştir (Çizelge-18 ve Çizelge-32).

Tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının düşmesi, oransal öneminin azalmasıyla açıklanabilir. Ülkemizde sanayileşme yönündeki yapısal değişimin doğal sonucu olarak tarımın ulusal gelirdeki payının düşmesi, tarım sektörünün gerilediği anlamına gelmeyip, diğer sektörlerin tarıma göre oransal olarak daha hızlı geliştiğini göstermektedir.

Tarımsal gelirin incelenmesinde diğer bir konu da ekonomik gelişmeye paralel olarak tarım sektöründe çalışan kişi başına düşen gelirin, diğer üretim kesimlerinde çalışan kişi başına gelire göre değişim durumudur. Zaman içerisinde hem tarımsal gelir hem de tarım dışı kesimlerdeki gelir mutlak olarak bir artış göstermektedir. Ancak, yukarıda açıklandığı gibi, tarım dışı kesimlerde gelir artış hızının çok daha yüksek olması nedeniyle, tarımın ulusal gelir içerisindeki payı azalırken tarım dışı kesimlerin payı yükselmektedir. Gelişim sürecinde ekonomik sektörlerdeki aktif nüfus oranı da değiştiğine göre, bu değişimin hangi üretim kesiminde daha hızlı olduğu ve kişi başına tarımsal gelirin nasıl değiştiğinin incelenmesi de önemlidir.

İşgücü verimi, en basit fakat yaygın şekilde işçi başına düşen katma değer miktarına göre ifade edilmektedir. Ülkemizde sabit fiyatlara aktif nüfus başına düşen GSYİH miktarı tarım sektöründe tarım dışı sektörlerdekine göre beşte biri dolaylarında olup, zaman içerisinde daha da düşmüştür. 1970 yılında %21,46 olan oran, 1980'de %20,65'e 1990 yılında da %18,09'a gerilemiştir. Bu durum bir bakıma 1970-1980 ve 1980-1990 dönemlerinde tarımdan tarım dışına bir kaynak transferi olduğunu da göstermektedir⁽¹⁾.

⁽¹⁾ Metin Tarım ve Değeri, A.g.e., s.9-10.

1.3.4. Besin maddeleri katkısı

Tarım sektörünün her ülkede, özellikle gelişmekte olan ülkelerde toplumun besin maddeleri gereksinimini karşılamasının önemi büyüktür. Besin maddelerine olan talebi belirleyen iki temel öge ise, nüfus ve gelir esnekliğidir. Gelişmekte olan ülkelere nüfus artış hızının büyük olması yanında, talebin gelir esnekliği de gelişmiş ülkelere göre daha fazladır. Bu bakımdan, artan nüfusun ve artan gelirin besin maddeleri talebinde meydana getireceği artışın, besin maddeleri üretimindeki artışla ne ölçüde karşılanabildiğinin bilinmesi, özellikle gelişmekte olan ülkeler için, gelecekteki besin maddeleri gereksinimi açısından çok önemlidir.

ABD Uluslararası Kalkınma Dairesi'nin (AID) 1991 yılı raporuna göre, gelişmekte olan 79 ülke arasında yapılan araştırmada ülkemizin gıda güvenliğine sahip on ülke arasında olduğu belirtilmektedir. Gıda güvenliği kavramıyla, ülkelerin tarım kaynaklarının gücü, yiyecek üretiminin yeterlilik durumu ve ürün verimliliği amaçlanmaktadır.

Ülke nüfusunun besin maddeleri gereksiniminin karşılanması açısından, seçilmiş önemli gıda maddelerinin kişi başına düşen yıllık tüketim miktarları ve zaman içerisinde bunlardaki gelişim seyri yanında, yeterli ve dengeli beslenmek, sağlıklı bir toplum ve sosyo-ekonomik kalkınma için çok önemlidir. Bu nedenle tarımsal üretimdeki gelişmelerin, kişi başına düşen kalori (kalori/gün) ve protein miktarları (gr/gün) açısından ele alınması yararlı olacaktır (Çizelge-54).

Çizelge 54. Çeşitli ülkelerde kişi başına düşen kalori (kalori/gün) ve protein miktarı (gr/gün)

Ülkeler	1968-71			1979-81			1988-90		
	Kişi Başına Düşen Kalori Miktarı								
	Top.	Bitki.	Hayv.	Top.	Bitki.	Hayv.	Top.	Bitki.	Hayv.
Dünya	2433	2052	381	2579	2179	400	2697	2272	424
Gelişmiş	3196	2282	913	3287	2320	967	3404	2397	1008
Gelişmekte olan	2117	1957	161	2324	2129	195	2473	2233	240
TÜRKİYE	2862	2570	292	3053	2757	296	3196	2954	242
	Kişi Başına Düşen Protein Miktarı								
Dünya	64,9	43,2	21,7	67,5	44,4	23,1	70,9	46,1	24,8
Gelişmiş	95,0	44,4	50,6	98,6	42,9	55,7	103,5	44,0	59,5
Gelişmekte olan	52,4	42,8	9,7	56,3	44,9	11,3	60,6	46,8	13,8
TÜRKİYE	82,9	64,7	18,2	86,0	66,8	19,5	85,0	68,1	17,0

Kaynak: Metin Tarım ve Diğerleri, A.g.e., s.5-8, Çizelge-5.

Kişi başına düşen kalori miktarı (FAO verilerine göre) açısından, Türkiye dünya ortalamasının üzerinde bulunmakta, hayvansal kalori açısından ise durumu, ancak gelişmekte olan ülkeler düzeyinde kalmaktadır. Ayrıca ortalama olarak, dünyada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kişi başına düşen

hayvansal kalori miktarı artarken, ülkemizde bu miktar 1980 sonrasında azalmaya başlamıştır.

Kişi başına düşen protein miktarı bakımından da benzer bir sonuçla karşılaşmaktayız. Türkiye kişi başına düşen protein miktarı bakımından, dünya ve gelişmekte olan ülkelere göre daha iyi durumdadır. Ancak hayvansal protein bakımından gelişmiş ülkelerin çok altında, dünya ortalamasının da önemli miktarda altında kalmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler ortalamasının ise oldukça üzerinde olduğu söylenebilir. Hayvansal protein açısından 1980 sonrasında görülen olumsuz gelişmeler kişi başına düşen hayvansal protein miktarı açısından da sözkonusudur.

Bir ülkede besin maddelerinin yeterliliği konusundaki bir başka gösterge olarak, tarımsal üretimdeki gelişmeler yanında nüfus artışını da dikkate alarak hesaplanan, kişi başına besin maddeleri üretim endeksi kullanılmaktadır (Çizelge-55).

Çizelge- 55. Çeşitli ülkelerde kişi başına tarımsal üretim endeksi gelişmeleri

Ülkeler	1979-81	1982	1985	1990	1991	1992
Besin Maddeleri Üretim Endeksi						
Dünya	100,0	102,2	104,4	105,6	103,4	103,3
Gelişmiş	100,0	102,9	104,6	103,8	99,5	99,5
Gelişmekte olan	100,0	102,9	107,8	114,2	114,1	114,5
TÜRKİYE	100,0	100,8	96,3	98,5	94,7	93,3
Bitkisel Üretim Endeksi						
Dünya	100,0	103,4	105,4	104,9	102,2	102,7
Gelişmiş	100,0	105,1	104,8	102,9	98,8	99,9
Gelişmekte olan	100,0	106,5	107,9	110,1	109,9	109,1
TÜRKİYE	100,0	102,3	98,5	104,3	102,4	100,5
Hayvansal Üretim Endeksi						
Dünya	100,0	98,6	102,4	105,8	104,0	102,0
Gelişmiş	100,0	99,5	103,1	104,8	102,0	98,4
Gelişmekte olan	100,0	103,4	110,3	125,3	127,1	129,2
TÜRKİYE	100,0	97,6	96,7	93,2	85,5	85,0

Kaynak: Metin Talim ve Diğderi, A.g.e., s.7, Çizelge-6

Türkiye'de 1980 sonrası yıllar için hesaplanan besin maddeleri üretim endeksi, dünya, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait endekslerin altında seyretmiş ve genel olarak gerilemiştir. Bitkisel ürünler endeksi oldukça kararlı bir durum gösterirken, hayvansal üretim bakımından tamamen bunun aksi bir durum sözkonusudur. Hayvansal ürünler endeksi 1980 yılına göre 1991-1992 yıllarında 15 puan gerileyerek 85'e düşmüştür. Buraya kadar belirtilen tüm sayısal veriler, Türkiye'de tarımın ülke nüfusunun beslenmesi açısından çok önemli katkılarda bulunduğunu, kişi başına düşen kalori miktarının gelişmiş ülkelerekinden oldukça yakın, toplam protein miktarının da dünya ortalamasından ve gelişmekte olan ülkelerekinden fazla olduğunu göstermektedir. Ancak, hayvansal kalori ve protein bakımından arada çok büyük bir fark bulunmakta ve bu fark gittikçe büyümektedir. Ayrıca Türkiye'de besin maddeleri üretimindeki

gelişmelerin, kabaca yıllık %5 olarak hesaplanan talep artışını karşılayamadığını da burada belirtmek gerekmektedir⁽¹⁾.

1.3.5. Sanayi sektörüne katkısı

Her ülkede değişik oranlarda olmak üzere sanayi sektörünün önemli bir bölümü tarımsal hammadde işlemektedir. Bu yönü ile tarım sektörü sanayi sektörüne tarımsal girdi sağlayan en önemli kesimlerden birisi durumundadır. Aynı zamanda tarım diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere, bir yandan çiftçi ailesinin günlük yaşamda kullandığı girdiler için pazar oluşturarak, diğer taraftan da tarımsal üretimde kullanılan girdiler için gereksinim duymaktadır. Bu yönüyle de tarım kesimi girdi talep eden sektör olarak ulusal ekonomiye önemli bir piyasa (pazar) katkısında bulunmaktadır. Tarım sektöründe yaşayanların, tarım dışında üretilen tüketim mallarına olan talepleri de sosyo-ekonomik gelişmeye paralel olarak artmakta ve çeşitlenmektedir. Ancak bunlara ilişkin yeterli istatistiksel veri bulunamadığından sağlıklı bir değerlendirme yapma olanağı bulunamamıştır.

Ülkemizde tarımsal hammaddeleri işleyen sanayi dalları, gıda sanayii ve dokuma sanayii olmak üzere iki ana gruptan oluşmaktadır. Gıda sanayiinin alt dalları olarak; şeker, bitkisel yağ, un, konserve, süt, et ve içki sanayii sayılabilir. Dokuma sanayii ise pamuk ipliği, yün ipliği, pamuklu ve yünlü dokuma alt dallarından oluşmaktadır.

Çizelge 56'da gıda, içki ve dokuma sanayinden ana ürünler olarak 1980, 1990 ve 1994 yılları için üretim miktarları görülmektedir.

Çizelge 56. Ham maddesini tarımdan alan önemli sanayi ürünleri üretim miktarı

Ürünler	Birim	1980	1990	1994
Gıda ve İçki Sanayii				
Şeker	ton	1 293 912	1 579 078	1 727 194
Un	ton	1 437 349	1 364 844	1 255 934
Margarin	ton	189 119	483 831	481 035
Ayçiçek Yağı	ton	83 670	388 863	412 799
Zeytin Yağı	ton	17 868	20 323	28 493
Rakı	Bin litre	48 251	61 648	64 066
Bira	"	253 283	370 232	601 910
Dokuma Sanayii				
Pamuklu Dokuma	Bin metre	407 765	690 065	466 845
Yünlü Dokuma	"	19 040	24 360	23 389
Pamuk ipliği	ton	181 126	337 657	358 075
Yün ipliği	ton	15 669	59 542	54 373

Kaynak: DİE., Türkiye İstatistik Yılığ 1987 ve 1995.

1980 yılına oranla 1990 yılında un sanayii dışında hammaddesini tarımdan alan diğer sanayi ürünlerinin hepsinde önemli üretim artışları olmuştur.

⁽¹⁾ Metin Tarım ve Diğerleri, A.g.e., s.8.

1990 sonrası için ise bu üretim dallarından un, margarin, pamuklu dokuma, yünü dokuma ve yün ipliği üretim miktarlarında artış yerine bir azalmanın olması dikkat çekicidir.

Türkiye'de tarıma dayalı sanayinin geneide büyük bir üretim kapasitesi olmasına karşın, hammadde ve finansman yetersizliği gibi nedenlerden ötürü kurulu kapasitenin önemli kısmından yararlanılamamaktadır⁽¹⁾.

Tarım sektörü diğer sektörlerde üretilen ürünleri tarımsal üretimde girdi olarak kullanmak suretiyle de önemli katkıda bulunmaktadır. Çizelge-57'de önemli tarımsal girdilerin üretim miktarlarındaki gelişmeler görülmektedir. 1980-1990 yılları arasında tarımsal girdilerin talebine bağlı olarak tarımsal üretim miktarları önemli bir artış göstermiştir. Ancak 1990 sonrası için traktör sayısındaki artış dışında kimyasal gübre ve karma yem üretim miktarlarında azalma kaydedilmiştir.

Çizelge 57. Önemli tarımsal girdilerin üretimlerindeki gelişmeler

Girdiler	Birim	1980	1990	1994
Toplam Kim.Gübre	Ton	648 520	5 472 480	3 930 724
Toplam Traktör	Adet	436 369	692 454	763 529
Toplam Karma Yem	Ton	556 844	2 326 140	2 108 917

Kaynak: DİE., Türkiye İstatistik Yıllığı 1987 ve 1995.

1.3.6. Dış satım katkısı

Türkiye'de dış satımın ana sektörler olarak gelişimi Çizelge-52'de verilmiştir. Ülkemizde sanayi ürünlerinin dış satım içerisindeki payı 1980 yılında %36 iken 1995 yılında %97,5'e yükselmiş, öte yandan tarım ürünlerinin payı ise aynı dönemde %57,4'den %10,7'ye gerilemiştir. Ülkemizde tarım ve işlenmiş tarım ürünleri dış satım değerleri ana mal grupları olarak ele alındığında, toplam tarım ürünleri dış satımındaki oransal azalma alt gruplar olarak, bitkisel ürünler, canlı hayvan ve hayvansal ürünler, su ürünleri ve orman ürünlerinde de benzer bir durum göstermektedir. Bitkisel üretim dış satım değerlerinin, toplam dış satım değeri içerisindeki payı %52,7'den 1995 yılında %9,6'ya, canlı hayvan ve hayvansal ürünler dış satım değeri %3,7'den %0,7'ye, su ürünleri dış satım değeri %0,8'den %0,2'ye ve orman ürünleri dış satım değeri de %0,2'den %0,1'e gerilemiştir. İşlenmiş tarım ürünleri grubunun dış satım değeri 1980 yılında toplam dış satım değerlerinin %7,2'si oranında iken, bu oran 1984 yılına kadar artış göstererek %11,3 oranına yükselmiş, daha sonraki yıllarda ise %8-9 oranlarında seyrederek 1995 yılında %10,2 olmuştur.

Sonuç olarak, Türkiye tarımı halen dış satım değerleri içerisinde, tarım ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri olarak %23-25 dolayındaki döviz katkısı ile ulusal ekonomiye çok önemli bir dış satım katkısında bulunmaktadır.

⁽¹⁾ I.Hakkı İnan, A.g.e., s.31.

1.4. Tarım Sektörü Yatırımlarının Kullanım Alanlarına Dağılımı ⁽¹⁾

Tarım sektöründeki sabit sermaye yatırımları kullanım alanları olarak; sulama, toprak ıslahı, toprak muhafazası, tarım makina ve ekipmanları, bina ve pazarlama tesisleri, meyvecilik ve seracılık tesisleri, hayvancılıkla ilgili yatırımlar, araştırma, yayım, eğitime dönük yatırımlar, orman ve su ürünlerine ilişkin alt ve üst yapılan kapsamaktadır. Bu yatırımları ana kullanım alanları olarak gruplandırmak ve planlı dönemdeki gelişmeleri izleyebilmek amacıyla Çizelge-58 düzenlenmiştir. Ancak görüldüğü gibi IV. Plan Dönemi hedeflerinden sonrasına ilişkin tarım sektörü yatırımlarının dağılımını içeren verileri bulabilmek olanağı yoktur. 1980 yılından sonra, yıllık programlarda ve kalkınma planlarında ancak tarım sektörüne ilişkin önemli girdilerdeki gelişmeler büyüklük ve miktar olarak planlanmış ve gelişmeler de aynı şekilde verilmiştir. Böylece 1980 sonrasını önceki planlı dönemlerle karşılaştırma olanağı ortadan kalkmış olduğundan birimsel gelişmeler olarak bir sonraki kesimde ele alınmıştır.

Çizelge 58. Tarım sektörü yatırımlarının kullanım alanlarına göre dağılım %'si

Kullanım Alanları	I. Planlı Dönem		II. Planlı Dönem		III. Planlı Dönem		IV. Planlı Dön. Hedef
	Hedef	Gerç.	Hedef	Gerç.	Hedef	Gerç.	
Su ve Toprak Kaynaklarının Geliştirilmesi (1)	57,0	52,0	54,4	51,3	43,1	33,7	34,4
Tarımsal Traktör Mak. Ekipman	15,0	24,0	21,4	25,6	33,8	47,7	36,0
Diğer Bitkisel ve Hayvancılık Yat.	13,0	9,6	11,3	11,0	11,5	8,7	15,5
Ormancılık	8,8	11,6	9,8	9,4	9,3	8,3	10,3
Su Ürünleri	5,9	2,4	3,1	2,7	2,3	1,6	1,8
Toplam	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-	100,-

Kaynak: DPT III BYKP, s.217, Tablo. 131.

DPT IV BYKP, s.336, Tablo. 174.

(1) Makineler dahildir.

Ülkemizde tarım sektörü açısından, işlenen toprakların sınırına ulaşıldığı, teknolojinin ve verimliliğin belirli ürünler dışında düşük, altyapının eksik ve kamu hizmetlerinin yeterli olmadığı söylenebilir. Bu nedenle planlı dönemde köklü değişikliklerin tarımsal yatırımlarla gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

Toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi grubunda; sulama, taşkın koruma, toprak muhafaza, drenaj ve arazi ıslahı gibi yatırımlar yer almaktadır. Tarımsal üretim hedeflerine ulaşabilmek için sulama en önemli faktörlerden birisi olarak benimsendiğinden bu grupta yer alan yatırımlar dönem boyunca tarımsal yatırımların en önemli kullanım alanını oluşturmuştur. I. ve II. Planlı Dönemler'de, toplam tarımsal yatırımların %50'den fazlası toprak ve su

⁽¹⁾ Ayhan Tutan, Türkiye Ekonomisinin Kaynakları ve Genel Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım Kesiminin Durumu, A.Ü.Ziraat Fak. Yayınları No:1102, Ankara, s.111-115.

kaynaklarına ayrılmış, uygulamada da %50'nin üzerinde gerçekleşmiştir. III ve IV. Planlı Dönemler'de bu grup yatırımlar tarım makina ve ekipmanları lehine önemli oranda azaltılmış, uygulamada %25 noksanıyla gerçekleşmiştir. Toprak ve su kaynaklarını geliştirme yatırım grubunun ilk üç planlı dönem uygulaması sonucuna göre, ortalama %67'si kamu kesimi, geri kalan 1/3'lük kısmı özel kesim tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tarım makina ve ekipmanları (mekanizasyon) yatırım grubu için, I. Planlı Dönemde tarımsal yatırımların %15'i hedeflenmişken, dönem boyunca devamlı bir artışla bu hedef IV. Planlı Dönem için tarımsal yatırımların 2/5'lik kısmına ulaşmış, uygulamada da devamlı olarak bu hedefler çok aşılmış, III. Dönem ortalaması olarak tarımsal yatırımların yarısına ulaşmıştır. Mekanizasyon yatırımlarının ise %73'ü özel kesimce yapılmıştır.

Tarımsal yatırımlar içerisinde; hayvancılık pazarlama tesisleri, tarımsal binalar, araştırma ve yayım hizmetleri ve diğer tarımsal yatırımları içeren grubun, toplam tarımsal yatırımlardan aldığı pay ancak %10 civarındadır. Bu gruptaki yatırımların yarısı hayvancılık yatırımları olarak kullanılmış, ancak ülkemiz hayvancılığının sorunlarının çözümü için %5'lik yatırım oranı son derece yetersiz kalmıştır.

Planlı dönemde ormancılık yatırımları için ayrılan ve gerçekleşen pay, toplam tarımsal yatırımların ancak %10'u olup, tüm toprak varlığımızın 1/4'ü oranındaki orman varlığımızın korunması ve geliştirilmesi için ne denli yetersiz olduğu ortadadır.

Üç tarafı denizlerle çevrili olan ülkemizde toplam tarımsal yatırımlardan su ürünlerine ayrılan pay da son derece yetersiz (ortalama %3) olarak planlanmış ve uygulamada bu hedeflerin bile devamlı gerisinde kalmıştır.

1.5. Tarım Sektöründe Sermaye Girdisi Kullanımı⁽¹⁾

Bu kesimde, tarım sektöründe kullanılan başlıca sermaye girdilerindeki gelişmeler özet olarak ele alınacaktır.

Tarımda kullanılan girdilerin en önemlisi emektir. Ancak, emek, sermaye girdisi niteliğinde olmadığı gibi, 1.3.1.'de tarımsal işgücüne ilişkin yeterli bilgi verildiğinden burada bu konu üzerinde durulmamıştır.

Tarımda verimliliğin artırılması girdi kullanımının yaygınlaştırılmasına ve bu girdilerin tekniğine uygun şekilde kullanımına bağlıdır. Tarımsal girdiler, üretim faktörlerini etkin hale getirmektedir. Bu girdiler, tohum, gübre, tarımsal mücadele ilacı, tarım alet ve makineleri, sulama, karma yem ve damızlıktır.

⁽¹⁾ A. Tufan-C. Sayın, "Yatırımların Sektörel Dağılımı, T.Z.M. IV. Teknik Kongresi, Ankara 9-13 Ocak 1995, Kongre kitabı, Cilt 1, s.63-81.

1.5.1. Tohumluk, fide ve fidan

Birim alandan elde edilecek ürün miktarının artırılması, kaliteli ve üstün nitelikli tohumluk, fide ve fidan kullanımı ile yakından ilgilidir.

Ülkemizde tohumluk üretimi ve kullanımı konusunda özellikle 1982 ve 1983 yıllarında çıkarılan karamameler ve teşvik tedbirlerinin etkisi büyük olmuştur. Bu amaçla tohumluk üreticiliğinin gelişmesi için, özel sektör ve kamu sektöründen birlikte yararlanılması karara bağlanmıştır. 1993 yılı itibarıyla Türkiye'de 57 adet yerli ve yabancı kuruluş, tohumluk üretimi ile ilgili yatırım yapmıştır.

Buğday, arpa, çeltik ve yem bitkileri tohumluklarının tamamına yakın kısmı, soya fasulyesinin %70'i devlet kuruluşları tarafından karşılanırken, hibrit mısır ve sebze tohumluklarının %97'si, ayçiçeği tohumluklarının %98'i ve patates tohumluklarının da %95'lik kısmı özel sektör tarafından sağlanmıştır. 1990 yılı tohumluk üretim durumuna göre, kamu kuruluşlarının tohumluk üretimindeki payı %88,3, özel sektör payı ise %11,7 olmuştur. Tohumluk programı çerçevesinde 1994 yılında 84 763 ton buğday, 16 916 ton arpa, 3 897 ton hibrit mısır, 1 860 ton ayçiçeği, 28 641 ton pamuk tohumu, 1995 yılında ise 62 930 ton buğday, 10 441 ton arpa, 2 908 ton hibrit mısır, 2 090 ton ayçiçeği ve 28 975 ton pamuk tohumu ve 1 146 ton soya tohumu dağıtılmıştır⁽¹⁾.

Tohumculuktaki olumlu gelişmelere karşın, sebze ve meyveciliğin önemli girdilerinden olan fide ve fidan ülkemizde yeterli gelişme sağlayamamıştır. Ülkemizde fide ve fidan üretimleri devlet ağırlıklı olup, devlet kuruluşları yanında özel şahıs veya kuruluşlarca da fide ve fidan üretimi yapılmaktadır. Ancak, fide veya fidan gereksinimlerinin zamanında ve yeterli miktarda karşılanmakta olduğunu söylemek güçtür. Fidan üretim durumu, fide üretimine oranla daha iyi durumdadır. Tohumluk üretiminde de gelişme sağlanabilmesi için, bölgeler itibarıyla gereksinim duyulan çeşit ve miktarların önceden belirlenerek gerekli önlemlerin ve teşvik tedbirlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Ülkemizde fide ve fidan noksanlığının varlığı bilinmekte, ancak üretim ve dağıtım konusunda yeterli bilgi bulunmadığından bu konudaki gelişmeler de incelenememektedir.

1.5.2. Kimyasal gübre kullanımı

Bitkisel üretimde birim alandan elde edilen ürün miktarını artıran en önemli tarımsal girdilerden birisi de gübrelerdir. Yapılan bir araştırmaya göre⁽²⁾, ülkemizde üretilen bitkisel üretimin üçte biri kullanılan gübrelerin etkisi ile elde edilmektedir. Buna göre yapılan bir hesaplama ile 1993 yılında kullanılan gübrelerin değeri (1990 fiyatlarıyla) subvansiyonlar hariç 2 trilyon, sağlanacak ürünün katma değeri ise 20,7 trilyon TL olarak belirtilmiştir. Ancak özellikle son otuz yıllık dönemde, gübre fiyatlarının önemli ölçüde arttığı veya gübre

⁽¹⁾ DPT, 1995 Yılı Programı, s.40.

⁽²⁾ TZOB, Ziraat ve İktisadi Rapor 1992-1993, Yay.No: 174, Ankara 1994, s.167.

desteklerinin azaldığı yıllarda, çiftçilerin daha az gübre kullandıkları da bir gerçektir.

Ülkemizde toplam kimyasal gübre kullanım miktarı 1950 yılında sadece 42 000 ton, Planlı Dönem başı olan 1963 yılında 425 000 ton iken, 1993 yılında 11 150 034 tona⁽¹⁾ ulaşmış, ancak 1994 yılında tekrar 7 515 511 tona, 1995 yılında 4 386 000 tona gerilemiş olup, 1996 yılı için de bu değer 4 500 000⁽²⁾ ton olarak belirtilmektedir. Kullanım miktarı olarak ifade edilen bu değeri ekili-dikili alanlar toplamına böldüğümüz zaman, 1950 yılında 2,6 kg/ha kimyasal gübre kullanılan ülkemizde 1993 yılı için bu miktar 405 kg/ha'ya kadar yükselmiş, ancak 1994 yılından sonrası için ülkede tüketilen toplam kimyasal gübre tüketim miktarındaki azalma nedeniyle 1995 ve 1996 yılları için 163 kg/ha düzeyine gerilemiştir (Bu miktarlar Türkiye'de kullanılan kimyasal gübranın ticari şeklini ifade etmekte olup, aktif madde cinsinden değildir).

Çizelge 59: Tarım sektöründe sermaye girdisi kullanımındaki gelişmeler (1950-1995)

Girdiler	1950	1960	1970	1980	1990	1992	1994	1995
Kimyasal Gübre Tüketimi (000 Ton)	42	106	2 145	5 967	9 575	9 735	7 511	4 386
Gübre Tük. Ekv. Ürün Alanı (kg/ha)	2,6	4,2	79,0	211,6	343,3	383,0	271,7	163,0
Kırsal Sermaye Akümü (M\$)	542 382	1 76 727(*)	6 75 474(*)	1 646 230	2 910 020	5 100 000	3 189 000	3 291 000
Kırsal Sermaye Akümü/Ekv. Ürün Alanı (%)	0,9	3,8	3,5	6,0	10,9	11,2	11,5	12,1
Traktör Sayısı	16 885	42 126	102 985	426 386	695 833	725 933	757 506	776 863
Traktör Başına İlgilenen Alanlar (ha/100 tr.)	0,1	3,2	6,4	1,3	2,8	2,6	2,7	2,9
Yerleşik Mücadele İlaç Tüketimi (000 Ton)	-	14,7	25,1	26,8	25,0	30,0	22,0	26,1
İlaç Tüketimi Ekv. Ürün Alanı (kg/ha)	-	3,8	1,3	2,0	1,6	1,3	1,0	1,6

Kaynak: İlgil. DİE Tarım İstatistikleri Çizelgesi, Türkiye İstatistik Yıllıkları, DPT'nin Programları ve TCOB Ziraat ve İktisat Raportajları'ndan hazırlanmıştır. (*) 1960 yerine 1962, 1970 yerine 1972 yılı verileri.

Söz konusu gelişmelere karşın, gübre tüketiminde ulaşılan düzey, tarımda gelişmiş ülkelere göre oldukça gerilerde yer almaktadır. Nitekim hektara aktif madde olarak gübre kullanım miktarı 1993 yılında Hollanda'da 600 kg, Almanya'da 221 kg, Fransa'da 237 kg, İsrail'de 225 kg, Yunanistan'da 148 kg iken bu miktarın ülkemiz için 80 kg aktif madde olduğu görülür⁽³⁾.

Gübre kullanım miktarının artırılabilmesi için çözümlenmesi gereken sonuçların başında yerli üretimi artırmak gelmektedir. 1985 yılında 3,7 milyon ton olan yerli gübre üretim kapasitesi 1987 yılında 5,6 milyon tona yükselmiş, fakat önemli gübre hammaddeleri açısından dışarıya bağımlı olan gübre sanayii ancak tüketimin, 2/3'sine yakın bir kısmını yurt içerisinde üretebilmektedir.

⁽¹⁾ DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1995, Yay No. 1845, s. 329.

⁽²⁾ DPT, 1997 Yılı Programı, s. 41.

⁽³⁾ FAO, 1994 Fertilizer Yearbook, Vol.44 Series No. 125, Rome 1995.

1.5.3. Sulama alanları

Kitabın Birinci Bölümünden hatırlanacağı üzere, ülkemizde 8,6 milyon hektar tarım alanı ekonomik olarak sulamaya elverişli olup, 1994 yılı sonunda kamu ve halk sulamaları ile birlikte yaklaşık olarak 4 244 000 ha tarım arazisi sulanmakta iken, 1995 yılında buna 72 000 ha kamu sulama alanı daha eklenmiştir. Böylece toplam sulanabilir alanlarımızın %50,2'si sulamaya açılmış durumdadır. Ülkemizde sulamaya açılmış olan alanların, yaklaşık 28 milyon hektar olan tarımsal alan varlığımız içerisindeki payı ise ancak %15,4 oranında kalmaktadır. Oysa ülkemizin yağış rejimi, doğal kaynaklar incelenirken belirtildiği gibi, Karadeniz Bölgesi dışında kalan bölgelerimizde genelde sulamayı gerekli kullmaktadır. Bu nedenle, ülkemizde sulamaya açılmış olan alanların yetersiz olduğu, sulanabilir nitelikteki alanların tamamının sulanması gerektiği bir gerçektir.

Planlı Dönem başında ülkemizde kamu kuruluşlarında sulamaya açılan alanların miktarı 178 727 ha iken, bu miktar I.Plan Dönemi sonunda 565 298 ha'a, II.Plan Dönemi sonunda 975 474 ha'a, III.Plan Dönemi sonunda 1 520 540 ha'a ulaşmış ve 1995 yılı sonunda kamu sulama alanları 3 261 000 ha'a ulaşmıştır. Böylece 1950 yılında kamu sulama alanlarımızın toplam tarım alanımıza oranı %1 civarında iken bugün %12,1'e yükselmiştir (Çizelge-59).

Ülkemizde halen 5 milyon ha. dolayındaki tarım alanı her yıl nadasa ayrılarak üretim dışı kalmakta ve toprak kullanımı açısından sakıncalı bir durum ortaya çıkmaktadır. Sulama alanlarımızın genişlemesiyle, tarımsal verimlilik önemli düzeyde yükseleceği gibi sulanabilir nitelikteki toprakların sulamaya açılarak her yıl ekilmesiyle, tarım topraklarımızdan yararlanma oranı da artırılmış olacaktır.

1.5.4. Tarımsal mücadele ilacı kullanımı

Tarımsal üretimde verimi ve kaliteyi yükseltmek, hastalık ve zararlılara karşı alınacak önlemlere ve tarımsal mücadele çalışmalarına bağlıdır. Dünyada tarımsal üretimin yaklaşık %35'inin hastalık ve zararlılar tarafından yok edildiği tahmin edilmektedir. Yurdumuzda ilk Ziraî Mücadele ve Ziraî Karantina Yasası 1957 yılında uygulamaya girmiş ve 1960 yılından sonra ülkemizde mücadele ilaçları üretimi de başlamıştır. Bugün ülkemizde tüketilen mücadele ilaçlarının %90'ı yerli üretimle karşılanmaktadır. 1995 yılında ülkemizde tüketilen tarımsal mücadele ilaçlarının toplamı 38.000 tona (Toz kükürt hariç) ulaşmıştır. Bu miktar ekili-dikili alanlara oranlandığında, hektar başına 1,8 kg. civarında tüketim olduğu anlaşılır (Çizelge-59). 1960 öncesi çok düşük düzeyde tarımsal mücadele yapılan veya ilkel yöntemler kullanılan ülkemizde, sözkonusu gelişmeye karşın, ilaç kullanım düzeyi, gelişmiş tarım ülkelerinin oldukça gerisinde yer almaktadır. Ancak, üreticilerimizin ilaç kullanımındaki bilgi düzeyleri çok yetersiz olup, kullanım tekniği, miktarı ve zamanlama iyi bilinmemektedir. Sağlıksız ve tekniğine uygun kullanılmayan mücadele ilaçları, hem bitki hem de çevre ve insan sağlığını tehdit edici olabilmektedir. Uygun ve

zamanında tarım ilaçlarının kullanılabilmesi amacıyla çiftçilerimizin eğitilmesi gerekmektedir. Her ekonomik faaliyette olduğu gibi tarımda da insan en önemli faktörlerden birisidir. Bu gerçek gözönüne alınarak çiftçimizin eğitimi ağırlıklı bir konu olarak ele alınmalıdır.

1.5.5. Tarım alet ve makinaları kullanımı

Tarımda işlemlerin tekniğine uygun olarak ve zamanında yapılması ve insan verimliliğinin artırılması açısından, tarım alet ve makinaları büyük önem kazanmaktadır.

Tarımda kullanılan güç makinalarının başında traktör gelmektedir. Günümüzde ülkelerin tarımsal mekanizasyon düzeylerinin karşılaştırılmasında traktör varlıklarına dikkate alınmaktadır. Bu nedenle tüm ülkelerde traktör ticareti, dünya tarım alet ve makinaları ticaretinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Ülkemizde traktör sayısı, daha önce değinildiği gibi 1948 yılından itibaren dış yardımlarla hızlı bir artış göstermiştir. 1950 yılında 100 ha. işlenen tarım alanlarına düşen traktör sayısı 0,1 iken bu sayı, işlenen alanların hızla artışına karşın, traktör sayısının da hızlı artışı sonucu, 1960 yılında iki katına çıkmıştır. 1995 yılında ise 100 ha. işlenen tarım alanına düşen traktör sayısı 2,9'a kadar yükselmiştir (Çizelge 59). Ancak, ulaşılan bu düzey 1,86 olan dünya ortalamasının üzerinde bulunmasına karşın, tarımda gelişmiş ülkelerin gerisinde yer almaktadır. Şöyle ki, 1989 yılı verilerine göre; işlenen tarım alanında 100 ha. alana F.Almanya'da 19,6, Fransa'da 8,4, İngiltere'de 7,8, Yunanistan'da 6,3 ve Romanya'da 1,5 adet traktör düşmektedir. Bu verilere göre, ülkemiz Romanya dışındaki ülkelerin oldukça gerisinde yer almaktadır⁽⁷⁾.

Ülkemiz traktör sayısındaki gelişmeler planlı dönem öncesi ve planlı dönemler olarak iki dönemde incelenebilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra 1948 yılında 1756 olan traktör sayısı, bu yıldan sonra Marshall Planı ile devamlı artarak 1950'de 16 585'e, 1960 yılında 42 136'ya ve 1963 yılında da 50 800'e ulaşmıştır.

Planlı dönemde, 1964 yılında uygulamaya giren montaj sanayi talimatı ile ülkemizde montaj sanayi şeklinde traktör üretimi başlamıştır. II ve III. Planlı Dönemlerde traktör üretimine ağırlık verilmiş, yine III. Planlı Dönemde ithalatta da büyük artışlar olmuş, 1970 yılında 105 865 olan traktör sayısı 1980 yılında 438 369'a; 1990 yılında 695 000'e ve 1995 yılında da 776 863'e ulaşmıştır. 1979 yılından itibaren traktör ithalatı çok azalmış, buna karşılık dış satım başlamıştır. 1983-85 yılları arasında yılda 7-8 bin civarında traktör dış satımı yapılmış, 1986 yılından sonra dış satım çok azalmış ve az da olsa tekrar dış alım başlamıştır. Bunun nedeni, son yıllarda traktör üreten firma sayısının 4'e düşmesi ve bu

⁽⁷⁾ TZDSB, Ziraat ve İktisadi Rapor 1990-1991, s. 229-231.

firmaların düşük kapasite ile çalışmaları sonucu üretimin önemli ölçüde düşmesidir.⁽¹⁾

Biçerdöver ülkemizde hububat hasadında, hasat ve harman işlerinde zamandan ve işgücünden tasarruf sağlayan tarım makinelerindendir. Ülkemizdeki biçerdöverlerin büyük bir kısmı bedelsiz ithalat yolu ile sağlanmakta, yurt içinde ise bir tek firma üretim yapmaktadır. DİE verilerine göre, 1980 yılında 5 500 civarında olan biçerdöver sayısı, 1985 yılında 13 600'e ulaşmış, 1990 yılında ise 11 741 olarak belirtilmiş olup, 1000 ha. tarımsal alana 0,6 adet biçerdöver düşmektedir.

Ülkemizde tarım aletlerinin tamamına yakın bir kısmı, yerli üretimle karşılanmakta olup, bunların çeşit ve markaları da çok fazladır ve genellikle küçük imalathanelerde üretilirler. Bu nedenle de ileri teknolojiyi izleme ve uygulama güçlüğü vardır.

1.5.6. Karma yem kullanımı

Hayvanların genetik kapasitelerinde bulunan verim kabiliyetinden en iyi şekilde faydalanmanın yolu, dengeli ve yeterli beslenmektir. Hayvansal üretimde bulunan tarım işletmelerinin, kullandıkları girdilerin %60-70'lik kısmını doğrudan doğruya yem oluşturmaktadır. Yurdumuzda yapılan hayvancılıkta genellikle çayır-mer'alara dayalı yani ekstansif üretim sisteminin egemen olduğunu görmekteyiz. Oysa ülkemizde çayır-mer'a alanları mevcut hayvan sayısına oranla yetersiz kalmakta ve uzun yıllar aşırı ve erken otlatma nedeniyle de verimini kaybetmiş durumdadır. Ayrıca ülkemizde çayır-mer'a alanlarının verimsizliğini giderici önlemler de alınmadığı gibi, yem bitkileri ekiliş alanları ve üretim miktarları da düşük düzeydedir. Ülkemizde ekili tarım arazilerin ancak %3'ünde yem bitkileri tarımı yapılmaktadır. Bu oranın %20-25 düzeyine yükseltilmesi zorunludur.

Son yıllarda ülkemizde hayvan yetiştiriciliğinin mer'a hayvancılığından, ahır hayvancılığına doğru yöneldiğini görmekteyiz. Bu değişiklikte, ülkemizde planlı dönemle başlayan, kamu ve özel sektör karma yem üretimindeki hızlı gelişmenin büyük etkisi olmuştur. Halen karma yem üretimi yapan kamu ve özel sektör yem fabrikası sayısı 310 adet civarındadır. Bu fabrikaların yıllık yem üretim miktarı 1990 yılında 2,3 milyon tona ulaşmıştır. Bu miktarın 0,7 milyon tonu kanatlı yemi, 1,6 milyon tonu da küçük ve büyükbaş hayvan yemidir. Hayvan popülasyonumuzun büyüklüğü karşısında, üretilen karma yem miktarı son derece yetersiz kalmaktadır. Ayrıca çayır-mer'alardan elde edilen kaba yem gereksinimi açısından durum ele alındığında, ülke hayvancılığının gereksinim duyduğu kaba yem miktarı 49 milyon ton olarak hesaplanmaktadır. Halen çayır-mer'alarımızdan elde edilen kaba yem miktarı 20 milyon ton civarında olup, yaklaşık 30 milyon ton kaba yem açığımız bulunmaktadır.

⁽¹⁾ TZOB, Ziraat ve İktisadi Rapor, 1990-1991, s.229-231.

1.6. Tarımsal Üretimin Üretim Grupları Olarak Durumu

Ülkemizde önemli tarım ürünlerinin üretim ve verim durumlarındaki gelişmelerden önce tarım işletmelerimizin tasarruf durumlarını kısaca incelemek yararlı olacaktır.

Tarım işletmelerine ilişkin bilgiler tarım anket ve sayımlarından elde edilmektedir. Son yapılan 1991 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre, 4 091 530 adet tarım işletmesi belirlenmiştir. Bu işletmelerden kendi arazisini işleyenlerin sayısal oranı %92,57 olup, bu işletmeler arazi varlığı olarak toplam arazilerin %89,3'üne sahiptirler. Sahip buldukları tarım arazilerine ek olarak dışarıdan arazi tutan tarım işletmeleri ise toplam işletmelerin %5,78'ini oluşturmaktadır. Bu işletmelerin sahip oldukları arazilerin oranı ise %9,75'dir. İki gruptaki işletmeler işletme sayısı olarak toplam işletmelerin %98,35'ine ve arazi varlığı olarak da toplam arazilerin %99,05'ine sahiptirler. Yalnızca kiracılık ve yalnızca ortakçılık yapanlar ise sayı ve arazi varlığı olarak önemli değildir (Çizelge-60).

Çizelge 60. Türkiye'de arazi tasarruf durumu (1991)

Arazi Tasarruf Şekilleri	İşletme Sayısı	Oran %	Arazi (Ha)	Oran %
Kendi arazisini işleyenler	3 787 529	92,57	20 774 891	89,30
Ek arazi tutanlar	236 490	5,78	2 268 233	9,75
Yalnız kiracılık yapanlar	48 280	1,18	134 931	0,58
Yalnız ortakçılık yapanlar	12 684	0,31	60 486	0,26
Diğer arazi işleyenler	4 501	0,11	20 938	0,09
Kiracılık-ortakçılık yapanlar	2 046	0,05	6 979	0,03
TOPLAM	4 091 530	100,00	23 263 932	100,00

Kaynak: I. Hakkı İnan; A.g.e., s.23, Çizelge 2.3.

Türkiye'de ekonomik gelişmeye ve endüstrileşmeye paralel olarak, köyden-kente hızlı göç hareketi sonucu, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi tarım işletmelerinin sayısı zaman içerisinde azalmamıştır. Aksine 1952 Tarım Sayımı sonuçlarına göre 2 527 000 olan işletme sayısı 1963 Tarım Sayımı'na göre 3 100 947, 1970'de biraz azalmayla 3 080 666, 1980 yılında 3 650 000 ve 1991 yılında da 4 091 530'a yükselmiştir (Çizelge-61).

Aynı dönemde işlenen arazi genişlikleri de artış göstermiş, ancak işletme sayısındaki hızlı artış nedeniyle işletme başına düşen ortalama işletme genişliği 1952 yılında 77 dekar iken bu miktar 1991 yılında 56,9 dekara gerilemiştir.

Ülkemizdeki tarım işletmelerinde toprak yetersiz ve toprak mülkiyetinin dağılımı da dengesizdir. 1952 yılında işledikleri arazi genişliğine göre çiftçilerin %30,8'si 20 dekardan daha küçük olan arazi büyüklüğüne, %31,5'i de 21-50 dekar arası işletmelere sahiptirler. Bu duruma göre toplam çiftçilerin 2/3'e yakın (%62,1) kısmı 50 dekardan daha küçük işletmeler üzerinde üretim yapmıştır ve

Çizelge 61. Tarım sayımları sonuçlarına göre Türkiye'de işletme büyüklüklerinin dağılışı ve arazi varlığı

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	1 9 8 7					1 9 8 2				
	Sayı (000)	Oran %	İşlenen Arazi		Ortalama İşletme Büy (Da)	Sayı (000)	Oran %	İşlenen Arazi		Ortalama İşletme Büy (Da)
			(000 Ha)	Oran %				(000 Ha)	Oran %	
1-20	773	30,8	636	4,3	10,8	1 269	40,9	1 176	7,0	9,3
21-50	797	31,5	2 790	14,3	35,0	863	27,9	2 903	17,4	33,8
51-100	552	21,8	4 012	20,7	72,7	562	18,1	3 995	23,9	71,1
101-200	260	10,3	3 705	19,3	144,5	282	9,4	3 973	23,7	138,2
201-500	107	4,2	3 232	16,6	300,0	100	3,2	2 842	17,0	264,2
501 +	38	1,5	4 826	24,9	1 270,0	18	0,5	7 854	47,0	1 201,4
Toplam	2 527	100,0	19 492	100,0	77,0	3 101	100,0	18 733	100,0	54,0

İşletme Büyüklüğü (Dekar)	1 9 7 0					1 9 9 1				
	Sayı (000)	Oran %	İşlenen Arazi		Ortalama İşletme Büy (Da)	Sayı (000)	Oran %	İşlenen Arazi		Ortalama İşletme Büy (Da)
			(000 Ha)	Oran %				(000 Ha)	Oran %	
1-20	1 488	48,2	1 243	9,8	8,0	1 428	34,8	1 310	5,8	9,2
21-50	930	28,9	2 758	20,0	33,6	1 315	32,1	3 856	16,5	29,2
51-100	455	14,7	3 233	23,2	71,4	736	18,0	4 629	20,0	63,0
101-200	221	7,2	3 043	21,8	137,7	365	9,7	4 660	21,0	129,6
201-500	76	2,5	1 991	14,2	255,3	179	4,4	4 611	19,8	257,6
501 +	13	0,5	1 560	11,2	1 200,0	38	0,9	3 985	17,1	1 049,7
Toplam	3 081	100,0	13 058	100,0	43,3	4 081	100,0	23 264	100,0	56,9

Kaynak: - A. Fethi Apı; Tarım Ekonomisi, A.Ü. Zr. Fak. Yay. No: 741, Ankara 1980, s. 387, Tablo-99
 - Rasal Akden, A.g.e., s. 179-181.
 - İ. Hakkı İnan, A.g.e., s. 23-24.

İşledikleri alan toplam işlenen alanların sadece %18,6'sıdır. 1991 yılına gelindiğinde, 50 dekara kadar arazi genişliğine sahip olanlar, hem sayıca (toplam çiftçilerin %87'si) artmış, hem de işledikleri toplam alan bir miktar artarak %22,1 oranına yükselmiştir.

1991 yılı verilerine göre, 100 dekardan büyük işletmelerin toplam işletmeler içerisindeki oranı %15, buna karşılık işledikleri alan toplam işlenen alanların %57,9'udur. 500 dekardan büyük olan işletmelerin oranı ise sadece %0,9 olduğu halde işledikleri arazi oranı %17,1 dir. Toprak mülkiyetinin dengesiz dağılımı ve sahip olunan toprakların küçüklüğü yanında, çok parçalı ve dağınık olmaları, verimliliği ve işgücü başarısını da olumsuz yönde etkilemektedir. Ülkemiz tarım işletmeleri ortalama olarak beş parça araziden oluşmaktadır.

1.6.1. Bitkisel Üretim

Ülkemizde bitkisel üretimin ulaştığı gelişmeyi izleyebilmek için hububat, baklagiller, endüstri bitkileri, yağlı tohumlar, sebzeler, bağlar, çay ve meyveler olarak önemli ürünlerin ekilir alanlarını, üretim miktarlarını ve verim durumlarını gözden geçirmek yararlı olacaktır.

Türkiye'de yetiştirilen önemli tarla ürünlerinin kırkbeş yıllık üretim alanları, üretim miktarları ve ürün verimlerindeki gelişmeler Çizelge-62'de verimiştir. Buğday, arpa ve pirinç ekim alanları bu dönemde yaklaşık iki katına genişlemiş, üretim miktarları buğday ve arpada 4, pirinçte ise 3 kat artış göstermiştir. Mısır ekim alanlarında değişiklik olmamasına karşın mısır veriminin 3 katına çıkması nedeniyle üretim de 3 kat artmıştır. Buğday ve arpa verimleri 2 katına çıkmış, pirinç verimi ise ancak %50 artış göstermiştir. Baklagiller ekim alanları ve buna bağlı olarak üretimi miktarları dört katına yükselmiş ancak verimde bir yükselme olmamıştır. Şeker pancarı ekim alanları 6 kat, pamuk ekim alanları 2 kat, ayçiçeği ekim alanları 5 kat artış göstermiştir. Bu ürünlerin üretim miktarı ise, şekerpancarında 10 kat, pamukta 7 kat, ayçiçeğinde 13 kat ve patatesten 8 kat artış göstermiştir.

Çizelge 62. Türkiye'de bazı önemli tarla bitkilerinin ekim alanı, üretim ve verimindeki gelişmeler

Yıllar	Birim (*)	Buğday	Arpa	Pirinç	Mısır	Bakla- giller	Şeker Pancar	Pamuk	Ayçiçeği	Patates
1950	Alan	4 477	1 302	24	554	438	91	448	110	75
1955	Alan	7 000	2 040	29	706	520	97	626	154	109
1960	Alan	7 700	2 208	45	695	572	202	621	137	190
1965	Alan	7 900	2 175	50	650	632	198	688	166	145
1970	Alan	8 800	2 590	67	648	634	124	528	360	185
1975	Alan	9 350	2 600	58	600	568	214	670	418	175
1980	Alan	9 020	2 800	52	583	722	299	672	575	193
1985	Alan	8 300	3 350	62	567	1 434	302	660	643	207
1990	Alan	9 450	3 350	53	515	2 285	360	641	716	192
1995	Alan	9 400	3 025	50	515	1 870	312	741	585	200
1950	Üretim	5 872	2 047	51	628	385	855	118	66	605
1955	Üretim	6 600	2 988	61	855	487	1 756	157	138	1 116
1960	Üretim	6 450	3 100	110	1 086	640	4 384	179	123	1 400
1965	Üretim	6 500	3 300	130	945	569	3 421	325	160	1 680
1970	Üretim	10 600	3 355	160	1 040	582	4 254	400	375	1 810
1975	Üretim	14 750	4 800	150	1 200	675	6 947	480	488	2 480
1980	Üretim	16 500	5 300	143	1 260	618	6 766	500	750	3 000
1985	Üretim	17 500	6 300	162	1 400	1 467	9 800	518	800	4 106
1990	Üretim	20 000	7 500	138	2 100	2 188	13 688	665	860	4 300
1995	Üretim	18 000	7 500	150	1 900	1 849	11 171	837	900	4 750
1950	Verim	89	159	213	106	89	1 679	25	50	802
1955	Verim	96	113	213	121	95	1 761	25	90	1 024
1960	Verim	110	138	259	157	112	2 150	29	80	879
1965	Verim	108	119	260	145	108	2 189	47	100	1 159
1970	Verim	116	126	236	160	106	2 405	76	104	1 238
1975	Verim	156	173	274	200	119	3 239	72	117	1 391
1980	Verim	182	189	275	212	112	2 512	74	130	1 639
1985	Verim	182	194	261	235	102	3 049	78	124	1 981
1990	Verim	212	218	290	408	96	3 682	102	120	2 240
1995	Verim	192	215	300	369	89	3 577	113	154	2 379

Kaynak: ÖİE, Tarım İstatistikleri Özeti.

(*) Alan = 1000 Ha., Üretim = 1000 Ton, Verim = Kg/Ha

Bazı önemli bahçe bitkilerinin üretim alanı, üretim miktarı ve verimlerdeki gelişmeler ise Çizelge-63'den izlenebilir. Görüldüğü gibi özellikle 1985 yılından sonra bağlık alanlarda önemli azalmalar olmuş; ancak üzüm veriminde bu dönem için %50 civarındaki artış nedeniyle üretim miktarı etkilenmemiştir. Çay, elma, portakal ve zeytinin üretim miktarları, ekim alanlarının ve verim artışlarının etkisi ile önemli artışlar göstermiştir. Elma üretimindeki artış 17 kat, portakal 8 kat ve zeytin üretimi periyodisite nedeniyle yıldan yıla dalgalanma göstermekle birlikte 2 kata yakın bir artış göstermiştir. Domates üretim artışı da 4 kat olarak gerçekleşmiştir.

Çizelge 63. Türkiye'de bazı önemli bahçe bitkilerinin üretim alanı, üretim ve verimlerdeki gelişmeler

Yıllar	Birim(*)	Bağlar	Çay	Elma	Portakal	Zeytin	Domates
1950	Alan	-	-	6 365	-	29 742	-
1955	Alan	-	-	10 046	4 480	44 265	-
1960	Alan	750	18	13 803	5 494	54 845	-
1965	Alan	800	20	18 000	7 300	64 252	-
1970	Alan	845	26	19 061	7 889	68 081	-
1975	Alan	790	50	23 000	8 325	72 720	-
1980	Alan	820	54	27 850	8 654	73 750	-
1985	Alan	525	57	30 175	9 240	75 850	-
1990	Alan	580	81	31 500	9 816	80 600	-
1995	Alan	565	77	32 530	11 065	81 437	-
1950	Üretim	-	-	125	-	265	-
1955	Üretim	-	-	109	141	200	-
1960	Üretim	3 189	22	208	179	427	-
1965	Üretim	3 350	59	382	300	394	-
1970	Üretim	3 850	153	748	445	691	1 810
1975	Üretim	3 247	262	900	540	561	2 300
1980	Üretim	3 600	476	1 430	679	1 350	3 550
1985	Üretim	3 300	624	1 900	505	600	4 900
1990	Üretim	3 500	608	1 900	735	1 100	6 900
1995	Üretim	3 350	523	2 100	842	515	7 250
1950	Verim	-	-	19,7	-	8,9	-
1955	Verim	-	-	10,8	32,0	4,5	-
1960	Verim	425	146	15,1	32,6	7,8	-
1965	Verim	419	295	20,1	40,0	6,1	-
1970	Verim	456	588	39,2	56,5	10,0	-
1975	Verim	411	524	39,1	64,9	7,7	-
1980	Verim	439	885	51,3	78,5	16,3	-
1985	Verim	528	932	63,0	54,6	7,9	-
1990	Verim	603	672	60,3	74,9	13,6	-
1995	Verim	626	683	64,6	74,1	6,3	-

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti

(*) Birimler bağ ve çay alanlarında 1000 Ha., meyvelik alanlarda 1000 Ağaç.

Üretim = 1000 ton, Verim = üzüm ve çayda (yaş) kg/da, meyvelerde kg/Ağaç.

1.6.2. Hayvansal Üretim

Ülkemizde iklim, toprak ve bitki çeşitliliği yanında hayvan cinsleri de çok çeşitlidir. Ancak doğal koşullarımız mer'a hayvancılığı açısından daha çok küçükbaş havan yetiştiriciliğine uygundur. Ayrıca ev ekonomisi bakımından ve

son yıllarda entansif olarak yapılmakta olan kümes hayvancılığı önem kazanmaktadır. Türkiye'de 1995 yılı itibarıyla 56 288 000 baş büyük ve küçükbaş hayvan varlığı vardır ve bu küçümsenemeyecek bir potansiyeldir. 1980 yılı hayvan varlığımıza baktığımızda bu sayının 87 067 000 olduğunu görmekteyiz. Nüfusumuz her yıl ortalama bir milyon civarında artarken, aradan geçen onbeş yıl içerisinde hayvan varlığımız %35 oranında azalma göstermiştir. Ülkemizdeki hayvan varlığı nüfusumuza oranlandığında, kişi başına 1988 yılında 2.75, 1980 yılında 1.9 hayvan düşmekte iken, bu miktar 1995 yılı için 0.8 oranına gerilemiştir. Bu durum ülkemizde 1980 sonrasında izlenen yanlış tarım ve dış ticaret politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Hayvancılık üreticiler için önemli bir geçim kaynağı, tüm toplumu dengeli beslenmesi açısından da hayvansal proteinin temel dayanağıdır. Ülkemizde hayvansal üretim bitkisel üretimden hemen sonra gelmekte olup, tarımsal üretim değerlerinin %25-30 oranındaki kısmını oluşturmaktadır. Oysa, gelişmiş ülkelerde hayvancılığın tarım içerisindeki payı daima %50'nin üzerinde bulunmakta ve bu pay devamlı artmaktadır. Örneğin, Fransa'da %60, İngiltere'de %70 ve Almanya'da %75'e kadar yükselmektedir. Ülkemizdeki durum hayvancılık kesiminin verimsizliğini, daha çok ekstansif hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığını göstermektedir.

Büyükbaş hayvan varlığının azlığı ve kalite düşüklüğü, hayvancılık kesiminin ekonomik katkısını önemli ölçüde sınırlamaktadır. Türkiye'de 100 hektar çayır ve mer'aya düşen et verimi 4 ton, süt verimi 55 ton iken, AT ülkeleri ortalaması olarak et verimi 30 ton, süt verimi 600 ton'dur⁽¹⁾.

Ülkemizde hayvansal üretimin ulaştığı gelişimi izleyebilmek için Çizelge-64 hazırlanmıştır. 1965-1995 döneminde süt ineği sayısı, kültür ırkı ve kültür melezi hayvan sayısındaki artışa bağlı olarak %40 oranında artmış, sağılan hayvan başına süt verimi üç kat, toplam süt üretimi de dört kata yakın yükselme göstermiştir. Kesilen sığır ve dana sayısında 1990 yılına kadar artış, sonra önemli oranda azalma olduğundan, toplam et üretimi de azalmış ancak, kesilen hayvan başına karkas ağırlığı 1965 yılı değerinin iki katına çıkmıştır. Hayvancılık kesiminde son otuz yıllık dönemde en olumlu gelişme kümes hayvancılığında gerçekleştirilmiştir. Toplam tavuk varlığı beş, yumurta üretimi yedi katına yükselmiş, iki kat artan arı kovanı sayısına karşın bal üretimi yedi kat artış göstermiştir. Bu durum eski tip kovan sayısının hızla azalmasına karşın yeni tip kovanların yaygın hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemde küçükbaş hayvan varlığımızda belirgin bir azalma gözlenmektedir. Özellikle tiftik keçisi sayısı hızla azaldığından, tiftik üretimi ve verim çok önemsiz düzeydedir. Kıl keçisi varlığında ve kıl üretiminde de %50 oranında bir azalmanın olduğunu görmekteyiz. Koyun sayısı ve yapağı üretimi açısından ise önemli bir değişim gözlenmemiştir.

⁽¹⁾ İkkin Baray-Temel Ergün, 1980 Sonrası Dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişimler, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990.

Hayvan sayısı bakımından dünyanın önde gelen ülkelerinden birisi olan Türkiye'de hayvan başına verim oldukça düşüktür. Bunun en önemli nedeni hayvan varlığımızın büyük bir bölümünün verimi düşük, doğa koşullarına kendisini adapte etmiş olan yerli ırk hayvanlardan oluşmasıdır. Hayvan başına verimin artırılması için kültür melezi hayvan sayısının artırılması çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

Hayvancılıkta en önemli sorunlardan bir diğeri ise, yem üretiminin yetersizliği ve dolayısı ile yetersiz beslenme. Ülkemizde yem fiyatları ile ürün fiyatları arasında dengesizlik vardır. Yem üretim ve tüketiminin artırılması için bu dengenin kurulması zorunludur.

Bir diğer sonuç olarak, üreticilerin bilinçli yetiştiricilik konusunda bilgilendirilmesi ve eğitilmesi, veterinerlik hizmetleri ve hastalıklarla mücadele konusuna da etkinlik kazandırılması gerekmektedir.

Çizelge 54. Türkiye'de bazı önemli hayvan varlığı, hayvansal üretim ve ürün verimindeki gelişmeler

Yıllar	Birim	Süt (noğ.)	Siğir (kesiler)	Dana (kesiler)	An Kovanı	Tavuk	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi
1965	Adet	4 180	745	-	1 620	38 687	35 382	16 305	5 500
1970	Adet	4 402	850	725	1 821	52 300	36 471	15 040	4 443
1975	Adet	4 980	996	940	1 937	39 327	41 396	15 218	2 547
1980	Adet	5 031	992	941	2 225	58 584	48 630	15 366	3 058
1985	Adet	6 102	1 317	1 119	2 595	81 046	42 500	11 233	2 103
1990	Adet	8 983	1 851	1 124	3 293	96 676	46 553	9 888	1 279
1995	Adet	8 886	834	857	3 818	129 015	33 791	8 367	714
Yıllar	Birim	Süt	Siğir	Dana	Bal	Yumurta	Yapağı	Kıl	Tiftik
1965	Üretim	2 448	88,8	-	10,3	1478	43,0	8,7	8,1
1970	Üretim	2 551	72,4	22,9	14,9	1914	47,1	8,9	6,8
1975	Üretim	2 910	77,3	33,5	21,2	2086	53,3	9,0	5,8
1980	Üretim	3 421	76,7	32,0	25,1	4134	61,2	9,3	5,9
1985	Üretim	7 994	177,8	114,8	35,8	5827	68,0	4,5	2,3
1990	Üretim	7 961	212,9	116,2	51,3	7888	81,0	4,1	1,5
1995	Üretim	9 275	150,3	142,8	68,5	10268	51,0	3,4	0,8
Yıllar	Birim	Süt	Siğir	Dana	Bal	Yumurta	Yapağı	Kıl	Tiftik
1965	Verim	865	88	-	6,4	-	1,3	0,6	1,1
1970	Verim	579	85	31	6,2	-	1,3	0,6	1,1
1975	Verim	584	79	38	10,8	-	1,3	0,6	1,0
1980	Verim	577	86	34	11,2	-	1,3	0,6	1,0
1985	Verim	1 310	136	103	13,9	-	1,1	0,4	1,1
1990	Verim	1 350	129	103	15,8	-	1,1	0,4	1,2
1995	Verim	1 576	161	161	17,5	-	1,6	0,4	1,1

Kaynak: - [Hakkı İnan, A.Ş. - s.27, Çizelge - 2.7]

-DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1995, s.35-40

(*) Birimler = Arıcılıkta kovan sayısı, diğerlerinde hayvan sayısı (Bin Adet).

Üretim = Yumurtada milyon adet, diğerlerinde bin ton.

Verim = Arıcılıkta kovan başına kg olarak bal, diğerlerinde hayvan başına kg olarak hayvansal ürün (süt, et, yumurta, yapağı, kıl ve tiftik).

Artan nüfusun hayvansal kaynaklı protein açığının kapatılması ve sağlıklı beslenme konusunda tavukçuluk ürünlerinin önemi her geçen gün biraz daha artmaktadır. Bu konu ihmal edilmeyip tavukçuluk önemli bir protein kaynağı olarak görülmelidir.

1.6.3. Ormancılık ve orman ürünleri

Bitki toplulukları arasında ormanların ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Bir ülkede orman varlığının miktarı, orman ürünlerinin durumu, ormanların ülke yüzeyine dağılımı ve ağaç cinsleri ekonomik yapıyı çok yakından ilgilendirmektedir. Ormanlar; tomruk, teldırağı, travers, kereste, maden direği, yakacak odun, sanayi odunu, reçine, şimşir, palamut, çıra, çam fıstığı, defne yaprağı vb. ürünler vermeleri yanında, ormanların buharlaşmayı azaltmaları, erozyonu önlemeleri, su akışlarını ve yağmur rejimini düzenlemeleri gibi çevre iklimine yaptıkları olumlu etki ve katkıları da bulunmaktadır.

* Türkiye'nin Doğal Kaynakları" bölümünde belirttiğimiz gibi, bir ülkede genel arazi varlığının 1/3'ü oranında orman bulunması, orman varlığı bakımından yeterli bir ölçü olarak kabul görmektedir. Ülke topraklarımızın ancak 1/4'i orman, funda ve çalılıklarla kaplıdır (20 199 000 Ha). Bu miktar toplam yüzölçümümüze oranla azdır. Orman alanlarımızı nüfusumuza oranlayacak olursak, kişi başına 0,35 hektar orman düştüğünü görürüz. Oysa bu miktar Finlandiya'da 4,85, İsveç'te 3,25 ve Avusturya'da 1,20 Ha'dır.

Ormanlarımızın genel olarak dağılışında bölgeler olarak, Karadeniz bölgesi, bölgeler arası ormancılık alanı bakımından %29,5 oranıyla birinci sırada gelmektedir. Diğer bölgeler sırasıyla, Akdeniz, Ege, Marmara, Doğu Anadolu ve İç Anadolu Bölgesi'dir. Tüm ormanlarımızın %70'i kıyı kesimlerinde %30'u ise iç, orta ve doğu bölgelerimizde toplanmıştır. Ormanlarımız kuru ve baltalık olmak üzere iki kısımda değerlendirilmektedir. Kuru ormanları orman ürünleri üretimine, baltalık ormanlar ise yakacak odun ve sanayi odunu üretimine elverişlidir. Türkiye ormanlarının %54'ü iğne yapraklı, %46'sı geniş yapraklı ağaçlarla örtülü olup, ormanlarımızın büyük bir kısmı, kesim çağını aşmış ihtiyar ağaçlarla kaplıdır. Yaşlı ağaçların geniş gövdeli olmaları nedeniyle ağaç verimleri yüksek, ancak yıllık büyüme yavaş olduğu için yıllık ortalama odun verimi düşük kalmaktadır. Hektar başına yıllık ortalama büyüme 2,5 m³ olması gerekirken, bizim ormanlarımızda 0,725 m³ civarında kalmaktadır. Yüzyıllar boyu orman köylü ilişkileri düzenlenmediğinden kaçak ve usulsüz kesimler, düzensiz hayvan otlatmaları, keçi tahribatı ve yangınlar nedeniyle ormanlarımızın doğal dengesi bozulmuştur. Orman köylünün sayısının yüksek oluşu, ormancılıkta uğraşan nüfusun fazlalığı iş gücünün yeterli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak orman işçisinin kullanmakta olduğu araç ve gereçlerle uygulanan teknik çok ilkeldir. Bu nedenle insan gücünün rasyonel olarak kullanıldığı söylenemez.

Orman ürünleri üretiminde son yıllarda önemli artışlar kaydedilmiş, ana ve tali orman ürünleri olarak yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösteren dış satım ve dış satımdan daha fazla dış alım yapıldığı görülmüştür.

Verimsiz ormanların iyileştirilmesi için Orman Bakanlığı'nca her yıl 300 milyon fidan yetiştirilmekte ve bu fidanlarla yılda ortalama 80 bin hektar alan ağaçlandırılmaktadır. Ayrıca, 8 500 hektar alanda erozyon çalışması, halkın dinlenmesi için 238 bin hektar genişliğinde 16 milli park ve 231 dinlenme yeri

kurulmuştur. Diğer taraftan 21 yerde an üretim istasyonu, 12 yerde an yerleştirme alanı, 53 yerde av koruma ve üretim sahası kurulmuştur.

1.5.4. Su ürünleri üretimi

Ülkemizi üç yandan çevreleyen denizlerimiz ile iç sularımız su ürünleri üretimi açısından büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Ancak, su ürünlerinden olanaklarımızın çok altında yararlanılmaktadır. Oysa, su ürünleri hem devamlı artan yurt içi protein açığının kapatılmasında hem de dış satım yoluyla döviz gelirleri açısından güçlü, verimli ve devamlı bir kaynaktır.

Su ürünleri üretimi daha çok kıyı sularımızda yapılmaktadır. Ancak kıyı sularımızda deniz kirlenmesi ciddi bir sorun haline almıştır. Kıyılarımızı çevreleyen denizlerin tuzluluk, ısı, derinlik oranları ve deniz altı topografyasında gözlenen farklılıklar ve özellikler çeşitli deniz hayvanları bakımından çok elverişli ortamlar yaratmaktadır. Su ürünleri üretimi bakımından ülkemiz, Karadeniz, İstanbul (Boğaziçi), Marmara, Ege ve Akdeniz olmak üzere beş bölgeye ayrılmıştır. Her yıl elde edilen balıkların %15'ini yerli, %65'ini göçebe (gazici) balıklar oluşturur.

Ülkemizde su ürünleri üretimi, yıldan yıla büyük değişiklikler göstermekte (Çizelge-2) olup 500 bin ton civarında su ürünleri avlanmaktadır. Bunun büyük bir bölümü taze olarak tüketilmektedir. Soğuk ve donmuş muhafaza tesislerinin yetersizliği, su ürünlerinin deşertlendirilmesi tesislerinin sınırlılığı ve tüketici tercihleri bu durumu yaratmaktadır. Başka ülkelerin balık tüketimi ile Türkiye'de balık tüketiminin çok düşük düzeyde olduğu sonucuna varılabilir. Türkiye'de kişi başına ortalama 8,3 kg. balık düşerken, bu miktar Japonya'da 100 kg., Portekiz'de 70 kg., Norveç'te 65 kg., İsveç'te 60 kg., İspanya'da 45 kg., Yunanistan'da 20 kg.'dır.

Türkiye'de su ürünlerinde çalışan nüfus miktarı yaklaşık 30 bin kişi dolayındadır. Toplam tarımsal üretim değerleri içerisinde su ürünlerinin payı %2 civarında, ulusal gelir içerisindeki payı da binde 5-10 arasında değişmektedir.

Su ürünleri dış satımı ülkemiz için pazarlaması en kolay ürünlerden birisidir. Özellikle Yakın Doğu ve Arap ülkelerine büyük bir dış satım potansiyeli bulunmaktadır. Yılın her ayında dış satım olanağı vardır ve dış satım yıllara göre çok dalgalanmaktadır. Avlanan balıkların bir kısmı taze, bir kısmı ise konserve şeklinde dış satım konusu olmaktadır.

Kültür balıkçılığı genellikle tarıma dayalı, emek-yoğun bir yatırım türü olması ve yüksek teknoloji gerektirmesi nedeniyle gelişmiş ülkeler tarafından, emeğin ucuz olduğu Endonezya, Tayvan, Ekvator gibi ülkelerde yoğun olarak gerçekleştirilmektedir.

Yurdumuzda özellikle Ege ve Doğu Akdeniz bölgelerinde kültür balıkçılığına uygun bölgeler olmasına karşın, geçmiş dönemlerde su ürünleri

politikasının gelişmemesi, yatırımcıların genellikle tarıma dayalı endüstri yatırımları yerine diğer yatırımlara öncelik tanımaları tatlısu ve deniz kültür balıkçılığı yetiştiriciliğinin gelişmesini önlemiştir.

Ülkemizde ilk deniz kültür balıkçılığı girişimleri 1974-1978 yılları arasında başlamış, ancak yatırımcıların yeterli sermayeye, bilgi birikimine sahip olamamaları, alt yapı, yem, kredi ve yavru balık temininde karşılaşılan güçlükler nedeniyle bir sonuca ulaşamamıştır. 1980'li yıllara gelindiğinde devletin su ürünleri konusunda belirgin bir politikaya sahip olmaması, bu konuda yetişmiş eleman yokluğu, yatırımcıların bu konuda yeterli bilgiye sahip olamamaları su ürünleri proje uygulamalarında gecikmelere ve başarısızlıklara neden olmuştur. Günümüzde kültür balıkçılığı üretilen su ürünleri türlerine göre entansif yöntemlerle karada, toprak ve beton havuzlarda veya denizde ağ havuzlarda, ekstansif veya yarı entansif yöntemlerle yapay göletlerde yapılmaktadır. Balık yetiştirmek aynı tavuk veya sığır yetiştirmeye benzer. Nasıl bu amaçla kümes veya ahır yapılıyorsa, tarla balıkçılığı için de havuz yapılarak üretime geçilebilir.

Havuz ne kadar büyük olursa olsun 2-3 işçiden fazlasına gerek yoktur. Ayrıca birim alandan elde edilen gelir açısından tarla bitkilerinden çok daha verimlidir. Örneğin, bir dekar genişliğindeki tarlada yapılacak olan balıkçılıktan elde edilen gelirin aynı genişlikteki pamuk tarımından beş kat daha verimli olduğunu söyleyebiliriz⁽¹⁾.

Ülkemizde mevcut büyük potansiyelle karşın su ürünleri üretimi istenilen düzeyde değildir. Su ürünleri yetiştiriciliğinin hayvansal protein gereksinimini karşılamasının yanı sıra, ülke ekonomisine döviz katkısı, işsizliğin çözümüne katkısı, yan sanayilere katkısı, kullanılmayan birçok arazinin faydalı hale getirilmesi gibi yararları da söz konusudur. Bu nedenle su ürünleri yetiştiriciliğinin geliştirilebilmesi için idari, eğitsel ve bilimsel çalışmaların aksatılmadan devamlılığının sürdürülmesinde ülke ekonomisi açısından büyük yararları vardır.

1.7. Tarım Sektörünün Başlıca Sorunları

Bu kesimde tarım sektörünün bazı önemli sorunlarına, çözüm yolu önermeden sadece değinilecektir. Bu sorunların ayrıntılı incelenmesi ve çözüm önerileri geliştirmek çok kapsamlı olacağı gibi dersimizin kapsamı dışında kalmaktadır.

Tarım sektörü ekonominin önemli ve geniş kapsamlı sektörlerinden birisi olduğu gibi, aynı zamanda tarihsel bakımdan en eski ekonomik faaliyet dalını oluşturmaktadır. Bu nedenle, tarımsal faaliyette geleneklerine bağlı ve babadan görme, görgül yöntemleri uygulayan kalabalık bir kitle bulunmaktadır.

Tarım sektörünün en önemli özelliği, daha önce de değinildiği gibi, üretimin geniş ölçüde doğa koşullarına bağlı olması nedeniyle, verimlilik ve

⁽¹⁾ Koray Başoğlu, A.g.e., s.143-144.

Üretim miktarını daha çok doğa güçleri belirlemektedir. Bu durum kıyı bölgeleri dışında kalan tüm yörelerimiz için geçerlidir. Bu nedenle Türkiye’de su faktörü tarımsal üretimi sınırlayıcı en önemli unsur durumunda olup, büyük ve küçük sulama projeleri Türkiye için başta gelen verim artırıcı önlemlerin arasında önem kazanmaktadır.

Türkiye tarımında, özellikle gıda maddeleri açısından üretimde kendi kendine yeterlilik önemli bir niteliktir. Örneğin, buğday gibi temel gıda ürünlerinde üretimin yaklaşık yarısı pazara çıkmakta, geri kalan kısmı çiftçi ve ailesinin özel gereksinimi için kullanılmaktadır. Buna karşılık ham madde niteliğinde olan tarımsal ürünler, gıdalardan farklı olarak hemen tamamı pazar için üretilmektedir.

Tarım sektöründe genellikle verim düzeyi düşüktür. Bu durum hem arazi birimi veya hayvan başına, hem de tarımda çalışan insan başına hesaplanan produktivite için geçerlidir. Tarımda üretim teknolojisinin geri oluşu, modern girdilerin, bu arada kimyasal gübreler, ilaçlar, iyi tohumluk ve damızlıkların yeterince kullanılmaması verim düşüklüğünün en önemli nedenleri arasındadır. Üretim teknolojisini iyileştirmek, bir yandan ileri tarım yöntem ve araçları kullanmayı, öte yandan üreticileri yeni teknolojiyi kullanabilecek düzeyde yetiştirmeyi gerektirir. Modern girdiler genellikle pahalı ve sermaye girdisi gerektiren kaynaklardır. Oysa Türkiye tarımında en kıt bulunan faktörlerden birisi de sermayedir. Ayrıca çiftçiler geleneklerine bağlı, yenilikleri kolay kabullenemeyen kişilerdir. Tarımsal eğitim ve yayım hizmetleri, üreticileri yeni yöntemlere alıştırmada en yararlı yollardır.

Üretim ve verim düşüklüğü nedeniyle tarımda kalkınma ve gelişme çok yavaş yürümektedir. Bu durumun sonucu olarak tarım sektörü Türkiye ekonomisinin genel gelişmesini yavaşlatmakta, yıldan yıla olumlu veya olumsuz şekilde etkilemektedir.

Türkiye’de tarımsal ürünlerin fiyatları önemli bir problemdir. Tarımsal ürün fiyatları genellikle dalgalı ve istikrarsız bir görüştür. Fiyat istikrarsızlığı tüketiciler için de önemlidir. Ayrıca tarımsal ürün fiyatları genel fiyat seviyesine oranla daha düşüktür ve çiftçi gelirleri de düşük seviyede kalmaktadır. Ancak, devlet önemli tarım ürünleri için destekleme alımları yapmakta veya fiyat düzenleyici müdahalelerde bulunmaktadır.

Tarım ürünleri pazarlaması, iç ve dış piyasalarda sürüm ve satışı ile ilgili sorunlar çözüm bekleyen önemli konulardır. Pazarlama örgütünün kurulması, her seviyedeki tarımsal ürün pazarlarının düzenlenmesi, sürüm ve satış işlerinin iyileştirilmesi alınması gerekli önlemlerin başında gelir.

Tarım sektörünün önemli sorunlarından birisi de bu faaliyet dâimden geçimini sağlayanların pek çoğunun yılın belirli aylarında işsiz kalmaları veya az çalışmaları olup, buna "mevsimlik işsizlik" denilmektedir. İkinci tür az çalışma, arazi ve tarımsal sermaye kaynaklarına oranla tarım sektöründen geçimini sağlamak isteyen insanların sayısının çok olması nedeniyle ortaya çıkan "gizli

işsizlik" tir. Bu durumu ortadan kaldırmanın çaresi ise, ekonominin diğer sektörlerinde istihdam olanağı yaratabilmektir.

Tarım sektörünün temel sorunlarından birisi de toprak mülkiyetinde ve işletmeciliğinde görülen yapısal bozukluklardır. Daha önce verilen bilgiler, mülklerde aşırı parçalanma ve küçülme ile işletmelerde ufalanma ve dağılmanın yaygın olduğunu açıklamaktaydı. Bunun sonucu olarak ortakçı ve kiracılık yapanlar artmış, çok sayıda topraksızlar ve gündelikçi işçiler ortaya çıkmıştır. Bütün bu yapı bozuklukları geniş kapsamlı bir toprak reformu ile düzeltilmeden ve tarım topraklarının benimsenmesi ve işletilmesi işleri ekonomik ve sosyal kriterlere uygun bir şekilde düzenlenmeden tarımda büyük ve köklü gelişmeler beklemek biraz fazla iyimserlik olacaktır.

Türkiye'de tarım politikasının istikrarsızlığı ve çeşitli sorumlulukların bir elde toplanmayıp, değişik kuruluş ve Bakanlıklar arasında dağılmış olması üzerinde durulması gereken en önemli konudur. Etkin ve istikrarlı bir tarım politikası çeşitli fonksiyonların iyi bir şekilde koordine edilmesini gerektirir. Bugüne kadar devlet politikasında tarım sektörüne gereken önemin tam olarak verildiği söylenemez.

2. MADENCİLİK SEKTÖRÜ

Madencilik, daha önce de değinildiği gibi, doğada, çoğunlukla yer altında bulunan ve insan gereksinimlerinin giderilmesine yardım eden maddelerin elde edilmesi ve pazara arz edilebilir duruma getirilmesi için yapılan çabaları kapsayan temel endüstrilerden birisidir. Genel olarak madenler, özellikle petrol, toprak altında yer kabuğunun derinliklerinde bulunur. Madenlerin doğada bulunduğu şekle cevher ve cevher içindeki faydalı elemana filiz denilir. Maden üretiminde bazı durumlarda sadece cevherin yer altından çıkarılması yeterlidir. Örneğin, yüksek kaliteli demir ve krom cevherleri, linyit ve ham petrol üretiminde durum böyledir. Üretim işlemi bazı durumlarda cevherin yıkanması, temizlenmesi, öğütülüp elenmesi gibi bazı işlemleri de içermektedir. Ancak, prensip olarak madenlerin son antılması ve işleme işlemleri madencilik sektörü kapsamından çıkar ve imalat endüstrisi faaliyet dalına girmektedir.

Madencilikte önce arama ve maden rezervinin miktar ve kalitesini belirleme işleri yer alır. Bundan sonra çıkarma ve cevherin zenginleştirilmesi ve antılması işlemleri gelir. Madenler esas olarak üç grup altında incelenmektedir. 1) Birinci enerji kaynakları (kömürler, petrol ve doğal gaz), 2) Metal madenleri (demir, bakır, krom vb.), 3) Metal dışı madenler (kükürt, fosfor, civa gibi). Ülkemizde bu grupların üçüne de giren önemli madenler bulunmakta ve üretilmektedir.

Madencilik alanında yapılan araştırmalar ilk çağlarda bile insanların çeşitli madenlerden yararlandıklarını ortaya koymuştur. Araştırmalar ilk çağlarda Anadolu'da demir, kurşun, bakır elde edildiğini, yakın çağlarda ise madencilik çalışmalarının 150 yıl önceye dayanmakta olduğunu göstermektedir. Ancak madenciliğimizin günümüzde beklenen gelişmeyi göstermiş olduğunu söyleyemeyiz.

Madenlerimizde ilk düzenleme 1858 Arazi Kanunununması ile olmuş, daha sonra 1862 Maden Nizamnamesi çıkarılmış ve 1908'de son şeklini almıştır. Cumhuriyet öncesi verilen imtiyazlar nedeniyle, madenlerin büyük kısmı yabancılar ve azınlıklar tarafından işletilmiştir.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, sözkonusu imtiyazlar kaldırılmaya, maden işletmeciliğinde Türk'lerin egemenliği sağlanmaya çalışılmış, çeşitli yasalar çıkarılarak özel teşebbüs maden işletmeciliğine özendirilmiş, bu arada çeşitli finans kuruluşları ve kamu teşebbüsleri madencilik alanında faaliyet göstermeye başlamıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plan'ında madencilik kesiminde olumlu sonuçlar alınmış, Ereğli (Taşkömür) Şirketi ve Ergani Bakır İşletmeleri, 1939'da Karabük Demir-Çelik kurulmuş, 1940'da Zonguldak havzasındaki bütün kömür kaynakları millileştirilerek Ereğli Kömürleri Müessesesi'ne devredilmiştir. 1935 yılında Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü ve Etibank, 1954 yılında Türkiye Petrolleri A.O. ve 1957 yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu kurulmuştur. Görüldüğü gibi Türkiye'de madencilik politikası ve uygulamasının denetimi 1964 yılına kadar çeşitli devlet kuruluşlarına aitti. Bu

tarikten sonra bu işler tamamen Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın yetkisine verilerek, özel ve kamu sektörüne madencilik konusunda eşitlik ve teşvik getirilmiştir. Halen Türkiye'de maden işletmeciliği karma ekonominin kurallarına göre devlet ve özel teşebbüs tarafından beraberce yapılmaktadır. Son yıllarda ise pek çok kamu teşebbüsünün, özelleştirme veya özertleştirme kapsamına alındığını ve uygulamaların başlamış olduğunu görmekteyiz.

2.1. Madencilğin Türkiye Ekonomisindeki Yeri ve Önemi⁽¹⁾

Ülkemiz ekonomisi bakımından madencilğin önemi çok fazladır. Yeraltı servetlerini değerlendiren endüstri sektörünün gelişmesi, metalurji endüstrisinin kurulması bakımından önem kazanır. Demir ve taşkömürünün üretimi artışları ise metalurji endüstrisinin gelişmesine olanak verdiği gibi, döküm, makina ve madeni eşya endüstrisinin gelişmesini de hızlandırır. Öte yandan bazı yeraltı servetlerini (azot, perlit, fosfor, kükürt) gübre olarak kullandığımız için, madencilğin gelişmesi tarım sektörümüz bakımından da önemlidir. Yalnız bu madenlerin ekonomik önemi oldukça sınırlı kalmaktadır. Bugün ülkemizin sahip olduğu maden rezervleri büyük bir zenginlik göstermekle beraber, henüz istenilen düzeyde işlenmemektedir.

Ülkemizde 1981 yılı sayımına göre madencilik sektöründe çalışanların ekonomik olarak faal olan nüfus toplamına oranı binde 6, 1970 yılında binde 6 ve 1992 yılı Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları'na göre de binde 7 civarındadır.

Ulusal gelirimiz içerisinde madencilik sektöründe yaratılan gelir, 1965 yıllarında %1,6, 1975 yılında %1,4'e inmiş, 1985 ve 1990 yıllarında %1,6 ve 1995 yılında %1,3 gibi oldukça düşük düzeylerde seyrederek diğer sektörler göre önemsiz kalmıştır. Oysa uzun dönemli kalkınma stratejisinde temel amaç olarak kabul edilen sanayileşmenin oluşmasında maden ve enerji kaynaklarının hızla değerlendirilmesinin büyük önemi vardır.

Madencilik Türkiye'nin dış ticaretinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bazı madenler daha çok dış pazarlarda satılmak için üretilmektedir. Buna karşılık, başta ham petrol olmak üzere, fosforit kayalar, kükürt, aspest, flüorit gibi endüstri ham maddesi olan madenleri oldukça büyük miktarlarda dışardan almaktayız. Bu nedenle madencilikteki dış ticaret bilançosu genellikle olumsuz bir artış vermektedir. En çok dış satımı yapılan madenler arasında krom, ferro krom, boratlar, manganez yer almaktadır. Toplam maden dış satımımız 1963 yılında 10.830.000 dolar iken, 1985 yılında 244, 1990'da 331,5 ve 1995 yılında 390,8 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Madencilik dış satım değerlerinin toplam dış satım değerlerimiz içerisinde payı ise düşüktür. Bu oran, 1963 yılında %3 iken 1995 yılında %1,8'e gerilemiştir. Maden dış alım değerleri ise, toplam dış alım değerlerimiz içerisinde 1963 yılında 31.566.000 dolar iken, 1985 yılında 3.644,1, 1990'da 3.969 ve 1995 yılında 3.961,4 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Madencilik dış alım değerlerinin toplam dış alım değerlerimiz

⁽¹⁾ Bu kesimdeki tüm rakamsal veriler, DPT Plan ve Yıllık Programlarından ve DİE Yayınlarından derlenmiş veya hesaplanmıştır.

çerisindeki payı ise, küçümsenemeyecek düzeydedir. 1963 yılında %8,6 olan oran 1965 yılında %32'ye kadar yükselmiş, 1990 yılında %17,9 ve 1995 yılında da %11,1 oranına gerilemiştir.

2.2. Maden Üretimi

Türkiye'nin uzun dönemli kalkınma perspektifinin esas amacı, hızlı bir endüstrileşmeyi yapısal değişimle birlikte gerçekleştirmektir. Bu durum ise, teknik işgücü ile birlikte ham madde kaynaklarını da gerekli kılar. Ham madde kaynaklarının başında da madenler gelmektedir. Ülkemiz dünya maden ve ham madde rezervlerinin yaklaşık binde 3'üne sahiptir (Çizelge-3). Bu oran maden rezervleri açısından pek zengin bir ülke olmadığımızı göstermekte, ancak petrol ve taş kömürü dışında tutulduğunda bu oran oldukça yükselmektedir. DPT madencilik sektörünü birincil enerji kaynakları, metal madenleri ve metal dışı madenler olarak sınıflandırmaktadır.

Madencilik sektöründe üretimin yapısı Çizelge-65'te verilmiştir. Çizelgeye göre 1962 yılında birincil enerji kaynakları üretim değeri %72,7 gibi çok yüksek bir oran tutarken, 10 yıl sonra bu oran %55,1'e düşmüştür. Metal ve metal dışı madenler üretimi bu dönem içinde paylarını artırmışlardır. 1992 yılına gelindiğinde metal madenlerin oranı %7,2'ye kadar gerilerken, metal dışı madenler üretim değeri oranı %50,1'e ulaşmış, birincil enerji kaynakları ise %42,7'ye düşmüştür.

Çizelge 65. Madencilik sektöründe üretimin yapısı (%) (katna değer)

Gruplar	1962	1972	1983	1992
Metal Madenler	13,6	10,4	12,0	7,2
Metal Dışı Madenler	13,7	16,3	17,5	50,1
Birincil Enerji Kaynakları	72,7	73,3	70,5	42,7
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, III. BYKP, 1973-1977, s.272, IV. BYKP, s.376-377 ve VI. BYKP, 1994 Yılı Destek Çalışmaları, 1993, s.27-30'dan hesaplanmıştır.

Ülkemizde madencilik sektörü üretim endeksine bakıldığında (Çizelge-66), üretimin yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösterdiğini, istikrarlı bir durum izemediğini söyleyebiliriz. Madencilik sektöründe üretim faaliyetleri özel ve kamu kesimi tarafından yürütülmekte olup, kamu kesiminin ağırlığı %70 civarındadır. Özel kesim yetersiz sermaye, dağınık ve küçük işletmelerle ve düşük produktivite ile çalışmaktadır. Bu nedenle devlet sektörünün madencilik üretim endeksi özel sektörden daha istikrarlı olmuştur.

Madencilik sektörünün uzun yıllar ulusal gelir içerisindeki payı değişmeyip düşük düzeyde sabitleşmiştir. Diğer sektörlerin 1980 sonrası liberal ekonominin politikasından yararlanarak göstermiş olduğu gelişmeleri, sektörün devletçi yapısı nedeni ile madencilik sektöründe göremiyoruz.

Çizelge 66. Madencilik sektörü üretim endeksi ve değişim oranları (katma değer)

Yıllar	Endeks			Değişim Oranı		
	Devlet	Özel	Toplam	Devlet	Özel	Toplam
1982	76,0	89,4	80,1	1,1	-0,6	1,3
1983	74,1	88,0	78,4	-2,5	-1,6	-2,1
1984	77,6	89,1	81,1	4,7	1,3	3,4
1985	89,9	91,8	90,5	15,9	3,0	11,6
1986	100,0	100,0	100,0	11,2	8,9	10,5
1987	107,2	100,2	105,1	7,2	0,2	5,1
1988	100,3	98,0	99,6	-6,4	-2,2	-5,2
1989	117,6	99,6	112,1	17,2	1,6	12,6
1990	133,5	86,2	119,1	13,5	-13,5	6,2

Kaynak: Koray Başol, A.g.e., s.19E.

Liberal ekonomi ve özelleştirme çalışmalarını madencilik sektöründe son derece güncelleşmiş olup, madencilik alanındaki önemli kaynakların ülke yararına kullanımını sağlayacak şekilde özel sektör işbirliği ile yeni düzenlemelere gereksinim vardır.

3. ENERJİ SEKTÖRÜ

Enerji kaynakları arasında su, rüzgar, güneş, jeotermal enerji gibi doğal kaynaklar, odun, tezək ve biyogaz, tarımsal artıklar gibi organik maddeler, kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil yakıtlar ve nihayet nükleer enerji bulunmaktadır. Sıralanan bu enerji kaynaklarının bazıları stok niteliğinde bulunmakta ve miktarları doğanın bize verdiği kadar bulunmaktadır. Diğer bazıları yenilenebilen ve devamlı olarak kullanıldığı halde tükenmeyen türdendir. Günümüzde en önemli enerji kaynağı ise petrol, doğal gaz ve nükleer enerjidir.

Ekonomik faaliyetlerin hemen her dalında enerji önemli bir üretim faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik kalkınma ve özellikle endüstrileşme için enerji bir ön koşul durumundadır. Bu nedenle enerji üretimi ve tüketimi, ülkeler arasında ekonomik kalkınma ve endüstrileşme ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Diğer sektörlerde girdi olarak kullanılan enerji, endüstrisini hızla gerçekleştirmek isteyen Türkiye'de, gerekli teknolojik olanaklarla, istikrarlı bir şekilde üretilmelidir. Aksi takdirde, enerji üretiminde dışarıya bağımlı kalınarak, endüstri atımlarının sürdürülmesi her zaman olanaklı olmayabilir. Nitekim, 1973 yılında petrol fiyatlarındaki ani ve yüksek artışlarla yaşanan enerji yoku her ülkede yerli kaynaklara dayalı enerji üretiminin önemini belirgin olarak ortaya koymuştur.

Ülkemizin genel enerji durumuna bakıldığında, enerji kaynaklarını iki grup altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki doğrudan doğruya faydalanılan enerji kaynaklarıdır. Bunlara birincil (primer) enerji kaynakları denilmektedir. Bu gruba; güneş enerjisi, jeotermal enerji, nükleer enerji, doğal yanıcı gaz, ham petrol, taşkömürü, linyit, diğer kömürler, hidrolik enerji, odun, bitki ve hayvan artıkları girer. Diğer grup ise, doğrudan faydalanılan enerji kaynaklarından yararlanılarak elde edilen enerji kaynaklarıdır. Bunlara ikincil (sekonder) enerji kaynakları denilmektedir. Bu grupta kömür ürünleri (şehir gazı, kok kömürü, biriket) ve elektrik yer almaktadır.

3.1. Enerji Tüketimi

Ülkemizde görülen hızlı nüfus artışı, şehirleşme ve ulaşımdaki gelişmeler, tarımda mekanizasyonun artması, elektrikli ev aletlerinin üretim ve kullanımındaki artış ve endüstrileşme hızının artışı toplam enerji talebini büyük ölçüde artırmıştır. Günümüzde enerji tüketimi ve tüketilen enerji türleri, o ülkenin gelişme düzeyini gösteren faktörlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Türkiye'de çeşitli enerji kaynaklarının toplam içerisindeki miktar (Bin TEP-Ton petrol eşdeğeri) ve oranları Çizelge-67'de verilmiştir.

Bu oranların gösterdiği gibi, birincil enerji kaynakları arasında en büyük yeri halen petrol ürünleri tüketimi almaktadır. Zaman içerisinde artış oranı en hızlı olanlar ise Doğalgaz ve hidrolik enerjidir. Buna karşılık odun, hayvan ve bitki artıkları tüketimi azalmıştır. Petrolün toplam enerji talebi içerisindeki payı yüksek olmasına karşın, petrol talebinin ancak çok az bir miktarı yerli üretimle karşılanmaktadır. Türkiye'de toplam birincil enerji tüketimi 1995 yılında 66,2

milyon ton petrol eşdeğerine ulaşmış ve kişi başına tüketim de 1074 kg. petrol eşdeğeri olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerle 2000 yılında kişi başına toplam enerji tüketimi 1285 kg. petrol eşdeğerine ulaşacaktır⁽¹⁾. Ülkeler arası karşılaştırma yaptığımızda bu değer çok düşük olduğu görülür. Gelişmiş ülkelerde bu değer çok yüksektir. Örneğin; son yıllarda Almanya'da 6 000 kg., ABD'de 11 554 kg ve Yunanistan'da 2 250 kg'dır⁽²⁾. Havagazının yerini son yıllarda doğal gaz almış ve dolayısı ile kok üretimi ve tüketimi azalmıştır. Evlerde ısınma amaçlı kok tüketimi yok deneyecek kadar azalmış olup, sanayide ve demir-çelik üretiminde kullanılmaktadır. Ticari olmayan enerji kaynağı olarak adlandırılan odun, hayvan ve bitki artıkları, 1962 yılında toplam enerji tüketiminin %47,6'sını oluşturmakta iken, bu oran 1985 yılında %20,9'a ve 1995 yılında da %11,8'e kadar gerileyerek önemini kaybetmiştir. Ancak, çizelgede görüldüğü gibi bu oransal azalmaya karşın, aradan geçen otuzbeş yıllık süre içerisinde miktar olarak bir azalma sağlanamamıştır. Ülkemizde 2000'li yıllara çok az bir zaman kala enerji elde etmek amacı ile halen odun ve tezek kullanımının devam etmesi son derece düşündürücüdür. Bu ilkel enerji kaynakları ülkemize ekonomik olduğu kadar sosyal zararlar da vermektedir. Bunun yerine kırsal kesimde biyogaz denenmelidir. Uzun dönemde ise büyük potansiyele sahip olduğumuz ve en ekonomik enerji kaynağını oluşturan hidroelektrik üretimi artırılmalıdır.

Çizelge 67. Türkiye'de birincil enerji tüketimi ve kaynakların oranları (Miktar: Bin TEP)*

Enerji Cinsi	1962		1985		1989		1995	
	Miktar	Oran	Miktar	Oran	Miktar	Oran	Miktar	Oran
Taş Kömürü	2 430	19,5	3 777	9,4	4 724	9,1	5 610	10,0
Linyit	1 001	8,0	8 150	20,2	10 383	19,9	11 440	17,3
Petrol Ürünleri	2 834	22,7	16 400	40,6	21 598	41,4	26 180	39,4
Doğal Gaz	-	-	90	0,1	2 875	5,5	5 100	9,2
Hidrolik Enerji	281	2,2	3 011	7,5	4 485	8,6	8 175	12,3
Jeotermal Enerji	-	-	2	0,0	16	0,0	20	0,0
Elektrik İthalatı	-	-	537	1,3	140	0,3	(125)	-0,2
Odun	3 916	31,4	5 210	12,9	5 345	10,3	5 400	8,2
Hayvan ve Bitki Artıkları	2 026	16,2	3 237	8,0	2 580	4,9	2 400	3,6
GENEL TOPLAM	12 490	100,0	40 384	100,0	52 149	100,0	66 200	100,0
Kişi Başına Tüketim (KEP)	432		797		948		1074	

Kaynak: DPT, Kalkınma Planları ve Yıllık Programlardan hazırlanmıştır.

* Miktar= Bin TEP = Bin ton (Petrol eşdeğeri olarak).

KEP = Kg. petrol eşdeğeri.

⁽¹⁾ DPT, VII. BYKP (1996-2000), s.115-117.

⁽²⁾ Koray Başol A.g.e., s.162.

3.2. Enerji Üretimi

Türkiye'de Planlı Dönem'le birlikte birincil ticari enerji kaynaklarından olabildiğince çok yararlanma hedefi olarak alınmıştır. Tezeğin ve orman ürünlerinin yakıt olarak kullanılmasının önüne geçilmesi amaçlanmış, ancak çok eski alışkanlıklara ve ekonomik nedenlere dayanan bu durumun kısa sürede değiştirilemeyeceği, bu bakımdan Planlı Dönem'de alınacak önlemlerle kullanılan odun ve tezek miktarının sabit kalacağı, başka enerji kaynakları arasındaki oransal yerinin azalacağı ve ancak 1967'den sonra miktar olarak da düşmeye başlayacağı kabul edilmiştir⁽¹⁾. Nitekim uygulama da bu durumu doğrulamış, üretim oransal olarak 1/4'e gerilemiş, ancak miktar fazla değişmemiştir (Çizelge-68). Petrol, doğal gaz ve son yıllarda linyit büyük ölçüde dışa bağımlı, bunun dışında kalan tüm enerji gereksinimi tamamen ülke içinden sağlanmaktadır. I. ve II. Planlı Dönem'lerde petrol üretimi istenilen düzeyde artırılamamış ve petrol açısından ülkenin dışarıya bağımlılığı artmıştır. Hızla artan talep yanında, 1973 yılından itibaren petrol fiyatlarının yaklaşık dört kat artmasının da etkisiyle ham petrol dış alımı ülke ekonomisinin büyük bir sorunu durumuna gelmiştir. III. Plan Dönemi'nde hidrolik enerji üretiminde bir sıçrama sağlanmışsa da toplam enerji üretimi içerisindeki payı %12,8 dolayında kalmış, linyit üretiminde planlanan abim gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle III. Plan Dönem'i boyunca ülkenin birincil enerji kaynakları tüketim yapısı içinde, bilinen ulusal enerji kaynaklarının kullanım payında izlenen azalma durdurulamamıştır. Bu dönemde toplam enerji tüketimi içinde ticari enerji kaynaklarının payı %80'e çıkmış, ticari enerji tüketimi içinde ise petrol ürünleri tüketimi %65 düzeyine ulaşmıştır. Planlı dönemler boyunca yeterince geliştirilemeyen ulusal enerji üretimi artış hızı giderek azalırken tüketim hızı artmıştır. III. Plan dönemi sonunda, artan enerji talebinin ancak yarısı ulusal kaynaklardan üretilen enerji ürünleri ile karşılanabilmiştir⁽²⁾.

Çizelge 68. Türkiye'de birincil enerji üretimi ve kaynakların oranları⁽³⁾ (Miktar: Bin TEP)

Enerji Cinsi	1962		1977		1985		1990	
	Miktar	Oran	Miktar	Oran	Miktar	Oran	Miktar	Oran
Taşkömürü	2 375	23,4	2 687	14,9	2 199	9,4	2 036	7,1
Linyit	945	9,3	3 269	18,1	8 212	35,1	9 297	32,4
Petrol Ürünleri	625	6,2	3 036	16,9	2 471	10,5	4 025	14,0
Doğal Gaz	-	-	16	0,1	62	0,3	194	0,7
Hidrolik Enerji	251	2,5	1 915	10,6	2 691	11,5	5 210	18,1
Jeotermal Enerji	-	-	-	-	1	-	18	0,1
Odun	3 916	38,5	4 497	25,0	5 210	22,3	5 361	18,7
Hayvan ve Bitki Artıkları	2 040	20,1	2 593	14,4	2 539	10,8	2 540	8,9
GENEL TOPLAM	10 152	100,0	18 013	100,0	23 355	100,0	28 689	100,0
Kırsal Enerji Üretimi (KEP)	351		431		464		511	

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, s. 201.

(1) OPT, I. BYKP, s. 374.

(2) OPT, IV. BYKP, s. 305.

(3) 1995 yılı için birincil enerji kaynaklarına göre üretim miktarı bulunamamış, ancak toplam ulusal enerji üretimi 32 554 000 ton petrol eşdeğeri olup, kırsal enerji 520 kg petrol eşdeğeri enerji üretilmiştir.

Ülkemizde birincil enerji üretiminde termik enerji olarak linyit ve hidrolik enerjinin yoğunlaştırılması öngörülmüş, ancak yeterli başının sağlandığı söylenemez. Ülkemizde birincil enerji üretim ve tüketim durumu karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkeler standartlarına göre çok düşük olan tüketim miktarının, 1962 yılında %81,3'ü ulusal kaynaklarımızdan karşılanmakta iken, artan enerji talebi zaman içerisinde daha fazla dışa bağımlı hale gelerek, 1985 yılında bu oran %57,8'e ve 1995 yılında da %49,4'e kadar gerilemiştir.

3.3. Elektrik Enerjisindeki Gelişmeler

Ülkemizde elektrik enerjisi ilk defa 1902 yılında Tarsus'ta İtalyan ve İsviçre'lerden oluşan bir grup tarafından su santrali ile üretmeye başlamıştır. Bunu 1914'de İstanbul'da Macar ve Belçika'lıların işlettiği santralden elde edilen elektrik ve 1923 yılında Adapazarı'ndaki elektrik üretimi izlemiştir. Elektrikler aydınlatma amacıyla kullanılmıştır. Cumhuriyet döneminde 1935 yılında enerji sektöründe faaliyet göstermek üzere Etibank, enerji üretim kaynaklarının incelenmesi, belirlenmesi etüd ve projelendirilmelerini yapmak üzere Elektrik İşleri Etüd İdaresi kurulmuştur. Daha sonra hidrolik santrallerin ve dağıtım şebekelerinin yapımı için İller Bankası görevlendirilmiş ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. 1948 yılında Çatalağzı Termik Santrali, 1956 yılında Sarıyer, Tunçbilek santralleri hizmete girmiştir. 1957 yılında Hazar ve Soma santralleri üretime geçmiştir¹¹⁾.

Sanayi, tarım ve teknolojiye hızlı gelişme elektrik enerjisi gereksinimini artırmakta, elektrik enerjisinin üretim, iletim, dağıtım ve ticaretini yapmak üzere 1970 yılında "Türkiye Elektrik Kurumu" kurulmuştur.

Beşer Yıllık Kalkınma Planları dönemlerinde öncelikle elektrik enerjisine önem verilmesine karşın, yatırımların zamanında gerçekleştirilememesi ve tüketimdeki hızlı artış sonucu planlanan hedeflere arzulan şeklide ulaşılamamıştır.

Elektrik enerjisi, ekonomide temel üretim girdisi olması nedeniyle, tüm sektörler açısından büyük öneme sahiptir. Elektrik üretiminde birincil enerji kaynaklarının çoğu kullanılmaktadır. Ülkemizde elektrik enerjisi daha çok hidrolik ve termik kaynaklardan üretilmektedir. Yağış durumuna bağlı olan hidrolik enerji üretimi bol yağışlı yıllarda büyük paya sahip olurken kurak yıllarda bu pay düşmektedir.

Elektrik enerjisi üretiminde Planlı Dönem öncesi 1962 yılında en büyük pay taşkömürü ve linyit gibi yakıtları kullanan termik santrallerde elde edilmekte iken, taşkömürünün payı hızla azalarak 1995'de %2 dolaylarına kadar gerilemiştir. Buna karşılık linyit kullanımının planlandığı gibi elektrik enerjisi elde etmekte kullanılan yakıtlar arasında payı %30-40 oranlarına yükselmiştir.

¹¹⁾ Koray Başol, A.g.e., s.162-163.

Çizelge 69. Elektrik enerjisi üretiminin enerji kaynaklarına göre dağılımı (Miktar: Gwh)

Enerji Cinsi	1962		1977		1985		1995	
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%
Taşkömürü	1 520	42,7	1 225	6,2	710	2,1	1 653	1,9
Linyit	600	16,8	3 606	17,5	14 318	41,8	25 934	30,0
Akaryakıt	271	7,5	6 882	33,4	7 082	20,7	6 527	7,6
Diğer Yakıtlar	45	1,3	218	1,1	64	0,2	16 886	18,3
Hidrolik	1 124	31,6	8 592	41,8	12 045	35,2	35 541	41,2
TOPLAM	3 560	100	20 524	100	34 219	100	86 341	100

Kaynak: DPT., Kalkınma Planları ve Yıllık Programlardan hazırlanmıştır.

Günümüzde miktar ve oran olarak elektrik enerjisi üretiminde en büyük pay 35,6 milyon kilovat saat üretim ve %41,2 oranıyla hidrolik santrallerdir. Daha çok dışa bağımlı olan akaryakıt ve 1990 sonrası kullanımı artan doğalgazdan (diğer yakıtlar olarak alınmıştır) elde edilen elektrik enerjisi ise toplam üretimin %27'si oranındadır.

Ülkemizde elektrik enerjisi tüketiminin kullanıcı grupları olarak dağılımında ise, 1995 yılı verilerine göre %44,3'lük oranla en büyük payı sanayi sektörü almış, konutlar %20,4, ticarethaneler %5,7 ve diğer amaçlarla kullanılan elektrik enerjisi %5,5 oranında olmuştur. Bu arada elektrik enerjisinin naklinden doğan iç tüketim kayıpları da küçümsenemeyecek düzeyde olup elde edilen üretimin %18'i oranındadır.

Ülkemizde elektrik enerjisi üretim ve dağıtımındaki en büyük başarı köy elektrifikasyonunda sağlanmıştır. Planlı Dönem öncesi ülkemizde yalnız 147 adet köy, il özel idareleri ile diğer kuruluşlar ve bazı muhtarlıkların öz kaynaklarıyla elektrikleşmiş iken, 1984'den sonra Köy İşleri Bakanlığı'nın kurulmasıyla köy elektrifikasyonu hızlanmış olup, 1990 yılı itibarıyla elektriksiz köy kalmadığını görüyoruz.

Sonuç olarak, ülkemizde özellikle son yıllarda enerji açığı endüstrileşmemizde, üretimde, yatırımlarda, ekonomik ve sosyal gelişmemizde olumsuz rol oynamaktadır. Özellikle ülkemizin gereksinimi olan elektrik enerjisinin zamanında, güvenilir bir şekilde ve ucuz olarak sağlanması ulusal ekonomimiz açısından son derece faydalı olacaktır.

4. İMALAT SANAYİ SEKTÖRÜ

Günümüzde ekonomik kalkınma ile sanayileşme çoğu kez eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler kalkınmalarını sanayileşme aracılığı ile gerçekleştirme çabasındadırlar.

Sanayi faaliyetleri geniş kapsamlı olarak ele alındığında, imalat sanayii başta olmak üzere, madencilik ve taş ocakçılığı ve enerji (elektrik, gaz, su) alt kesimlerinden oluşmaktadır. Bunlardan madencilik ve enerji sektörleri incelenmiş olduğundan bu kesimde sadece imalat sanayii sektörü incelenecektir.

Tarım ve madencilik gibi temel faaliyetlerde elde edilen ürün ve mallar imalat sanayii sektörünün ham maddesini oluşturmaktadır. İmalat sanayii, bunların şeklini, fiziksel yapısını, kimyasal bileşimini değiştirir. Bu sektör, maddi mallar üreten ikincil ekonomik faaliyetlerdendir. Bu sanayi dalı diğer bir sanayi dalının üretimini hammadde olarak alır ve işler. Böylece, ikinci veya üçüncü kez işleme sonucu daha kullanışlı ve daha değerli mallar ortaya çıkar. Sanayi sektöründe üretimde genellikle makina kullanılır. İmalat sanayinin faaliyet sınırları her zaman ve her yerde kesin çizgilerle ayrılmamakta, diğer sektörlerle karışmaktadır. Sanayileşme ülkeye yüksek gelir ve yaşam düzeyi sağlamakta olup, büyük miktarda enerji tüketimini gerektirir ve enerji sektörünün gelişmesini hızlandırır, ulaşım ve pazarlama olanaklarını, uzmanlaşmayı ve iş bölümünü artırır.

Türkiye'de sanayileşme hareketinin başlangıcı olarak 17 Şubat - 4 Mart 1923 İzmir İktisat Kongresi kabul edilmektedir. Bu kongre'de sanayi kesimini ilgilendiren ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek olan önemli kararlar alınmış ve izlenecek sanai politikasının esasları ve prensipler belirlenmiştir. Bu kapsamda özel sektöre öncelik verilmesi ve özel sektörün veya sermayesinin yetmediği yerlerde devletin yardım yapması benimsenmiştir. Bu amaçla 1924 yılında İş Bankası, 1925 yılında Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştur. Ancak 1930 yılına kadar Türkiye ekonomisinde izlenen politikada devletin ağırlığı görülmektedir. 27 Nisan 1930 tarihinde II. Sanayi Kongresi'nde ulusal sanayimizin tüm sorunları ele alınarak incelenmiş, 1933 yılından sonra da Atatürk, Türkiye'nin kalkınması bakımından özel sektörden daha büyük finansal kaynaklara sahip olan devlet yatırımlarına ağırlık vermiştir. Devletin sanayi yatırımlarını programa bağlayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) 1934-1938 yılları arasında başarı ile uygulanmış, ülkemizdeki sanayileşmenin ilk başarılı ait yapı kuruluşları bu dönemde gerçekleştirilmiştir. 1939-1945 yılları arasında II. Dünya Savaşı nedeni ile harp ekonomisi uygulanmış olup, 1950 yılından sonra ise özel sektörün Türkiye ekonomisindeki ağırlığının arttığını görmekteyiz. 1960 yılına kadar yabancı kaynaklı kredi ve sermaye olanakları ile ve herhangi bir plana dayanmadan önemli sanayi yatırımları yapılmıştır.

1960 yılından sonra Türkiye ekonomisi önemli aşamalar kaydetmiş, 1962 yılında uygulanan geçici bir plandan sonra beşer yıllık kalkınma planları uygulamalarıyla ülkemizin ekonomik gelişmesi ve sanayileşmesi planlı bir

ortama sahip olmuştur. 1923-1973 süresini kapsayan elli yıl sürecince Türkiye ekonomisi önemli yapısal değişiklikler geçirmiş, tarıma dayalı az gelişmiş ekonomi özelliğinden çıkıp, endüstrileşen "Gelişmekte Olan Ülkeler" grubuna girmiştir. Son yıllarda tarım sektörünün ulusal gelirdeki payı düşerken, sanayinin payı giderek yükselmektedir.

4.1. Sanayi Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Önemi

Tarımsal ürünlerimizin bir kısmının işlenmesi ve sanayi ürünlerine olan gereksinimimizin kendi sanayi kuruluşlarımızdan karşılanması bakımından sanayimiz ayrı bir önem taşımaktadır. Sanayi sektörünün ülkemiz ekonomisindeki önemi; bu sektörde çalışan nüfus miktarı, ulusal ekonomiye olan katkısı, dış ticaretteki durumu ve toplam yatırımlar içerisindeki payı ile açıklanabilir.

Türkiye'de aktif nüfusun en büyük kısmı tarım sektöründen sonra sanayi sektöründe çalışmaktadır. Sanayi kesiminde çalışanlar 1950'lerde 892 bin kişi iken, 1962'de 995 bin, 1972'de 1 491 bin, 1990'da 2 929 bin kişiye yükselmiştir (Çizelge-14). 1992 Yılı Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre işletme sayısı 1,1 milyon, çalışanların sayısı ise 3,7 milyon olarak belirtilmektedir.

Bu işletmeler içerisinde imalat sanayii işletmelerinin oranı %16,3, çalışan sayısı ise 1 527 962 kişidir. Görüldüğü gibi sanayi kesiminde çalışanların sayısı devamlı artmış olup, son yıllarda çok önemli hale gelen istihdam sorununun çözümlenmesi hızla sanayileşmeyi zorunlu kılmaktadır.

İmalat sanayinin ulusal gelirimiz içerisindeki payı 1936 yılında %11,1 iken, 1958 yılında %14,3'e yükselmiş, 1967 yılında %16 ve 1972 yılında da %17,2'yi bulmuştur⁽¹⁾. Bu oran 1980 yılında %21,1, 1990 yılında %21,7 ve 1995 yılında da %21,8 oranında gerçekleşmiştir⁽²⁾. Bu oranlar imalat sanayisindeki hızlı gelişmeyi göstermektedir. Ancak, diğer ülkelerle yaptığımız karşılaştırmalarda sanayimizin yarattığı gelirin düşük kaldığı görülür. Şöyle ki, Almanya'da %54, Fransa'da %46, İngiltere'de %46, Portekiz'de %43, Japonya'da %39, ABD'de %35 ve Yunanistan'da %28'dir.

Ulusal ekonomileri oluşturan sektörlerin her birisinin üretkenlik durumlarını kabaca ölçmek olasıdır. Bunun için, bir sektörün ulusal gelir içerisindeki payını, aynı sektörün aktif nüfus içerisindeki payına bölmek gerekir. İmalat sanayi sektörü her ülkede üretkenlik bakımından en üst düzeydeki sektör olup, gerçek kalkınma bu sektörün büyümesi ile sağlanır. Ülkemizde de durum farklı değildir. Örneğin, tarım kesiminin cari fiyatlarla GSMH içerisindeki payı, 1990 yılında %16,8 olduğu halde, aktif nüfus kesiminin üretkenliği 0,35 olmaktadır. Oysa sanayi sektörünün aynı yıl için üretkenliği 1,63 olarak bulunur.

⁽¹⁾ Reşat Aktan; A.g.e., s.260.

⁽²⁾ DİE, Türkiye İstatistik Yıllıkları ve Maliye Bakanlığı, 1996 Yıllık Ekonomik Rapor, s.19.

İmalat sanayi dış ticaretle öteden beri dış alımı açısından önemli iken, Planlı Dönem'ler sonucu sanayi sektöründe ulaşılan gelişmelerle son yıllarda sanayi ürünleri dış satımı da önemi kazanmıştır. Ülkemizde 1963 yılında yatırım malları ve ham madde dış alımı 583 milyon dolar, sanayi ürünleri dış satımı ise 65 milyon dolar düzeyinde iken, bu rakamlar 1967 yılında sırayla 630 ve 82 milyon dolara ve 1972 yılında 1380 ve 197 milyon dolara yükselmiştir⁽¹⁾. 1980 yılında sanayi ürünleri dış alım 3,7 milyon dolar (oran olarak dış alımın %48'i), dış satımı ise 1,1 milyar dolar (oran olarak dış satımın %36'sı) iken, 1990 yılında dış alım 18,6 milyar dolar (%81,15), dış satım 9,1 milyar dolar (%69,8) olmuştur. Son veriler 1995 yılına ilişkin olup, sanayi ürünleri dış alım değerleri 29,8 milyar dolar (%83,4) ve dış satım değerleri de 18,9 milyar dolar (%87,4) olarak gerçekleşmiştir (Çizelge-52 ve 53). Görüldüğü gibi dış satım oransal olarak dış alımı geçmiş durumdadır.

İmalat sanayi sektörünün ulusal ekonomideki önemini gösteren bir diğer kriter de toplam yatırımlar içerisindeki payıdır. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımına baktığımızda (Çizelge-34) İmalat sanayi Planlı Dönemler boyunca en yüksek payı alan sektör olmuştur. Toplam sabit sermaye yatırımlarının ortalama %23'ü imalat sanayi sektöründe gerçekleştirilmiş olup, bu sektördeki yatırımların %75'i özel sektör, %25'i ise kamu kesimi tarafından yapılmıştır. Ancak, BBYKP döneminde toplam sabit sermaye yatırımların içerisinde imalat sanayi'nin payı gittikçe azalmıştır. Nitekim 1985 yılında %21 olan pay, her yıl azalarak 1989 yılında %14,5'e düşmüştür.

4.2. İmalat Sanayinin Sınıflandırılması

İmalat sanayi çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Türkiye'deki ayrıma göre, önce sanayi kuruluşlarını ikiye ayırmak gerekmektedir. Birincisi, küçük sanayi, ikincisi büyük sanayidir. Küçük sanayi kuruluşlarında çalışan işçi sayısı ortalama 1-2 kişidir ve burada çalışanların çoğunluğu yardımcı aile fertlerinden oluşmaktadır. Küçük sanayinin imalat sanayi üretimindeki payı %25'dir⁽²⁾. Türkiye'de küçük sanayi terzilik, kunduracılık, mobilyacılık, ekmekçilik ve çeşitli el sanatları alanlarında gelişmiştir. Küçük sanayinin; alt yapı noksanlığı, sermaye azlığı, enerji fiyatlarının yüksekliği, teknik bilgi yetersizliği, kredi veren kuruluşların ve kredi miktarlarının azlığı ve iş veriminin düşüklüğü gibi çeşitli sorunları vardır.

Türkiye'de büyük sanayinin gelişmesinde, devletin ön planda rol oynadığını görmekteyiz. Özel sektör güçlenip gelişinceye kadar özel sektörün yapamayacağı işlerde devlet önder olmuş ve büyük sanayi devlet korumasında gelişimini sürdürmüştür. Büyük sanayinin toplam imalat sanayi içerisindeki payı ise %75 civarındadır. Özellikle son yirmibeş yıldan bu yana, büyük imalat sanayinde özel sektörün önemi giderek artmıştır. Nitekim, özel teşebbüslerin payı %72'ye ulaşmış, kamu sektörünün payı ise %28 oranına gerilemiş durumdadır ve özel sektör Türk sanayileşmesinde büyük aşamalar kaydetmiştir.

⁽¹⁾ Reşat Aktan; A.g.e., s.260.

⁽²⁾ Koray Başol; A.g.e., s.174.

İmalat sanayiinin değişik üretim alanlarında faaliyet gösteren Türk sanayicisi, teknoloji alanında da büyük ilerlemeler göstererek, birçok üretim dalında dış piyasalarda başarılar sağlamış, birçok Avrupa ülkesi arasında uluslararası ödülleri kazanmıştır. Böylece dünyanın en ileri sanayicileri karşısında rekabetten çekinmediğini ortaya koymuştur.

Türk imalat sanayiinin bir başka özelliği de sanayi yapısı içerisinde montaj sanayiinin geniş ve önemli bir yer tutmasıdır. Sanayi ürün üreten tüm işletmeler belirli bir oranda montaj işletmesi şeklindedir. Örneğin, otomobil üreten bir işletmenin tüm parçaları aynı işletmede üretilme olanağı yoktur. Bu durum hem maliyetlerin düşürülmesi, hem de kendi alanında uzmanlaşmış işletmelerin belirli parçaları üretmesiyle başarılı olarak yürütülmektedir. Ancak, montaj sanayiinde sadece dışarıya bağımlı olarak getirilen parçaların birleştirilmesi yoluyla üretimde bulunmak, ülke ekonomisi için sakıncalı olmakta, yerli endüstrilerin gelişimini önlemektedir.

İmalat sanayiinde bir diğer sınıflandırma şekli ise, III. BYKP'ında yer alan sınıflandırmadır. Buna göre:

1. Tüketim Mali Üreten Sanayiler; gıda, içki, tütün, dokuma, hazır giyim, ağaç-mobilya ve kundura sanayii.

2. Ara Mali Üreten Sanayiler; çirçirleme, ağaç ürünleri, kağıt, basım, deri ve kürk işleme, lastik, kimya, petro-kimya, petrol ürünleri, gübre, çimento, pişmiş kil, cam, seramik, demir-çelik ve diğer metaller sanayii.

3. Yatırım Mali Üreten Sanayiler; madeni eşya, elektriksiz makineler, tarım makineleri, elektrikli makineler, elektronik, kara yolu taşıtları, demir yolu taşıtları, gemi inşa, uçak üretim sanayii.

Görüldüğü gibi, tüketim mali üreten sanayi dala genellikle ham madde olarak tarım ürünlerini işlemektedir. Diğer gruplardaki sanayiler, bazan tarım ve madencilik gibi temel faaliyetlerin ürünlerini ham madde olarak kullanır veya çoğu zaman da bir sanayi dala, diğer bir sanayi dalının ürettiği malları ham madde olarak kullanmaktadır.

İmalat sanayii üretiminin yapısına baktığımızda (Çizelge-70); Planlı Dönem başarılarında tüketim malları grubunun payı tüm imalat sanayii üretiminin 2/3'ü oranında iken, III. Plan Dönemi sonunda bu oran %38,3'e gerilemiş ve 1993 yılı itibariyle de %41,7 olmuştur. Buna karşılık ara mali üretimi 1962 yılında %27,8'den 1977'de %44,2'ye kadar yükselmiş, sonra 1993 yılında %38,7'ye gerilemiştir. Yatırım malları üretimi ise, %9,9'dan %19,8 oranına artmıştır. Yani imalat sanayiinde ara ve yatırım mallarına doğru olumlu bir gelişmenin olduğu görülmektedir.

Ülkemizdeki imalat sanayiinin bu yapısını diğer ülkelerle karşılaştırdığımızda, gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde yatırım malları oranının daha yüksek, tüketim mallarının daha düşük olduğu görülür. Ülkemiz

İmalat sanayiinde ise, tüketim malları oranının yüksek, yatırım malları oranının ise düşük olduğu dikkat çekicidir.

Çizelge 70. İmalat sanayii üretiminin yapısı (%)

Üretim Türü	1962	1967	1972	1977	1989	1993
Tüketim Malları	62,3	52,9	46,6	38,3	46,7	41,7
Ara Malları	27,8	35,4	39,4	44,2	39,4	38,7
Yatırım Malları	9,9	11,7	14,0	17,2	13,9	19,6
İmalat Sanayii	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, III.BYKP s.13. ve Yıllık Programlar.

4.3. İmalat Sanayii Üretimi

Türkiye’de imalat sanayiinde görülen olumlu ve hızlı gelişmeye karşın, henüz her kesimde ülke gereksinimini karşılamaktan uzak bulunmaktadır. Ancak, gıda maddeleri, tütün ve içki sanayii, giyim eşyası ve dokuma sanayii ülke gereksinimini karşılayan kesimlerdir. İmalat sanayiinde çalışan nüfusun 2/3’ü de bu üretim kollarında çalışmaktadır. Son yıllarda önemli gelişmeler gösteren üretim dalları ise, kimya sanayii, madeni eşya sanayii, makina ve malzeme sanayii, otomotiv sanayii ve selüloz sanayiidir.

Çizelge 71. Başlıca imalat sanayii maddelerinin üretimi

Ürün	Birimi	1992	1993	1994	1995
Şeker	Bin Ton	1805	1 743	1 727	1 290
Filtreli Sigara	Bin Ton	62	70	78	78
Çimento	Mil Ton	29	31	30	33
Kağıt Sanayii	Bin Ton	217	162	190	240
Demir-Çelik San.	Bin Ton	15 279	16 248	17 177	17 491
Diğ. Lastik	Bin Adet	8 463	9 152	8 734	11 384
Dokuma Sanayii (*)					
Pamuk İpliği	Bin Ton	47	44	31	32
Pamuklu Dokuma	Mil Mt	177	147	95	80
Yün İpliği	Bin Ton	3,7	5,4	4,8	3,4
Yünlü Dokuma	Mil Mt	4,0	5,3	4,3	3,1
Petro. Kimya Sanayii	Bin Ton	409	425	437	584
Petrol Ürünleri Sanayii					
Benzin	Bin Ton	2 748	3 142	3 362	3 620
Motorin	Bin Ton	6 406	7 101	7 169	7 707
Fuel-Oil	Bin Ton	8 903	9 271	8 577	9 410

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 1996 Yıllık Ekonomik Rapor, s.43.

(*) Kamu Üretimi.

Ülkemizde 1994 yılında uygulanan önlemler sonucu talepteki daralmanın etkisi ile üretim %7,5 oranında genişlemiştir. 1994 yılı sonlarında

ekonomide başlayan canlanma 1995 yılında da devam ederek, sanayi ürünler dış satımının da artması, imalat sanayii üretimini olumlu yönde etkilemiş ve üretim artışları sonucu toplam imalat sanayii üretimi %14,2 oranında büyümüştür⁽¹⁾.

1995 yılında başlıca imalat sanayii ürünlerinden şeker üretimi %25,3 oranında azalırken, kağıt üretimi % 26,3 oranında artmıştır. Çimento üretiminde %12,5, dış lastik üretiminde %30,3 ve petrokimya ürünlerinde %33,6 oranında artış kaydedilirken, dokuma sanayiinde azalma devam etmiştir.

Çizelge 72. İmalat sanayii kapasite kullanım oranları (üretim değeri) yıllık ortalama (%)

Sektörler	1990			1995		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
İMALAT SANAYİİ	70,7	76,1	74,4	80,5	77,9	78,6
Gıda, İçki, Tütün	70,3	67,7	69,0	70,4	72,9	72,1
Dokuma, Giyim, Deri	77,2	79,6	79,3	63,2	83,5	82,3
Ağaç Ürünleri, Mobilya	80,1	76,8	78,1	60,4	74,4	71,3
Kağıt ve Basım San.	86,4	74,9	79,4	82,9	81,6	82,0
Kimya Sanayii	75,9	75,6	74,7	85,9	78,0	82,3
Taş, Toprak Ür.San.	70,4	84,9	83,0	75,4	87,7	87,0
Metal Ana San.	58,5	79,1	69,6	79,1	75,9	77,5
Makine San.	53,5	73,7	72,8	59,4	72,8	72,1
Diğer İmal Sanayii	0,0	60,1	60,1	50,0	69,2	67,6

Kaynak: Maliye Bakanlığı; 1995 Yıllık Ekonomik Rapor, s.44.

Diğer taraftan 1990 yılında ortalama %74,4 olarak gerçekleşen imalat sanayii kapasite kullanım oranı, toplam talepteki artışa paralel olarak 1995 yılında %78,6'ya yükselmiştir. Bu dönemde en yüksek kapasite kullanımını %87 ile taş ve toprağa dayalı ürünler sanayiinde olmuş, bunu dokuma, kimya, kağıt sanayi daları izlemiştir. Kamu ve özel sektör kapasite kullanım oranlarına baktığımızda, toplam imalat sanayii olarak kamu kesimi kapasite kullanım oranının daha yüksek olduğu gözlenmektedir. 1990 yılında %70,7'den, 1995 yılında %80,5'e yükselmiştir. Ancak alt kesimler olarak, gıda, içki ve tütün sanayiinde kamu kesimi kapasite kullanım oranı değişmezken, özel kesimde önemli artışlar olmuştur. Dokuma, giyim, deri sanayiinde ise kamu kesimi kullanım kapasitesi %14 oranında azalırken, özel kesim %3,9 oranında artmıştır. Ağaç ürünleri ve mobilya sanayii her iki kesimde de kullanım kapasitesinin azaldığı sektörlerdir. Kağıt ve basım sanayiinde kamu sektörü kullanım kapasitesi azalırken, özel sektörde artış olmuştur. Kimya sanayii ile taş ve toprağa dayalı sanayi kollarında da her iki kesimin kapasite kullanımında artış görüyoruz. Metal ana sanayii ve makine sanayii dallarında ise kamu kesiminde bir miktar kapasite kullanım artışına karşılık, özel kesimde kapasite kullanım azalışı yaşanmıştır.

⁽¹⁾ Maliye Bakanlığı; A.g.e., s.40.

4.4. İmalat Sanayii Ürünleri Dış Satımı

Ülkemiz dış satımında 1980'li yıllara gelinceye kadar, ilk sırayı tarım ürünleri almaktayken, bu yıllardan itibaren dış ticaret hacmi devamlı genişlemiş, dış satımın miktar ve yapısında önemli değişimler olmuştur. Tarım ürünleri ağırlıklı olan dış satımımızda 1982'den sonra imalat sanayii ürünleri ilk sırayı almaya başlamış, yıllar itibarıyla da devamlı artış görülmüştür.

Çizelge 73. İmalat sanayii ürünleri dış satımı (milyon dolar)

Sektörler	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
A. İşlenmiş Tarım Ürün.	617	823	1 097	1 241	1 320	1 660	2 097
- Gıda Ürünleri	790	751	1 055	1 184	1 268	1 615	1 940
- İşlenmiş Tütün Ürün.	1	7	6	18	45	29	137
- İşlenmiş Orman Ürün.	20	35	28	32	2	6	7
- Diğer	6	30	8	7	6	10	13
B. İşlenmiş Petrol Ürün.	255	289	277	231	171	235	277
C. Sanayi Ürünleri	8 015	9 131	9 201	10 718	11 235	13 468	16 543
- Çimento	33	42	44	53	80	145	141
- Kimyasal San. Ürün.	774	611	462	483	485	575	711
- Deri Ürünleri	605	742	610	562	531	530	538
- Dokuma - Giyim	3 605	4 337	4 602	5 311	5 452	6 366	8 282
- Cam-Seramik	258	320	349	744	366	415	530
- Demir-Çelik Ürün.	1 349	1 609	1 445	1 558	1 998	2 366	2 248
- Makina San. Ürün.	195	213	287	305	352	542	685
- Elektrik ve Elektronik	234	476	564	644	565	683	915
- Taşıt Araçları	154	205	244	362	373	494	604
- Diğer Sanayi Ürünleri	806	576	594	666	1 043	1 361	1 709
İmalat Sanayi Toplamı	9 086	10 242	10 575	12 191	12 726	15 365	18 917
Toplam Dış Satım	11 625	12 959	13 593	14 715	15 345	18 108	21 637

Kaynak: -Maliye Bakanlığı, 1995 Yıllık Ekonomik Rapor, s. 170.

-DİE, Türkiye İstatistik Yılı, 1995, Yay. No: 1845, s. 550-556.

Nitekim, 1980 yılı toplam dış satım değerlerimiz içerisinde imalat sanayinin payı %36 oranında iken, 1995 yılında bu oran %87,4'e yükselmiştir (Çizelge -52). İmalat sanayii dış satımındaki gelişmeler ise Çizelge-73'den izlenebilir. Dış satımda en başarılı üretim dalı olarak dokuma-giyim sanayii görülmektedir. Son yıllarda imalat sanayii toplam dış satım değerlerinin %45'ini tek başına karşılamaktadır. Daha sonra demir-çelik ürünleri, gıda ürünleri, elektrik ve elektronik ürünleri, kimya sanayii ürünleri, taşıt araçları ve deri ürünleri gelmektedir.

4.5. İmalat Sanayinin Sorunları

Günümüzde pek çok endüstri ürünü dış alım yerine artık ülkemizde üretilmektedir. Ancak bu gelişmeler ülkemizin ekonomik yapısını değiştirecek düzeyde önemli olmamıştır. Bir başka deyişle, ülkemiz henüz istenilen düzeyde

endüstri ürünleri dış satımı yapan bir ülke durumuna gelememiştir. Çünkü uluslararası dış ticaret karşılaştırmalarında endüstrimiz oldukça gerilerde yer almaktadır. Bunun nedeni ise bu sektörde yer alan sorunların hüzün çözümlenememiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de sanayi kesiminin en önemli sorunu, izlenen sanayi politikasının çeşitli kuruluşlar tarafından belirlenmesi ve uygulanmasıdır. Oysa ulusal bir sanayi politikasının ekonominin hangi kesiminde olursa olsun tek elden yürütülmesi ve üretim üniteleri arasında olumlu bir iletişim sağlanması gerekmektedir.

İkinci sorun, bu üretim dalında yeterli ham maddenin sağlanamaması ve fiyat istikrarsızlığı nedeniyle üretim hızı ve miktarının da istikrarsız olmasıdır. Bir diğer sorun, sanayi sektöründe uygulanan teknolojinin düzeyinin genelde dünya üretim teknolojilerinin altında bir düzeyde bulunmasıdır. Bu durum sonucu ülkemizdeki endüstrinin dış rekabette korunması ve özellikle AB karşısında varlık gösterebilmesi, kurulmuş ve yeni kurulacak olan tesislerin modernleştirilmesine bağlıdır.

Endüstrileşme ile çok yakından ilgili olan bir diğer temel sorun da yeterli miktarda ve ucuz enerji sağlanması konusudur. Enerji endüstrinin temel girdisi olduğu için, sektörün istenilen, beklenen gelişmeleri engellemeyip, özendirici nitelikte olmalıdır. Bu nedenle, ülkemizde endüstri ve enerji politikalarının birbirine paralel olarak yürütülmesi gerekmektedir. Çünkü, ülkemizde üretilen elektrik enerjisinin %64'ü endüstri sektöründe kullanılmaktadır. Bu nedenle elektrik yetersizliği ve kısıntısından en fazla sanayi sektörü etkilenecek ve bu durum da doğrudan doğruya sanayi sektörü üretimini olumsuz yönde etkileyecektir.

Kalkınma Planları'nda devlet sanayi sektörünün ve belirli sanayi dallarının ülkenin tüm yörelerine yaygınlaştırılmasını öngörmüştür. Devlet bu amaçla çeşitli özvenlerde bulunmuş, ancak özel sektör yeterince bu önerilere uymadığından, beklenen yörelerde ve üretim dallarında yeterli yatırımlar yapılamamıştır. Doğu Anadolu, Karadeniz ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerimiz Yatırım Teşvik Belgelerinden en az yararlanan bölgelerimizdir. Buna karşılık Marmara, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu Bölgelerimiz yatırımlar açısından en şanslı bölgelerimizdir (Çizelge-36). Gelişmesi istenilen sanayi dalları yerine de özel sektör kendi seçimlerine göre yatırım yapmaktadır.

5. ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME SEKTÖRÜ

Ulaştırma sektörü, mal ve eşyaların, insanların ve haberlerin coğrafi olarak yer değiştirmesini sağlayan faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. Bu sektör, endüstri ve tarım gibi mal üreten bir sektör değildir. Ancak diğer sektörlerin üretkenliği üzerinde etkili ve gerekli olan önemli bir araçtır. Ulaştırma ve haberleşme, ülkemiz için sosyal, kültürel, politik ve özellikle ekonomik bakımdan büyük önem taşımaktadır. Ülkemizin doğal kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmak iç ve dış ticareti geliştirmek, gelişmiş bir ulaşım ve haberleşme ağına bağlıdır.

Ulaştırma ekonomik bir çaba, sosyal bir hizmet ve bir endüstridir. Ekonomik açıdan ulaşım, insan gereksinimlerinin giderilmesi için insan veya eşyanın yöre ve zaman bakımından fayda yaratacak şekilde yer değiştirmesini sağlayan bir hizmettir. Ulaştırma sektörü, ekonomik fonksiyonlarının genişliği ve yüksek ulaşım potansiyeli ile milli ekonominin kalkınma ve gelişmesinde en önemli rolü oynayan sektördür⁽¹⁾.

Günümüzün iş ve yaşayış düzeni, ulaşım hizmetlerinin aksamadan işlemesine bağlıdır. Ekonomi içinde, insan gereksinimlerinin giderilmesi açısından tüketim kolaylığının sağlanması da ulaşım sektörü ile olasıdır. Böylece ulaşım ekonomide toplam mal arzının toplam talebe uyumunu sağlar. Bu yönleri ulaşım sektörünün ekonomik etkinlikleridir.

Ulaştırma hizmetleri, ülkede şehirleşme hareketlerini hızlandırarak, nüfusun ülke içerisindeki hareketliliğini ve dış dünya ile ekonomik ve sosyal ilişki kurulmasını sağlayarak da sosyal etkinliklerde bulunmaktadır. Ayrıca ulaşım kamu görevlerinin daha iyi yapılmasında, milli savunma ve güvenliğin sağlanmasında da büyük önem taşır. Görüldüğü gibi ulaşım kendi başına üretken bir sektör özelliği taşımamakta, ancak diğer sektörler üzerinde en etkili ve gerekli bir araç görevi yapmaktadır.

Ulaştırma sektörünün ülkemiz ulusal gelirine olan katkısı bu sektördeki gelişmeye paralel olarak devamlı artmaktadır. Sektörün 1990 yılında GSMH içerisindeki payı %8 civarında iken bu pay 1995 yılında %12,5 oranına yükselmiştir. Bu katkı payı ile ulaşım sektörü, sanayi, ticaret ve tarım sektörlerinden sonra dördüncü sırada yer almakta olup, sektörün gelişme hızı oldukça yüksektir. Ulaştırma sektöründe çalışan nüfus 1990 yılında toplam istihdamın %4,4'ünü, 1995 yılında ise %4'ünü oluşturmuştur. Bu nüfus kara, demir yolu, deniz ve hava yolu taşımacılığı faaliyetlerinde çalışmaktadır. Sabit sermaye yatırımları içerisinde ulaşım sektörü yatırımları genellikle planlanan hedeflerin üzerinde gerçekleşmiştir. I.BYKP'nda toplam sabit sermaye yatırımlarının %15,6'sı oranında gerçekleşen ulaşım sektörü yatırımları, VI. BYKP Dönemi sonunda %25,2'ye yükselerek en fazla yatırım yapılan sektör durumuna yükselmiştir.

⁽¹⁾ Koray Başol, A.g.ç., s.185.

1996 yılında ulaştırma sektöründe toplam 103,1 trilyon TL'lik kamu sabit sermaye yatırımı öngörülmüş, yıl içinde 118,5 trilyon TL'lik yatırım gerçekleşmesi beklenmektedir. Yatırımlar alt sektörler bazında incelendiğinde karayolunun %65,0, havayolunun %19,8, demir yolunun %8,2, boru hatları taşımacılığının %3,6 ve deniz yolunun ise %3,4 pay aldığı görülmektedir. Yurt içi taşımalarda karayolunun %84,5 payla ağırlığını koruduğu ve geri kalan payın demir yolunda %6,8, deniz yolunda %6,5 ve boru hattında %2,2 olmak üzere dağıldığı görülmektedir. Yurt içi yolcu taşımalannın ise %95'i karayolu ile yapılmıştır. Yurt dışı yük taşımaları deniz yolu ile yolcu taşımaları ise havayolu ağırlıklı olan yapısını korumuştur.

Ulaştırma sistemlerinin niteliklerine uygun özelleştirme programları oluşturulmamış ve özelleştirme kapsamına alınan kuruluşlarda istenilen düzeyde bir gelişme sağlanamamıştır. HAVAŞ özelleştirilmiş, THY, TDI ve D.B. Deniz Nakliyat T.A.Ş.'nin özelleştirilmesi çalışmaları devam etmektedir. Limanların özelleştirilmesi yönünde ise gelişme sağlanamamıştır⁽¹⁾.

Ulaştırma sektörü iki bölümde ele alınmaktadır. Birincisi taşıma, ikincisi ise haberleşme ve radyo-televizyondur.

5.1. Ulaştırma (Taşıma)

Taşıma alt bölümü kendi arasında önce, kara, deniz ve hava ulaştırması olarak üç ana gruba ayrılmaktadır. Ulaştırma sistemlerini ise beş esas grupta toplamak olasıdır. Bunlar karayolları, demiryolları, denizyolları, havayolları ve boru hatlarıdır.

5.1.1. Karayolları

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Türkiye'de karayolları yörelerin zenginleri tarafından yaptırılır, devlet sadece askeri amaçla yol yapımı ile ilgilenirdi. 1923 yılı itibarıyla ülkede 18 000 Km. kadar çok kötü nitelikte karayolu vardı. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda Trakya'da askeri önemi olan yerlerde yol yapılmıştır. 1948 Yılından itibaren de A.B.D'den sağlanan finansman ve Karayolları Genel Müdürlüğü'nün kurulması ile hızlanan karayolu yapımı 1950 yılına gelindiğinde 48 000 Km. 'yi bulmuştur⁽²⁾.

Planlı Dönem başı olan 1963 yılında il ve devlet karayolları ağı toplamı 58 451 Km. iken bu miktar 1994 yılında fazla artmayıp 59 832 Km. 'de kalmıştır. Ancak 1963 yılında toplam karayollarının %40,9'u il yolu, %59,1'i devlet yolu niteliğinde iken, 1994 yılında il yollarının oranı %47,5'e yükselmiş, devlet yollarının oranı %52,5'e gerilemiştir⁽³⁾. 1996 yılı sonunda toplam otoyol uzunluğu 1 438 Km.'ye ulaşmış, 1995 ve 1996 yıllarında daha ziyade kapasite artırıcı ve standart iyileştirici çalışmalara ağırlık verilmiştir.

⁽¹⁾ DPT, 1997 Yılı Programı, s.37.

⁽²⁾ Reşat Aktarı, A.g.e., s.269.

⁽³⁾ DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, s.219.

Çizelge 74. Türkiye'de karayolu durumu (km.)

Yıllar	Karayolları			Köy Yolları				
	İl Yolu	Devlet Yolu	Toplam	Tesviye	Stabilize	Asfalt	Ham yol	Toplam
1963	23 915	34 536	58 451	9 694	13 011	-	139 350	162 055
1967	24 290	34 502	58 792	7 872	33 055	-	121 158	162 085
1972	24 443	35 005	59 448	26 587	69 750	-	63 718	162 055
1977	26 906	32 501	59 407	41 629	102 390	-	28 084	172 103
1983	28 087	31 210	59 297	59 739	124 329	11 135	48 156	243 359
1989	27 504	31 048	58 552	72 117	150 771	19 869	54 822	297 579
1994	28 443	31 389	59 832	74 696	159 283	29 950	56 210	320 029

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, s.219-220.

Köy yolları uzunluğu toplam olarak 1963 yılındaki miktarın iki katına yükselmiş, ancak tesviye ve ham yol uzunluğu azalırken, stabilize ve asfalt yol uzunluğu artış göstermiştir. 1995 yılında 8 600 Km. stabilize ve 5 900 Km. asfalt ve yenileme, 1996 yılında da 7 000 Km. stabilize, 5 000 Km. asfalt ve yenileme, 300 Km. beton yol yapımı gerçekleştirilmiştir. 1997 Yılı Programı'na göre köy yollarında, grup köy yolu yapımına önem verilerek, bu yollar ile köy merkezlerine ulaşan yolların öncelikle asfaltlanmasının sağlanması öngörülmüştür.

Türkiye'deki karayolları uzunlukları diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelere oranla ülkemizdeki durum çok gerilerde kalmaktadır.

Karayollarımızda taşınan yolcu ve yük miktarında da büyük artışlar görülmektedir. 1995 yılında karayolu yolcu taşımacılığında 141 093 000 yolcu-Km. taşınmış, 1996 yılında bu sayı 151 500 000 yolcu-Km'ye yükselmiştir. Aynı yıllar için karayolu yük taşımacılığı sırasıyla 102 285 000 Ton-Km. ve 107 900 000 Ton-Km. olarak gerçekleşmiştir⁽¹⁾.

Karayollarında yapılan yurt içi yolcu ve yük taşıması, diğer ulaştırma sistemlerinin çok üstündedir. Son iki yılın ortalamasına göre, yurt içi yolcu taşımacılığının %94,2'si karayolu, %3,6'sı demiryolu, %1,8'i havayolu ve %0,4'ü de denizyolları ile gerçekleştirilmiştir. Yine aynı şekilde yük taşımacılığının, %84,3'ü karayolu, %6,8'i demiryolu, %6,5'i denizyolu ve %2,4'ü de petrol boru hattı ile taşınmıştır⁽²⁾.

Burada motorlu kara taşıtları varlığına ilişkin olarak da çok kısa bilgi vermek yararlı olacaktır (Çizelge-75). Görüldüğü gibi bin kişi başına 1960 yılında 1,7 otomobil düşmekte iken, bu sayı 1970 yılında 3,9'a, 1980 yılında 16,7'ye ve 1994 yılında da 46,8'e ulaşmıştır. Buna benzer gelişmeleri, otobüs, kamyon, kamyonet ve minibüs sayılarındaki hızlı artışlarda da izliyoruz.

⁽¹⁾ DPT, 1997 Yılı Programı, s.102.

Çizelge 75. Türkiye’de cinslerine göre motorlu kara taşıtları sayısı

Yıllar	Otomobil		Otobüs	Kamyon	Kamyonet	Minibüs
	Sayı	Bin Kişiyse				
1960	45 767	1,7	10 981	57 460	-	-
1970	137 771	3,9	15 980	70 730	52 152	20 916
1980	742 252	16,7	32 783	164 893	165 821	64 707
1990	1 649 879	29,4	63 700	257 353	263 407	126 399
1994	2 861 640	46,8	87 545	313 771	374 473	186 424

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1994, s. 221

Ülkemizde 1993 yılına kadar, taşıma talep tahminlerinin ve beliren dar boğazların aşılması için uygulanan Ulaşım Master Planı (U.M.P.) gerekli görülen tüm altyapı, ulaşım aracı gibi yatırım gereksinimlerini kapsamıştır. Bu plan özellikle V. ve VI. BYKP ile bütünleştirilerek, bu kapsamda, karayolu taşımasında geçmiş yıllarda izlenen büyük artışların önemli miktarda azalacağı, buna karşı demiryolu taşımasında büyük bir artışın olacağı tahmin edilmiştir. Ayrıca, denizyolu yurt içi ve yurt dışı yük taşımalarında, özel sektör payının artacağı varsayılarak bir miktar artış beklenmiştir.

Bir de 10 Avrupa ülkesini kapsayan toplam 9 000 Km.’lik sürat yolu yapılmasını öngören TEM Projesi (Trans-European Motor Way) vardır. Oto yolun geçeceği Avrupa Ülkeleri, Polonya, eski Çekoslovakya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Romanya, eski Yugoslavye, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye olarak belirlenmiştir. Bir diğer proje ise, E-5 karayolunu da kapsayan TETEK (Türkiye Transit Karayolu) projesidir.

6.1.2. Demiryolları

Son yıllarda kara ve hava yolu ulaşımında görülen büyük gelişmelerin yanında demir yolu ulaşımı önemini oldukça yitirmiş gibidir. Ancak, özellikle yük taşımasında tüm ülkelerde demiryolu günümüzde de önemini korumaktadır. Cumhuriyet kurulduğunda 1923 yılında ülkemizde 3 756 Km. uzunluğunda demiryolu şebekesi vardı. 1924 yılından itibaren yılda yaklaşık 200 Km. yeni demiryolu yapılarak 1944 yılında 7 515 Km.’lik demiryolu hat uzunluğuna ulaşmıştır. Bu dönemden sonra demiryolu şebekesindeki hızlı artış yavaşlamış ve aradan geçen 50 yıl içerisinde sadece 937 Km. demiryolu hattı yapıldığını görüyoruz (Çizelge-76)

Demiryolları bakımından ülkemiz karayollarında olduğu gibi Avrupa’ya Asya’ya bağlayan köprü görevi yapmaktadır. Demiryollarımız özellikle son 30 yıldan buyana çağdaş gelişime ayak uyduramamış, ülkemizde kitle taşımacılığı görevini yerine getirememiştir. Bugün demir yollarımızın %70’i ekonomik ömrünü tamamlamış olup, fiziksel ve geometrik açıdan demiryollarımızın yetersiz bir yapıya sahip olduğu belirtilmektedir. Yurt içi yolcu taşımacılığının ancak %3,6’sı, yük taşımacılığının da %5,8’i demiryolları aracılığı ile gerçekleştirilmektedir. Görüldüğü gibi demiryollarına ülkemizde gerekli önem verilmemiştir. Oysa

günümüzde Fransa'da 30 bin Km., İngiltere'de 20 bin Km., İtalya'da 18 bin Km. ve İspanya'da ise 15 bin Km. demiryolu ağı vardır.

Çizelge 76. Türkiye'de 1923-1994 döneminde yapılan demiryolları

Dönem	Demiryolu Uzunluğu (Km)
1923'de Devralınan	3 756
1924-1934	2 436
1935-1944	1 323
1945-1954	181
1955-1964	312
1965-1974	133
1975-1984	259
1985-1994	52
TOPLAM	8 452

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, s.223.

1995 Yılı Programı'nda belirtilen, demiryolu taşımacılığının ulaştırma sektörü içindeki rolünün yeniden tanımlanması, demiryollarının piyasa koşullarına uygun, etkin ve ticari odaklı hizmet üretmesini sağlayacak yasal çerçeve ve politika belirlenmesine yönelik olarak TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğü'nün yeniden yapılanması etudüne başlanmış ve 1996 yılında tamamlanmıştır. 1995 yılında demiryollarında 149 Km., 1996 yılında da 200 Km. yol yenilenmiştir. Demiryollarında yolcu ve yük taşımacılığında beklenen artışlar son yıllarda da gerçekleştirilmemiştir.

Asya-Avrupa Demiryolu Bağlantısı ve Boğaz Tüp Geçiş Projesi'nin işletme devrat modeli ile gerçekleştirilmesine yönelik karar alınmıştır.

5.1.3. Denizyolları

Denizyolu taşımacılığı daha çok uzak mesafelere yapılan taşımada önemlidir. Nitekim uluslararası ticaretin 3/4'ü denizyolu ile gerçekleştirilmektedir. Son yıllarda yükleme ve boşaltmada büyük bir hız sağlayan "Container" (büyük sandık) sistemi, gemilerin sürat ve kapasitelerindeki gelişmeler denizyolu ulaştırmasında verimliliği artırmıştır.

Denizyolları bakımından ülkemiz büyük bir potansiyele sahiptir. 8 333 Km. uzunluğundaki kıyılarımızla Avrupa ülkeleri arasında en fazla kıyıya sahip olan ülkeler arasında yer almamız konunun önemini ortaya koymaktadır. Denizlerimizin açık denizlere Akdeniz vasıtasıyla geçit vermesi doğal koşullarımız açısından ülkemize ayrı bir önem kazandırmaktadır. Ancak kıyılarımızda yeterince doğal ve yapay limanların bulunmaması ülkemizde deniz ulaşımının gelişmesini önemli ölçüde önlemiştir. Deniz taşımacılığı ülkemiz bakımından en ekonomik ulaştırma biçimi olmasına karşın Türkiye'de en geri kalmış ulaştırma dalı olmuştur.

Ülkemizde 1923 yılında Kabotaj hakkı elde edilinceye kadar deniz yolu ulaştırmasının hemen tamamı yabancı gemilerle yapılmıştır. Bu yıllarda 35 000 ton civarında kapasitesi olan deniz ticaret filomuz, 1933'e kadar 216 000 tona yükselmiştir. Bu tarihe kadar hem yük hem yolcu taşımada devlet ve özel sektör beraber çalışmış, 1933'den sonra yolcu taşımada devlet tekeline geçmiştir. Gemilerimizin kapasitesi 1963 yılında 900 bin tonun üstüne çıktığı halde 1970 yılında 800 bin tona inmiştir. Bu düşme eski gemileri elden çıkarma sonucu olmuştur. Ülkemizde 1972 yılında yük gemisi sayısı 2 270, yolcu gemisi 177 ve tanker 98 adettir. Bu yılda deniz ticaret filomuzun kapasitesi 1 milyon ton iken, Yunanistan 13, Batı Almanya ve İtalya 10, İspanya 8, Fransa 8, Yugoslavya 2 ve İsrail 1 milyon tonluk filolara sahip bulunuyorlardı. Gemilerin eski limanların yetersiz ve hinterlandları ile olan bağlantısının zayıf olması uç taraf denizlerle çevrili olan Türkiye'de deniz yolu ulaştırmasının gelişmesine engel olmuştur⁽¹⁾.

Ticaret filomuzun yaklaşık yarısı özel sektöre aittir. Özel sektörün elindeki gemilerin hemen hemen tamamı yük gemisi olduğu halde, devlet kesiminde gemilerin çoğunluğunu yolcu gemileri oluşturmaktadır. 1990 yılında Türkiye'nin deniz filosu 6 milyon DWT'ya yaklaşmış olup, gemi varlığı 2 013'dür. Bunlardan 185 gemi kamuya, 1 828 gemi de özel kesime aittir. Bunlardan %57'si kuru yük gemisi, gerisi tanker, ro-ro ve yolcu gemilerinden oluşmaktadır. Dünya ticaret filosu içerisindeki yerimiz ise toplam tonaj olarak ancak %1'dir⁽²⁾.

Ülkemizde 1994 yılında yaşanan durgunluk döneminin etkileri aşılmış, 1995 yılında limanlarımızdaki yükleme-boşaltma faaliyetleri 119 milyon tona, 1996 yılında da 130 milyon tona ulaşmış olup, konteyner trafiği de 1 100 000 TEU'ya ulaşmıştır. Deniz ticaret filosunun tonajı kiralık gemiler hariç 1995 yılında 9,6 milyon DWT'a, 1996 yılında da 10,5 milyon DWT'a ulaşmış ve mevcut filonun 200 000 DWT'luk bölümü yenilenmiştir. Filonun dış ticaret taşımalarından aldığı pay 1995 yılında %41,6 ve 1996 yılında da %40 olarak gerçekleşmiştir⁽³⁾.

Türkiye'de petrol ve gübreden sonra en çok döviz navluna ödenmektedir. (Ortalama 1 milyar dolar). Navlun ve sigorta gelirimiz ise çok azdır. Türk gemileri navlunun ancak %10'unu sağlamakta, %90'ı ise yabancı gemilere döviz olarak ödenmektedir. Ülkemizde deniz ticaret filosunun gelişmesini önemli ölçüde destekleyen gemi inşa sanayinin kapasitesi büyük değildir. Önemli bir sanayi kolu olmasına karşın, ülkemizde yeterince gelişmemiştir. Küçük-orta büyüklü 20'yi aşkın tersanemiz vardır. Gemi yapımında teşvik önlemleri yetersiz, kredi sağlama olanakları çok dardır. Emek yoğun bir endüstri dalı olan gemi yapım ve tamir işleri dışa dönük olarak faaliyet gösterememiştir.

Türk deniz ticaret filosu geliştirilmeli, kapasitesi artırılarak, deniz taşımacılığı ülkeye daha çok döviz getiren bir kaynak haline getirilmelidir.

⁽¹⁾ Reşat Aktan, A.g.e., s.273.

⁽²⁾ Koray Başol, A.g.e., s.191.

⁽³⁾ ÖPT., 1996 Yılı Programı, s.96 ve 1997 Yılı Programı, s.95.

5.1.4. Hava yolları

Hava yolu taşımacılığı ulaşırmada sağladığı büyük sürat nedeniyle, özellikle II.Dünya Savaşı'ndan sonra çok önemli gelişmeler göstererek günümüzdeki düzeyine ulaşmıştır. Ülkeler ve kıt'alar arası yolcu taşımacılığında diğer ulaşırm araçlarına oranla hava yollarının önemi büyüktür. Ancak hava yolu ulaşırmasında tesis giderleri, diğer ulaşım araçlarına oranla daha yüksektir. Ayrıca hava yolu ulaşırması, devamlı yenilik isteyen, uçakların bakım, onarım ve yenileriyle değişimi gerekli olan bir kesimdir.

Ülkemizde ilk defa 20 Mayıs 1933'de Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi, Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuş ve 1935 yılında Bayındırlık Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1938 yılında ise Ulaşırma Bakanlığı'na bağlanarak adı da değiştirilmiş ve Türk Hava Yolları ismini almıştır. 21 Mayıs 1955'de ise, özel sermayenin de katılımı ile THY Anonim Ortaklığı adını almıştır.

Ülkemizin kıt'alar arası önemli ve stratejik bir konumda bulunması, uluslar arası hava ulaşımında Türkiye'nin gelmiş olduğu başarılı durum üzerinde etkili olmuştur. THY 1948 yılından bu yana yurt dışı seferlerine de başlamıştır. Günümüzde hava yolları ulaşımının ülkemiz gereksinimini karşılamakta olduğunu söyleyebiliriz. THY uçuşlarının büyük bir kısmı iç hatlara yöneliktir. Dış hatlarda ise yabancı uçak şirketleri ile rekabet edebilecek kapasiteye sahip değildir.

1995 yılında turizm sektöründe yaşanan canlılığa paralel olarak hava limanı ve hava meydanlarında gerçekleşen yolcu trafiği dış hatlarda 17,4 milyonu aşmış, toplam olarak da 27,8 milyona ulaşmıştır. Dış hat yolcu trafiğinde 1994 yılına göre %28,6 oranında artış kaydedilerek, Antalya, Atatürk, Adnan Menderes ve Dalaman hava limanlarının altyapısı yoğun uçak ve yolcu trafiği nedeniyle yetersiz kalmıştır. Programlanan modernizasyon çalışmaları ve Yap-İşlet Devret Modeli kapsamında gerçekleştirilen projelerle 1995 yılında THY'nin yurt içi yolcu-Km. değerleri %17 ve yurt dışı %19 artış göstermiştir. 1996 yılında bu değerlerde %3,2 ve %24,3 oranında artış olmuştur.

1996 yılında havalimanı ve meydanlarında gerçekleşen yolcu trafiği 1995 yılına göre dış hatlarda %25 artışla 21,9 milyon, toplamda ise %20 artışla 33,5 milyona ulaşmıştır. THY filosu, sürdürdüğü modernleşme ve gelişim politikaları sonucunda 1996 yılı itibarıyla 3 adet kargo uçağı ile birlikte 68 uçak ve 10 307 koltuk kapasitesine ulaşarak, 4,6 olan yaş ortalaması ile dünyanın en genç filoları arasında yer almaktadır. Dokuz adet özel sektör havayolu işletmesi ise 63 uçak ve 11 382 koltuk kapasitesi ile dış hat yolcu taşımacılığında %37'lik pazar payına ulaşırken, yabancı şirketlerin pazar payı %43'e düşmüştür¹⁷⁾.

Programlanmış yatırımlar ile mevcut hava alanlarının modernizasyonu ve kapasitelerinin artırılmasının yanısıra, turizm açısından önemli merkezlerde

¹⁷⁾ OPT, 1996 ve 1997 Yılı Programları, s.96-99

hava meydanlarının yapımı ve geliştirilmesi konusu önemini korumaktadır. DHMI Genel Müdürlüğü'nce işletilen havaalanları ve meydanlarının sayısı 14'ü uluslar arası statüde olmak üzere 25'e ulaşmıştır.

5.1.5. Boru hatları

Günümüzde ham petrol, doğal gaz, benzin, jet yakıtı ve motorin nakli için boru hatları kullanılmaktadır. Ulaştırma sistemleri içerisinde boru hatları kara ulaşımı içerisinde yer almaktadır. Boru hattı taşımacılığı ilk kuruluş yeri seçiminde ve yatırımında büyük finansman gerektirmekte olup, üretime geçtikten sonra giderlerini çabuk amorti etmektedir. Sıvı maddeler yanında boru hattı taşımacılığında katı maddeler de taşınmaktadır. Örneğin, madencilik ve tarım ürünleri taşımacılığında olduğu gibi.

Türkiye'de boru hatları ile taşıma oldukça yenidir ve özellikle ham petrol taşımacılığında kullanılmaktadır. En önemli ham petrol boru hattı Batman'dan başlayıp Dörtöl'de son bulan yaklaşık 500 Km. uzunluğundaki Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı'nın Türk topraklarında kalan kısmıdır. İkinci boru hattı Murgul-Hopa arasında Karadeniz Bakır İşletmeleri'ne ait olup 65 Km. uzunluğundadır. Şeimo-Batman hattı ise 43 Km. uzunluğundaki üçüncü boru hattıdır.

Türkiye'deki en önemli ham petrol boru hattı olan Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı'nın halen kapalı durumda olması nedeniyle, boru hatlarıyla petrol taşımacılığı faaliyeti asgari düzeyde bulunmakta ve bu durumun sektörel yatırımların finansmanı konusundaki olumsuz etkisi devam etmektedir. Buna karşılık, Orta Asya ve Kafkasya Bölgelerinde üretilecek ham petrol ve doğal gazı Türkiye üzerinden Batı Avrupa pazarlarına ulaştıracak boru hatlarının gerçekleştirilmesine yönelik girişimler sürdürülmektedir. 1996 yılında İran ile imzalanan doğalgaz anlaşması çerçevesinde, Türkiye-İran Doğalgaz Boru Hattı'nın yapımına yakın zamanda başlanacaktır. Doğal gaz kullanımının ülke çapında yaygınlaştırılmasına yönelik yatırımlara devam edilmektedir. Bu kapsamda, Bursa-Çan ve İzmir-Karadeniz Ereğli Doğal Gaz İletim Hatları yıl içerisinde tamamlanmıştır. Bursa Doğal Gaz Dağıtım Şebekesi Projesi tamamlanma aşamasında olup, doğalgaz kullanan abone sayısı 65 000'e ulaşmıştır. Eskişehir Doğal Gaz Dağıtım Şebekesi Projesi'nin yapımı ise devam etmektedir. Ayrıca, Ukrayna Cumhuriyeti'nin Orta Doğu'den satın alacağı ham petrolün Boğazlar ve Marmara Denizini kullanmaksızın yapacağı boru hattı ile Akdeniz'den Karadeniz'e taşınması amacıyla yürütülen, Ceyhan-Samsun Ham Petrol Boru Hattı ön proje etüdü çalışmaları tamamlanmıştır. Özellikle Türkmenistan ve Rusya Federasyonu'ndan ilave doğal gaz dış alımı amacıyla, Doğu Anadolu Bölgesi'nden Türkiye'ye giriş yapacak yeni doğal gaz boru hatlarının yapımına yönelik girişimlerden olumlu sonuçlar alınacağı tahmin edilmektedir⁽¹⁾.

⁽¹⁾ DPT, 1997 Yılı Programı, s. 100-101.

5.2. Haberleşme ve Radyo-Televizyon

Haber ulaşımı adı da verilen bu sektörde özellikle son yıllarda büyük gelişmeler olmuştur. Ülkemizde PTT İşletmesi Genel Müdürlüğü 13.7.1953 tarih ve 6145 Sayılı Yasa ile kurulmuş ve 120 Sayılı KHK ile yeniden düzenlenerek Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı sermayesi ile sınırlı sorumluluğa sahip bir KİT olarak görevini sürdürmüştür. Devamlı artan ihtiyaca cevap veren PTT, posta, telgraf, telefon ve teleks ile haberleşmeyi sağlamıştır. Sektörde tüketici refahını artırmak için, rekabet ortamının hızla gerçekleştirilmesi gereksinimi devam etmektedir. Bu açıdan, sektörün yeniden yapılandırılmasında özelleştirme kadar serbestleştirme de önem kazanmaktadır.

Telekomünikasyon alanında serbestleştirme ve özelleştirmeye yönelik bazı gelişmeler olmasına karşın devlet tekeli halen devam etmektedir. 1996 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından bazı maddeleri iptal edilen 4107 Sayılı Yasa, 4161 Sayılı Yası ile yeniden düzenlenmiş ve gerekli çalışmalara Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na başlanmıştır.

Telekomünikasyon hizmetleri posta hizmetlerinden ayrıldıktan sonra Ulaştırma Bakanlığına bağlı olarak Haberleşme Genel Müdürlüğü kurularak, bu kuruma telekomünikasyon pazarına ilişkin mevzuat düzenlemeleri yapma yetkisi tanınmış ve bu konudaki çalışmalar başlamıştır. Henüz mevzuat düzenlemeleri tamamlanamadığından Türk Telekomünikasyon A.Ş.'nin gelir ortaklığı bazında iki ayrı konsorsiyumla gerçekleştirdiği GSM mobil haberleşme sisteminin lisans altında konsorsiyumlara devredilmesi gerçekleştirilmemiş ve servisin hızla yaygınlaştırılmasına fayda sağlayacak rekabet ortamı yaratılmamıştır. Benzer nedenlerle Kablo TV sisteminin de serbestleştirilip özelleştirilmesi sağlanamamış, artan talebi karşılamak amacıyla sistem sınırlı olarak gelir ortaklığı bazında genişletilmiştir. İnternet ağının omurgasını oluşturmak üzere hazırlanan sistem (TURNET) gelir ortaklığı bazında bir konsorsiyum tarafından hizmete açılmıştır¹¹⁾.

Elektronik medya konusunda mevzuat düzenlemelerinin daha ileri aşamada olması nedeniyle, serbest rekabet ortamı yaratılmıştır. Bu nedenle özel radyo ve televizyon kanalları çoğalarak yayınlarını sürdürebilmektedirler. Ancak, TRT kanallarının lisans altında özelleştirilmesi konusunda herhangi bir gelişme gözlenmemektedir.

Haberleşme sektörü için, 1997 Yıllık Program Amacı olarak; serbest rekabet ortamında ucuz, verimli, süratli, kaliteli, güvenli hizmetler sunan, kullanıcıya alternatif seçim olanakları tanıyan telekomünikasyon, radyo, televizyon ve bilgi ağlarının kurulması benimsenmiştir. Yeni yasal düzenlemelerle 1997 yılında Türk Telekom hisselerinin bir bölümünün satılması ve katma değerli hizmetlerde özel sektöre lisans verilmesi hedeflanmaktadır.

¹¹⁾ DPT, 1997 Yılı Programı, s.104

Çizelge 77. Türkiye'de haberleşme hizmet kapasitelerinin durumu

Haberleşme	1995	1996	1997 Tahmin
Telefon Santral Kapasitesi (Bin hat) (Sabit)	14 550	16 000	17 000
Telefon Abone Sayısı (Bin Adet)	13 227	14 600	15 700
Mobil Telefon Abonesi	437 130	816 000	1 335 000
Kırsal Telefon İrtibatı	45 500	47 000	47 500
Ankesörlü Telefon Sayısı	58 125	62 000	67 000
Radyo-link Sistemleri	6 372	6 500	6 800
Kablo TV Abonesi	404 000	500 000	6 000

Kaynak: DPT, 1997 Yılı Programı, s.105.

Telekomünikasyon şebekesinin genişlemesinde büyük yerleşim merkezlerine göreceli olarak ağırlık verilmesi programlanmış olup, 1977 yılında 1 milyon hat telefon santrali artırılacağı, internet kullanıcı sayısının 1 milyona yükseleceği, kablo TV abonesinin 800 bine, telefonu kırsal yerleşim yeri sayısının ise 47 500'e ulaşması beklenmektedir.

Posta hizmetlerinde verimliliğin, güvenilirliğin ve süratin sağlanması için otomasyonun yaygınlaştırılması çalışmaları sürdürülmesi ve devlet tekelinin kaldırılması çalışmalarına başlanması programlanmıştır.

6. İNŞAAT SEKTÖRÜ

İnşaat sektörü; konut, yol, baraj, liman ve köprü gibi yapılar üreten kuruluşlar ile bu yapılara doğrudan veya dolaylı girdi üreten tüm sanayi kuruluşlarını kapsayan çok geniş bir sektördür. İnşaat sektörünün tüm ülkelerde, katma değer yatırım tutarı, istihdama olan katkısı ve insanların en zorunlu gereksinimi olan konut sorununu çözülmemesi nedeniyle ekonominin en önemli sektörlerinden birisini oluşturmaktadır.

Gelişen bir ülke olarak altyapı ve bayındır hizmetlerine duyulan gereksinim ve ayrıca hızlı nüfus artışı ve kentleşme olgusu, ülkemizde inşaat sektörüne çok önemli bir boyut kazandırmaktadır.

İnşaat sektörü kapsamında yapılan binaları genel olarak altı grupta toplamaktayız. Bunlar; konut, ticari yapılar, endüstriyel yapılar, kültürel, sağlık ve sosyal amaçlı yapılar ve diğer yapılardır. Bunlar içerisinde, konutların sosyal ve ekonomik bakımdan diğer bina türlerine göre önemi daha büyüktür. Değer olarak toplam bina inşaat bedellerinin %79'u konut, %14'ü ticari, %4'ü endüstriyel, %1'i sağlık, sosyal ve kültürel amaçlı ve %2'sini de diğer inşaat türleri oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi tüm bina inşaatlarının 4/5'ü konut olduğu halde, yapılan ve mevcut konutlar ülkemizin gereksinimini karşılamaktan uzaktır. Türkiye'deki ailelerin %70'i kendi konutunda %30'u kiracı durumdadır. Kendi konutunda oturanların çoğunluğu ise kırsal kesimde oturmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki konutlarda ortalama oda sayısı 2,7 olup, konut başına düşen kişi sayısı ise 5-6 civarındadır. Gelişmiş ülkelerde bu değer konut başına 3 kişidir⁽¹⁾.

Ülkemizde Cumhuriyet dönemine girişle birlikte hızlı ve planlı kalkınma için endüstri, tarım ve ulaşım alanlarında yatırımlara verilen önem Türk inşaat sektörünün temelini oluşturmuştur. 1960'lı yıllara kadar inşaat sektöründe en büyük ağırlık, altyapı ve bayındırlik alanlarındadır ve dolayısı ile kamu kesimi ağırlıklı bir görünüm vardır. 1970'li yıllarda yetişmiş teknik işgücü özel kesime kaymış ve kamu kesiminde teknik eleman açığı görülmüş, özel kesimin de faaliyet alanlarını endüstriye kaydırması ile fabrika tipi bina yapımında artış olmuş ve yapım teknolojisinde prefabrikasyon sistemi gelişmiştir.

İnşaat sektörü katma değer olarak 1962 yılında ulusal gelirimizin %3,1'ini oluşturmakta iken bu değer 1972 yılında %5,6 oranına yükselmiş ve günümüze kadar ufak iniş-çıkışlarla aynı düzeyde (1995'de %5,9) kalmıştır. Aynı şekilde toplam istihdamın 1962 yılında %3,9'u inşaat kesiminde çalışmakta iken bu oran 1995 yılında %5,5'e ulaşmıştır⁽²⁾.

I. BYKP'nda konut sektörü için öngörülen sabit sermaye yatırımı, toplam sabit sermaye yatırımlarının %20,3'ü iken %22,4 olarak gerçekleşmiştir. Planlı Dönem'ler boyunca sadece IV. BYKP Dönemi'nde Plan Hedefi'nin %12 oranında gerisinde kalmış, diğer dönemlerde planlanan hedefler devamlı aşılmıştır.

⁽¹⁾ Koray Başol, A.g.e., s.157.

⁽²⁾ DPT, Kalkınma Planları ve Yıllık Programlar.

(Çizelge-34). IV.Plan Dönemi'nde ekonomi yavaşlama ve duraklama sürecine girmiş olup, inşaat sektörü harcamaları genelde yüksek olmasına karşın, sektörde rasyonelleşmeye yönelik örgütlenmenin yetersiz oluşu, görevli kamu ve özel kuruluşlar arasında koordinasyonun sağlanamamış olması, sektörün plan disiplini dışında gelişmesine neden olmuştur. 1980 yılından itibaren belirli bir süre, 24 Ocak Kararları ile ekonomide istikrar sağlanmış olup, diğer sektörlerde bir canlanma başlamış, ancak sıkı para politikası gereği, kıt kaynakların kısa sürede sonuç alınacak alanlara yönlendirilmesi nedeniyle, inşaat sektöründe bir ilerleme olmamıştır.

Inşaat sektörü yatırımlarının özel ve kamu kesimleri arasındaki dağılımında ise özel sektör toplam yatırımları içerisinde devamlı olarak Planlı Dönem'de inşaat sektörü yatırımları birinci sırayı almıştır. Konut sektörü, toplam özel sektör yatırımlarının %35-50'si arasındaki payı ile özel sektörün en önemli yatırım alanını oluşturmuştur (Çizelge-35).

Burada üzerinde önemle durulması gereken bir nokta da inşaat sektörü üretiminin yaklaşık %55'i bina %45'i ise yol, baraj ve liman gibi tesislerden oluşmaktadır. Aslında aşırı nüfus artışı konut talebini artıran en büyük faktördür. Oysa ki ülkelerin kalkınmasında yol, baraj ve liman gibi altyapı tesisleri daha önemlidir.

Inşaat sektörü çok sayıda endüstri girdisi kullanmasına karşın, dışa bağımlılığı en düşük düzeyde olan bir faaliyet alanıdır. Bu sektörün maliyet yapısı çok önemlidir. Çünkü bu sektörü ham madde üreten yan sanayiler ile işçilik ve ulaştırma giderleri çok yönlü olarak etkilemektedir.

Son yıllarda hem kamu hem de özel sektör konut inşaatlarında bir yavaşlama görülmektedir. Bunun başlıca nedeni, konut talebinin maliyetlerdeki artışlar karşısında azalması ve tasarruf sahiplerinin tasarruflarını, menkul değerler ve banka faizi ile değerlendirmeleridir.

İmar affı uygulamaları, toplu konut yapımını özendirici önlemlerin alınması ve konut kredisi dağıtımının yaygınlaştırılmasına karşın, inşaat maliyetlerinin yüksekliği ve finansman güçlüğü nedeniyle bu sektörün reel hasılatı azalmıştır.

Hızlı şehirleşme, enflasyon etkisi ve arzın talebi karşılayamaması, konut fiyatları ve kiralarda artışına neden olmuş ve inşaat maliyetleri dar gelirlilerin ödeme güçlerinin çok üstüne çıkmıştır. Bu nedenlerle şehirlerin etrafı sağlıklı, kontrolsüz, mülkiyet hakkına ve yasalara aykırı bir şekilde yapılan gecekondularla çevrilmiştir. Görüldüğü gibi, inşaat sektörü, şehir yerleşmelerinde büyük sorunlar yaratmakta, Türkiye ekonomisini ve sosyal yapısını bir çok yönden etkilemektedir. Kırsal yörelerden kentlere akın, konut gereksinimini zorlayarak, şehir planları dışında kaçak konut inşaatları ve gecekondu yapımı, sorunlarının artmasına ve konut açığının giderek büyümesine neden olmuştur. Konut açığının kapatılması ekonomik, finansal ve teknik olanaklara bağlıdır. Ayrıca konut maliyetini etkileyen, inşaat malzemesi

fiyatlarını düşürecek bir rekabet denetimine gereksinim vardır. Bunun yanında konut gereksinimi olanların alım gücünü destekleyen bir uygulama ve uygun kredi politikası gerekmektedir. Lüks inşaat yerine minimum standartlarda toplu konut inşaatına önem verilerek bölgelere göre tip projeler hazırlanmalı ve yapı kooperatifliğinin geliştirilmesi yaygınlaştırılmalıdır. Çünkü, bannma gereksinimi, beslenme ve giyecek gereksiniminin hemen arkasından gelmekte olup, mutlak karşılanması gereken temel ihtiyaçlarımız arasındadır.

Hızlı nüfus artışı, köyden kente göç ve çekirdek tipi aileye geçiş gibi değişimlere bağlı olarak, gittikçe büyüyen konut ihtiyacını karşılayabilmek ve sosyal konut tipini yaygınlaştırmak amacıyla 1984 yılında Toplu Konut Yasası'nda gerekli değişiklikler yapılarak Konut Fonu Sistemi oluşturulmuş ve Fon'un idaresi için "Başbakanlık Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi" kurulmuştur. Bu fon ile konut finansmanı kaynaklarının bütçe dışından karşılanması yolu seçilerek, akaryakıt, tütün ve alkollü içkiler, lüks ithalat, yabancı sigara ithalatı, yurt dışı çıkışları kalemlerinden kaynak sağlanması yoluna gidilmiştir. Ancak, yüksek enflasyon ve inşaatlardaki maliyet artışları, Toplu Konut Fonu'ndan alınan kredilerin de bir süre sonra anlamsız bir düzeyde kalmasına neden olmuştur. Örneğin, 1984 yılında bu fondan verilen kredi 100 m²'lik bir konutun maliyet bedelinin %81'ini karşılamakta iken, bu oran 1991 yılında %17'ye düşmüştür. İnşaat sektörüne özgü önemli bir finansman kaynağının olmaması, Toplu Konut Fonu kapsamında toplanan kaynakları kısa sürede eritmiştir.

İnşaat sektöründe yaşanan bir başka sorun da bu sektörde çalışanların büyük çoğunluğunun iş güvencesinden yoksun olarak çalışmakta olmalarıdır. Sektörün büyük ölçüde mevsimlik olarak faaliyet göstermesi, iş güvenliğini önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemektedir.

7. TİCARET SEKTÖRÜ

Üretilen tüm ürünlerin tüketicinin hizmetine sunulmasını sağlayan dağıtıcı bir hizmet sektörü olması nedeniyle, bu sektörün ülke ekonomisi üzerindeki etkinliği, ekonomiye katkı derecesi, tarım, imalat sanayi ve madencilik gibi üretken sektörlerin üretim durumları ve dış alım hacmine bağlı olarak yıldan yıla oldukça değişiklik göstermektedir.

Ticaret sektörüne ilişkin veriler, serbest meslekler ve kişisel hizmetlerde olduğu gibi yetersiz olup, ancak beş yılda bir yapılan Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımları ile toplanabilmektedir. Ancak, "Türkiye İstatistik Yılı 1995" de en son 1985 sayımına ilişkin veriler vardır. Ülkemizde 49 428'i toptan ticaret, 369 133'ü perakende ticaret olmak üzere 418 561 ticari işyeri faaliyet göstermiştir. Bu sayı fazla değişmeyip 1991 yılında toplam işyeri sayısı 419 443 olarak belirtilmektedir. Bu işyerlerinin %43,3'ünü gıda maddeleri, %27,6'sını giyim eşyası, dokuma, mobilya ve ev eşyası, %6,2'sini kereste ve yapı malzemesi, %22,9 unu ise, tarımsal maddeler, cam eşyası, eczane ve parfümeri, madeni eşya vb. satan iş yerleri, ticaret komisyonculuğu yapan işyerleri ve büyük mağazalar oluşturmaktadır.

Ticari işyerlerinin büyük çoğunluğunu (%82,2) 1-2 kişi çalıştıran küçük işyerleri oluşturmakta olup, 3 veya 4 kişi çalıştıran işyeri sayısı ise %12,4 oranındadır. Sektörde çalışanlar 1985 yılında 677 034 kişidir ve bunların %32'si ücretle çalışmaktadır. 1991 yılı için sektörde çalışanların sayısı 1 229 331 kişiye ve ücretle çalışanların oranı da %55,7'ye yükselmiştir. Bu işyerlerinden %85,2'si ferdi mülkiyet, %8'i adi ortaklık ve ancak %6,8'i şirket şeklinde faaliyet göstermiştir.

Ticaret sektörünün ekonomimizde çok önemli bir yeri olduğunu söylemiştik. Planlı Dönem başında 1962 yılında ulusal gelirimizin %9,2'sini oluşturan sektör, devamlı bir gelişme göstererek bu oran 1972 yılında %14,2'ye, 1982'de %17,5'e ve 1995 yılında da %20,8'e yükselerek imalat sanayiinden sonra ikinci önemli sektör durumuna gelmiştir. Bu gelişmeye paralel olarak sektörde faaliyet gösterenlerin sayısında da benzer gelişmeler olmuştur. 1962 yılında sektörde çalışanlar toplam istihdamın %5,8'ini oluşturmakta iken, bu oran 1972 yılında %6,8'e 1982'de %9,3'e ve 1995 yılında da %12,3 oranına yükselmiştir.

Ülkemizde 1980 yılı başına kadar ciddi bir ekonomik bunalım yaşanmış, maliyet ve fiyat kontrol sistemi giderek yaygınlaşmış, üretim ve dağıtım geniş ölçüde devlet monopolü şeklinde yürütülürken yüksek enflasyon oranları ekonomik faaliyetleri baskı altında bulundurmıştır. Düşük tutulan kamu fiyatları iç talebi kamçılıyarak mal darlığına neden olmuş ve hemen hemen her malın çift piyasa fiyatı oluşmuş ve piyasa düzeni bozulmuştu. 24 Ocak 1980'de uygulanan İstikrar Önerileri ve fiyatların serbest bırakılmasıyla KİT'lere yapılan sübvansiyonlar minimum düzeye indirilmiş ve bir kısmı da kaldırılmıştır. Böylece KİT'nin zararlarının ve finansman açıklarının en az düzeye indirilmesi ve

bu açıkların bütçeden kapatılmasının yarattığı enflasyonist baskıların önlenmesi olanağı da yaratmıştır¹¹.

Ticaret sektörünün bugün ülkemiz ekonomisinde gelir, istihdam, ulaştırma, tarım ve sanayi sektörleri arasında koordinasyon sağlayan bir kesim olarak önemli bir payı vardır. Ticaret, üreticiden tüketiciye kadar uzanan taşıma, depolama, tezgahlama ve ambalajlama işlemlerini kapsamaktadır. Ticaret sektörü iç ve dış ticaret olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. İç ticaret kesimi Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana büyük bir önem taşımaktadır. Cumhuriyet döneminde ve özellikle Planlı Dönem'de önemli gelişmeler gösteren sektörün ortalama yıllık artış hızı %10 civarında olmuştur. İç ticaret konusunu bazı ekonomik belgelerle açıklamak yararlı olacaktır.

Bu göstergelerden bir tanesi tüketim harcamalarının durumudur. Enflasyon konusunda açıklandığı gibi, uzunca bir dönemdir iç fiyatlarda büyük oranda artışlar olmaktadır. Oysa, iç ticaret politikasının amacı, ticaret kanallarının dış satımı ve talebi olumsuz yönde etkilemeyecek şekilde, özellikle endüstriyel üretimdeki artışa uygun şekilde gelişmesi, serbest rekabet düzeni içerisindeki ticaret hizmetlerinde verimliliğin artırılmasıdır. Bunun gerçekleştirilmesi için toplam tüketim harcamalarının GSMH içerisindeki oranının düşürülmesi gerekmektedir. İç ticaret gelişmelerini sağlayabilmek amacıyla, yıllık tüketim harcamalarının GSMH'nin yaklaşık %65'ini geçmemesi hedeflenmektedir.

Ülkemizde toplam harcamaların uzun dönemde ortalama %80'inin tüketim harcamalarına ayrıldığı görülmektedir. Tüketim harcamalarının büyük bir kısmı, yatırımların aksine olarak, özel sektör tarafından yapılmıştır. Özel tüketim harcamaları, plan stratejisine ve buna paralel olarak da ilk üç planlı dönemde öngörülen plan hedeflerine uygun bir seyir izleyerek, GSMH içerisindeki oranı bir miktar azalmıştır. Bu harcamalarda, özellikle 1984 yılından itibaren, hem plan hedeflerinde, hem de gerçekleştirmeler olarak, kamu tüketimlerinin aksine, oransal bir artış gözlenmiştir (Çizelge -33).

İç satışlar tüketim ve talep açısından ekonomimizin önemli göstergelerindedir. Satış miktarları genel olarak artış eğilimindedir. Yıdan yıla üretimde görülen artış veya tarım ürünlerinde olduğu gibi hava koşullarına bağlı olarak tarımsal üretimde görülen gerileme (örneğin 1989 yılında tarımsal üretimde %10,5'lik gerileme olmuştur) tarım ürünleri ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak dış alımdaki artışlar sektör üzerindeki olumsuz etkiyi azaltır.

Ticaret borsalarıyla ilgili araştırmalar yapabilmek, borsaların gelişimini izleyebilmek amacıyla, işlem gören maddeler ortak bir form altına alınmış ve günlük giriş tarife cetveline sadık kalınarak bir form geliştirilmiştir. Bu form aracılığı ile 1989 yılı Ocak ayından itibaren 61 ticaret borsasıyla aylık olarak işlem gören maddelerin miktar, değeri, en düşük ve en yüksek fiyatı gibi bilgiler derlenmeye başlanmıştır.

¹¹ Koray Başol, A.g.Ş., s.207

Borsaların yararları kısaca özetlenecek olursa;

- Bazı tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünlerinin satıldığı borsalarda, birden fazla alıcı ve satıcı olduğu için, üretici daha rahat pazarlık ederek ve diğer borsaları da izleyerek, malını değerine satabilmektedir.

- Sanayici, ihracatçı nerede, ne kadar, hangi fiyata, hangi kalitede mal bulabileceğini bilir. Fiyat spekülasyonu yapılamaz ve vergi kaçakları da önlenir⁽¹⁾.

Ticaret sektöründe yeni kurulan sermayesi değişen şirketler, kooperatifler, firmalar ve faaliyetini durduran ve kapananların durumu, ülke ekonomisi açısından önemlidir.

Çizelge 78. Türkiye'de şirketlerin durumu

Yıllar	Yeni Kurulan	Sermayesi Artan	Sermayesi Azalan	Kapanan
1963	263	104	105	-
1972	5 055	409	25	892
1982	5 611	1 630	1	562
1990	18 699	7 651	5	644
1995	56 046	12 940	4	595

Kaynak: DİE., İstatistik Göstergeler 1923-1995, s.252.

Ülkemizde faaliyet gösteren şirket sayısının ve sermaye artıran şirket sayısının artması ticaret sektörünün gelişmesini sağlamaktadır. Ancak, yeni kurulan ve sermayesi artan şirket sayısının fazlalığı yanında kapanan şirket sayısının da fazlalığı dikkat çekicidir.

Ülkemiz ekonomisi açısından büyük önemi olan ticaret sektörüne Planlı Dönemlerde gereken ilginin gösterilmediği ve bir ticaret politikası belirlenmediğini görüyoruz. Nitekim, hızlı ve devamlı fiyat artışları, kontrol edilemeyen enflasyon, arz-talep dengesizliği, ödemeler dengesi açıkları ve istihdam sorunlarının giderek büyümesi, genel ekonominin ve ticaretin odak noktalarını oluşturmaktadır.

Bu nedenle kısa ve uzun dönemde alınması gerekli önlemler arasında; ticaret sayımları yapmak, temel malların fiyatlarını, üretim ve ulaştırma maliyetlerini artıracak davranışlardan kaçınmak, tüketicileri koruyacak örgütlenmelere gitmek, sermaye şirketlerinde birleşme hareketlerini özendirici önlemler almak, fiyat ve kalite kontrolü yapabilecek örgütler kurmak sayılabilir.

⁽¹⁾ Koray Başol, A.g.e., s.209-210.

8. TURİZM SEKTÖRÜ

Turizm, kişilerin devamlı yerleşmemek koşuluyla, politik ve ticari amaç gözetmeden yalnız merak, din, zevk, spor, eğlence, öğrenim, sağlık, dinlenme ve kültürel nedenlerle, kişisel ya da toplu olarak 24 saatten fazla bir süre ile turizm endüstrisi kurumlarından da yararlanarak yaptıkları faaliyetlerin tümüne denir. İnsanlar tarihin her döneminde değişik nedenlerle seyahat etmişlerdir. Ancak günümüzde endüstrileşme, refah düzeyinin artması, insanların kullanabilecekleri boş zamanlarının artması turizme farklı bir görünüm kazandırmıştır⁽¹⁾.

Dünyada milyonlarca insan farklı nedenlerle seyahat etmekte ve birçok insan üretici veya tüketici olarak turizm endüstrisi kurumlarından yararlanmaktadır. Birçok ülke için turizm gelirleri dış ticaret bilançolarının açıklarını kapatan bir kaynaktır. Turizm açısından ülkemiz bu özelliklere sahip olan ve kalkınmamız için sürükleyici bir sektör durumundadır. Turizm sektörü ülke ekonomilerine hareketlilik sağlayan, piyasayı canlandırıcı ve yeni çalışma alanlarının açılmasını sağlayan bir sektördür.

Ülkemiz iklim, doğa koşulları, üç tarafının denizlerle çevrili bulunması hemen her mevsim güneşli olması ve çok zengin tarihi geçmişi ülkemizin zengin bir turizm potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Ülkemizde av turizminden, kayak, dağ ve yayla turizmine kadar değişik turizm türlerini bulmak olasıdır.

Turizmin Türkiye ekonomisi için önemi, ödemeler dengesi, ulusal gelir, ticaret hadleri, bölgelerarası denge, istihdam, döviz kazandırma, sosyal ilişkilerin gelişmesi, bilgi, kültür alışverişinin sağlanması, uluslararası standartların yerleşmesi, turizm ticareti ve hediyelik eşya faaliyetlerinin gelişmesi olarak özetlenebilir. Ayrıca bu sektör "açık hava fabrikası" veya "çevreyi kirliletmeyen endüstri" olarak tanımlanmaktadır.

Ülkemiz 1970'li yıllardan buyana turizm sektöründe büyük bir gelişme göstermektedir. Özellikle Kuzey Avrupa ülkelerinin yüksek yaşam düzeyine ulaşmış olmaları ve ulaşım teknolojisindeki gelişmeler turizm hareketlerine yeni bir yön ve hız kazandırmış ve 1960'li yıllardan itibaren Akdeniz yöresine akan turizm hareketi Avrupa'da bir "turizm patlaması" yaratmıştır. Kıtalar arası turist sayısı dağılımına baktığımızda Avrupa %67, Kuzey Amerika %12, Asya-Avrupa %10 oranına sahiptir.

Turizmin ülkemiz ekonomisindeki yerini belirleyen göstergeleri, bu sektörün ulusal ekonomimizdeki payı, yatırımlardan aldığı pay ve ödemeler dengesindeki önemi ile açıklayabiliriz.

⁽¹⁾ Koray Başoğlu, A.g.e., s.214.

Ulusal gelir açısından, Türkiye'nin turizm gelirlerinin dünya içerisindeki payı oldukça düşüktür. Ulusal gelirimiz içerisindeki payı ise 1990 yılında yaklaşık %2,9 civarındadır. Bu oran oldukça düşük bir payı ifade etmektedir. Zira, Avusturya'da %9,5, Kanada'da %7,5, İspanya'da %4,7 ve Yunanistan'da %3'dür. KKTFD'inde ise bu oran %29 oranlarına kadar çıkmaktadır.

Turizm gelirlerinin ödemeler dengesindeki önemi açısından, turizm gelirlerimiz çok büyük gelişmeler göstermiştir. Şöyle ki, 1961 yılında sadece 7,5 milyon dolar olan turizm gelirlerimiz, 1970 yılında 77 milyon dolar, 1984 yılında 452 milyon dolar, 1990 yılında 3,2 milyar dolar, 1995 yılında 5 milyar dolar ve 1996 yılında da 6 milyar dolar düzeyine yükselmiştir.

Yatırımlar açısından, turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içerisindeki payına baktığımızda, I. Planlı Dönem'de %1,3 olan yatırım payı, II. Planlı Dönem'de %2,1'e yükselmiş, III. Planlı Dönem'de %1'e ve IV. Planlı Dönem'de de %0,6'ya kadar düşmüştür. Ancak, V. ve VI. Planlı Dönem'lerde turizm sektörüne özellikle özel sektör yatırımları ile büyük önem verilerek bu oran %3,2'ye kadar yükselmiştir. Planlı Dönem'de kamu kesimi özellikle alt yapı hizmet ve yatırımlarını, özel kesim ise turistik tesis yatırımlarını yapmıştır.

Ülkemizde turizm ile ilgili ilk resmî adım 1934 yılında İktisat Vekaleti bünyesinde Dış Ticaret Dairesi'nin kurulması ile başlamış, 1949'da Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü adını almış ve 1957 yılında da Basın-Yayın ve Turizm Vekaleti haline getirilmiştir. 1963 yılında ise Turizm ve Tanıtma Bakanlığı haline dönüştürülmüştür.

Dünya'da turizm hareketi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlamış, 1950'li yıllardan itibaren bu hareket Türkiye'ye de yansımış, Turizm Bankası (TURBAN) kurulmuştur. Bu banka kendisi doğrudan yatırımlara girmiş ve özel teşebbüslere kredi vermiştir.

Bu arada T.C. Emekli Sandığı, İstanbul Hilton, Büyük Ankara Oteli, Tarabya ve Maçka Otellerini, İzmir Büyük Efes Oteli'ni, Bursa Çelik Pales Oteli'ni, Kuşadası ve Foça Tatil Köyleri gibi modern turistik yatırımları gerçekleştirmiştir.

Ülkemize gelen turist sayısı 1960 yılında 124 bin kişi iken, bu sayı 1963'de 155 bine, 1967'de 470 bine, 1972'de 1,4, 1990'da 5,4 ve 1996 yılında da 8,7 milyona yükselmiştir. Ancak ülkemize gelen turist sayısı yanında 4,3 milyon vatandaşımız da 1996 yılında yurt dışına çıkmıştır.

Turizm sektörü kendisi dışında bazı endüstri dallarını, ticaret ve ulaştırma sektörünü de doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Bu nedenle ülke ekonomisinin canlanması, ödemeler dengesi açıklarının karşılanmasında çok önemli görevler başarmaktadır. Ancak, kısa sürede giderilmesi gereken bazı sorun ve aksilikler de bulunmaktadır. Artan turist sayısı ve turizm geliri trendine paralel olarak, turizmin geliştirilmesi, kapsamındaki olumlu gelişmeler olarak, kongre ve kış sporları turizmi gelişme aşamasındadır.

Gelişimi süren turizm dallarının yanısıra, ülkemizde yaz turizminin bir yan dalı gibi algılanan kültür turizminin, ülkemizin bu alanda taşıdığı büyük birikim dikkate alınarak başlı başına bir turizm dalı şeklinde düzenlenmesi ve tanıtılması gerekmektedir.

Turizm kentlerimizde büyük önemi olan çevre kirlenmesi ve altyapı eksikliklerinin giderilmesi için yerel yönetimlerin katılımı ile gerekli önlemler alınmalıdır.

Turizm sektörünün diğer sektörlerle olan yakın etkileşimi kapsamında; özellikle hava ulaşımı alanında, turist giriş-çıkışlarının yoğun olduğu hava alanlarında alt ve üst yapı noksanlıklarının neden olduğu tıkanıklıklar, önemli iyileştirme çalışmalarına karşın kısmen devam etmektedir.

Turizm sektöründe ülkemiz açısından bir diğer sorun da yetişmiş ara eleman noksanlığı ve sektörde tanıtım ve pazarlama hizmetlerinin yeterince yapılamamakta olmasıdır. Bu konulara özel sektörün de katkılarıyla daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.

9. EĞİTİM HİZMETLERİ

Eğitim, ulusal ekonomilerin uzun vadeli alt yapı yatırımlarının temelini oluşturan hizmet sektörlerinin en önemlilerinden birisidir. Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi'nden sonra eğitim konusuna büyük bir önem verilmiş, bu alanda oldukça büyük harcamalar yapılmış, çeşitli sistem ve eğitim yöntemleri denenmiştir. Ancak, eğitim sistemine bir bütün olarak bakılamamış, eğitim uzun süreli bir perspektif içerisinde ve planlı olarak ele alınmadığından, eğitim kuruluşlarındaki dağınıklık, çabaların yeterince verimli olmasını önlemiştir. Bunun sonucu olarak;

- Eğitimle ekonomik yapı, sosyal yapı ve faaliyetlerdeki gereksinimler arasında bir ilgi kurulamadığından, bazı alanlarda önemli boşluklar, bazılarında ise fazlalıklar ortaya çıkmıştır.

- Çeşitli eğitim kurumları, dalları ve kademeleri arasında düzenli bir ilişkinin olmayışı nedeniyle, eğitimde yatay ve dikey geçişlerde bozukluklar olmuştur.

-Eğitim kuruluşları gelişen eğitim sistemlerine uyum sağlayamamış ve bunun sonucu olarak, öğrenci öğretmen oranlarında önemli bozukluklar görülmüştür. Bakanlıkla eğitim kurumları arasında gerekli işbirliğinin kurulamaması bu sonucu doğurmuştur.

- Eğitim ile çalışma alanları arasında yeterince bağlantı kurulmamış ve birçok eleman yetiştiği alan dışında çalışmak durumunda kalmıştır.

-Eğitimin çeşitli dallarında, seçme yönteminin kabiliyetlere bağlı olmaması yanlış yönlendirmelere ve başarısızlıklara neden olmuştur.

- Eğitimden yararlananların, eğitim harcamalarına göre eğitim giderlerine katılmayışı, parasız eğitimden gerçek ihtiyacı olanların yararlanmasını önlemiş ve konunun genel eğitim harcamalarını yükseltmesini engellemiştir.

Planlı Kalkınma Dönemi ile birlikte, işgücünde gereksinim duyulan çeşitli özellikteki elemanları karşılayan başlıca organizasyon olarak eğitim kurumları düşünülmüştür. Bu amaçla sözkonusu kurumların mevcut kapasite ve durumlarına göre yeni kapasite ve noksanlar belirlenmiş, ekonomik gelişmenin doğuracağı işgücü ihtiyaçları ve saptanan toplumsal hedeflerin gerçekleşmesi için çeşitli eğitim bölümlerinde bulunması gereken öğrenci sayıları belirlenmiştir.

Ekonomik gelişme, özellikle endüstri kesimlerinde kısa sürede çok sayıda yetişmiş işçi ve teknik elemana ihtiyaç duyduğundan, bu elemanların eğitimi için, okullar yene endüstri içinde mesleki eğitim merkezlerinde ve işletmelerde işbaşında eğitimeleri yoluna gidilmiştir.

Genel olarak Planlı Dönem'de okul, öğrenci ve öğretmen sayıları önemli ölçüde artmış olmasına karşın, eğitim sisteminde Planlı Dönem'in başından buyana ekonomik ve sosyal yapıya ve Plan hedeflerine tam olarak uyan bir gelişme gerçekleştirilememiştir. Özellikle genel eğitimden mesleki ve teknik eğitime kaydırmada başarı sağlanamamış ve eğitime duyulan sosyal talep baskısı, ekonominin talep etmediği eğitim dallarında gereksiz kapasite artışlarına yol açmıştır.

ilk öğretimi bitirenlerin yarısına yakın bir oranı orta öğretime devam etmiştir. Ancak bunu izleyen genel lise, mesleki ve teknik okullardaki gelişmeler Planların öngördüğü yönde olmamış, genel liselerde gereksiz yığılmalar olurken, mesleki ve teknik liselerde ekonomik talebe uygun gelişmeler sağlanamamıştır. Sözkonusu çarpık gelişme sonucu yüksek öğretim kurumları Plan hedeflerine ve insangücü gereksinimlerine uymayan bir biçimde gelişmiştir. Yüksek öğretim ile orta öğretim arasında bir tutarlılık, program ve geçiş uygunluğunun sağlanması Yüksek Öğretim Kurumu (YOK) tarafından da üzerinde titizlikle durulan konuların başında gelmektedir.

Yaygın eğitim çalışmalarını ise, Planlı Dönem'lerde uzunca bir süre, daha çok okuma-yazma ve kültür programlarından öteye geçememiştir. Uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişmesi, bilim ve teknolojiadaki yenilikler, haberleşme olanaklarının artması, mesleklerin yapılarındaki hızlı değişimler ve işgücü piyasasının acil isteklerinin ortaya çıkması gibi nedenlerle son Planlı Dönem'lerde yaygın eğitim daha fazla önem kazanmış olup, bu kapsamda yaygın eğitime ayrılan kaynakların artırılması öngörülmüştür.

VII. BYKP'nda nüfusun eğitim düzeyinin yetersizliğinin devam etmekte olduğu ve 1990 yılı itibarıyla 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus içerisinde erkeklerin %11,2'si, kadınların ise %28'inin halen okuma-yazma bilmediği vurgulanmaktadır. Ayrıca, okur-yazar erkek nüfusun %73,6'sı, kadın nüfusun %81,6'sı ilkökul mezunu veya herhangi bir eğitim kurumunu bitirmemiştir. Ülkemizde okur-yazar nüfus içerisinde yüksek öğretim yapmış olanların oranı sadece %4,7, kadınlarda ise bu oran %2,6'dır.

Okullaşma oranı, 1995-96 öğretim yılında 5-6 yaş grubundaki okul öncesi eğitimde %7,2, ilkokullarda %100, ortaokullarda %85,2, genel liselerde %31,6, mesleki ve teknik liselerde %23,4, yüksek öğretimde ise %13,5'i örgün, %8,9'u açık öğretim olmak üzere %22,4 olarak gerçekleşmiştir.

Avrupa Birliği (AB) ülkelerinde zorunlu temel eğitim süresi 9-12 yıl arasında değişmektedir. Ülkemizde de zorunlu temel eğitim süresinin artırılması yönünde çabalar olmasına karşın bu eğitimin 8 yıla çıkarılması sağlanamamıştır.

Fiziki altyapı çalışmaları hızla tamamlanarak, zorunlu temel eğitim 8 yıla çıkarılmaktadır.

1997 Yılı Programı'nda, ilköğretimin ikinci kademesinden başlamak üzere etkin bir ölçme, değerlendirme, yönlendirme sistemi oluşturarak ülke ekonomisinin gereksinim duyduğu ara insangücü yetiştirilmesi amacıyla öğrencilerin bir bölümünün mesleki ve teknik öğretime yönelmeleri, diğer bölümün de genel orta öğretime ve oradan yüksek öğretime geçebilmelerine olanak sağlayacak çalışmaların başlatılacağı belirtilmekte ve zorunlu eğitim dışında kalan eğitim kademelerinde, hizmetten yararlananların, hizmetin finansmanına katılımlarının sağlanması öngörülmektedir.

Ekonomik gelişmişlik açısından çok önemli olan eğitim sektörü yatırımları Planlı Dönem'ler olarak incelendiğinde;

Sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımında, I.BYKP için GSMH'nin %7,1'i eğitim sektörü yatırımlarına ayrılmış ve %6,6 gibi oldukça yüksek bir oranda gerçekleşmiştir (Çizelge-34). Ancak, daha sonraki planlı dönemlerde bu oran gerek plan hedefi , gerekse gerçekleşme oranları olarak devamlı azalmış ve V.BYKP hedefi olarak %2,4 oranına kadar gerilemiş, VI. BYKP'nda %3,2 olarak gerçekleşmiştir. Eğitim sektörü yatırımlarındaki gerçekleştirmeler daha çok kamu kesimi ağırlıklı olmakta, özel kesim eğitim sektörü yatırımlarının payı Planlı Dönem başında %0,4 iken, 1990 sonrası bu oran ancak %0,7-8'lere yükselbilmiştir.

Eğitim politikası olarak, bir yandan eğitimde teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması ve bilgisayar destekli eğitimin geliştirilmesi gibi hedefler öngörülmekte iken, sabit sermaye yatırımlarından eğitime ayrılan payın devamlı azaltılması yadırganmakta ve son derece kaygı ile karşılanmaktadır. Ekonomik gelişmişlik açısından çok önemli olan eğitim yatırımları, doğrudan kendisi üretime katılmayan, ancak üretim kesimlerinin verimini artıran, bilinçli kalkınmayı sağlayan yatırım alanlarının başında gelmektedir.

10. SAĞLIK HİZMETLERİ

Sağlık hizmetleri de eğitim hizmetlerinde olduğu gibi kendisi doğrudan üretken olmayan, ancak ekonomik faaliyetlerin yaratıcısı olan insan faktörünün yaşamını sağlıklı olarak sürdürebilmesi, genel başarısı ve ülke ekonomisine yararlı olabilmesi için gerekli ortamı hazırlayan temel yatırım sektörlerinin başında yer almaktadır.

Sağlık hizmetlerinde Türkiye'de sağlık seviyesini yükseltmek amacı ile çevre sağlık koşullarının iyileştirilmesi, halkın sağlık konusunda eğitilmesi, beslenme koşullarının düzeltilmesi, aile planlaması ve bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması gibi hedeflerin gerçekleştirileceği, BBYKP'nin 15 yıllık gelişme politikasında yer almıştır. Sağlık programlarının, tedavi hekimliğinin planlanmasında çok pahalı ve tesirsiz olan hastahaneçilik yerine evde ve ayakta tedaviyi olanaklı kılacak olan sisteme yöneleceği ve hastahaneçiliğin bu sistemi tamamlayıcı bir unsur olarak ele alınacağı belirtilmiştir.

Onbeş yıllık süre içerisinde (1963-1977), yüksek düzeydeki sağlık personeli sayısının 2,5 kat, yardımcı sağlık personeli sayısının ise 6 kat artırılması hedeflenmiştir. Bu amaçla sağlık programlarının gerçekleştirilmesi için adam başına sağlık harcamalarının onbeş yılda iki katına çıkarılması düşünülmüştür.

Toplumun ruh ve beden sağlığı içerisinde yaşaması kalkınmasının temel amaçları arasında benimsenmiş olup, insangücü, ruh ve beden sağlığı yerinde olduğu oranda kalkınma çabasında verimli olabilmektedir. Bu durumun, geniş halk kitlelerine yönelmiş ve özellikle konuyucu hekimlik hizmetlerine ağırlık veren sosyalleştirme programlarıyla gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

Sağlık hizmetlerinin birbiri ile tutarlı bir bütün olarak ve verimli şekilde uygulanabilmesini sağlamak, sağlık personelinin bölgeler arasında ve mesleğin çeşitli dallarında dengesiz dağılımının sağlık hizmetlerinin istenilen ölçüde görülmesine yaptığı olumsuz etkiyi gidermek amacıyla, sağlık hizmetlerinin tek elden yürütülmesi ve özel teşebbusun sağlık kuruluşları yapmasının özendirilmesine ağırlık verilmiştir.

Sağlık hizmetleri yatırımlarının Planlı Dönemlerdeki gelişimine bakıldığında; eğitim hizmetlerinde olduğu gibi sağlık hizmetlerine ayrılan payın da son derece yetersiz kaldığını görmekteyiz. Planlı Dönem'ler boyunca sağlık hizmetlerine ayrılan sabit sermaye yatırımları, gerek Plan Hedefi, gerekse gerçekleştirmeler olarak toplam yatırımların %1-2'si gibi son derece yetersiz bir düzeyde kalmıştır (Çizelge-34). Bu nedenle, Planlı Dönem'de sağlık hizmetleri ülke gereksinimlerini tam olarak karşılayacak yaygınlık, nitelik ve nicelikte olamamıştır. Sosyalleştirme programları, özellikle sağlık personelinin gelişmiş illerde yoğunlaşması sonucu, küçük yerleşme birimlerine eleman sağlanmasında karşılaşılan güçlükler nedeniyle istenilen biçimde gelişmemiştir. Ayrıca, çevre sağlığı, ana ve çocuk sağlığı, aile planlaması ve toplumun sağlık eğitimi gibi temel sağlık hizmetleri de gereğince yürütülemediği için, Çevre

sağlığının büyük bir sorun olarak ortaya çıkışında, düzensiz yerleşme, mali güçsüzlük, eğitim yetersizliği, hızlı nüfus artışı ve bunların yanında ilgili kurumların gereken etkinlikten uzak olması başlıca nedenlerdir.

Sağlık hizmetlerini ülkenin her tarafına yaygınlaştırarak herkesin yararlanmasını sağlamak amacıyla 1961 yılında uygulamaya konulan 224 Sayılı "Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun" ile başlatılmış olan uygulama kapsamında, sağlık hizmetlerinin sosyalleştirildiği il sayısı 1972 yılında 19, 1977 yılında 30, 1983 yılında 49 ve 1984 yılında 67'ye yükselerek tüm illere yayılmıştır. Uygulamada sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinde fiziki olarak hedeflerin gerisinde kalmıştır. Yapı ve tesisler için ayrılabilen kaynakların yetersizliği yanında, inşaat konusunda mevcut mevzuat ve uygulamadaki aksaklıklardan kaynaklanan nedenlerle de programlanan işler zamanında bitirilememiştir. Sosyalleştirme uygulamasından beklenen hizmetlerde de istenilen düzeyde gelişme sağlanamamıştır. Bu konuda personel ve donanım eksikliği gelişmeyi önleyen en önemli faktörler olmuştur.

Sosyalleştirme bölgelerinde sağlık personeli başına düşen nüfus miktarına bakıldığında, kadroların hizmetin gerektirdiği şekilde doldurulamamasına karşın, sosyalleştirme programının uygulanmasıyla, sağlık personeli yönünden programın uygulandığı illerde gözle görülür bir iyileşme olmuştur.

Çizelge 79. Sağlık personeli başına nüfus sayısı

	1962	1967	1972	1977	1983	1989	1993	1995
Hekim	2 612	2 758	2 280	1 746	1 484	1 175	881	925
Diş Hekimi	16 523	14 581	9 800	7 015	6 166	5 418	5 409	4 561
Hemşire	7 236	5 136	3 269	2 103	1 633	1 266	1 103	921
Sağlık Memuru ve Teknisyen	5 101	5 554	3 561	3 735	4 472	2 909	2 081	1 449
Ebe	7 159	5 826	2 844	2 488	3 285	1 974	1 651	1 446

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler, 1923-1995, s.45.

Sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi konusunda ilk üç planda da yer alan ilke, koruyucu hekimlik hizmetlerine ağırlık verilmesi olmuştur. 1978 yılında kamu kesiminde çalışan hekimlerin çalışma koşullarını ve sorumluluklarını belirleyen "Tam Gün Çalışma Yasası"nın çıkarılması sağlık alanında önemli bir gelişme olmuştur. Sağlık alanında, insangücü sayısındaki önemli gelişmeye karşın, ulaşılan seviye ve plan hedefi olarak nitelik ve sayı yönünden yetersizlik devam etmiştir. Sağlık hizmetleri, insangücünün ülke düzeyinde dengesiz dağılımı, az gelişmiş bölgelerde hekim sayısının yetersizliği, hizmetlerin ekip anlayışı ile yürütülebilmesi bazı sağlık ocaklarında ve hastahanelerde hizmetin aksamamasına neden olmaktadır.

OECD ülkelerinde sağlık hizmetleri talebinin %90'ı ilk basamak hizmet birimlerinde (ayakta teşhis ve tedavi birimleri) karşılanırken, Türkiye'de %90'ı

ikinci ve üçüncü basamak hizmet birimlerinde (hastahanelerde) karşılanmaktadır.

Sağlık sektörünün yeniden yapılandırılması çalışmalarına devam edilerek, teşkilatlanma, hizmet sunumu ve finansmana ilişkin sorunlar, 1993 yılındaki "II.Sağlık Konseyi" nde tartışılmıştır. Ödeme gücü olmayan vatandaşların tedavi giderlerinin yeşil kart verilerek devlet tarafından karşılanması hakkındaki "3316 Sayılı Yasa" gereğince 1993 yılında 2 milyon kişiye yeşil kart verilmiş, 1994 yılında bu sayı 3.7 milyona yükselmiş ve ülkemizde 5 milyon kişinin bu hizmetten yararlanmak istediği tahmin edilmektedir. Böylece tedavi kurumları yerine kişilerin sübvansesi edildiği bir sisteme geçme uygulaması başlamıştır.

VII. BYKP Dönemi sonunda toplumun sağlık düzeyine genel olarak bakıldığında, 1989 yılında 66 olan hayatta kalma yaşı ümidinin, 1994 yılı sonunda 67,7 yıla yükseldiği ve 0-1 yaş arası bebek ölüm hızının aynı dönemde %062,2'den %046,8'e düştüğü belirtilmektedir. Hasta yataklarının %95'i, koruyucu sağlık hizmetlerinin ise tamamı uzman hekimlerin %76'sı, pratisyen hekimlerin %96'sı, diş hekimlerinin %33'ü ve hemşirelerin %98'i kamuda istihdam edilmektedir⁽¹⁾. Ancak, sağlık alanında kaynakların etkili kullanılması hizmette yaygınlık, süreklilik ve kalite sağlanarak tüketici tatmininin artırılması amacıyla, sistemin finansman, yönetim ve organizasyon, insan gücü, hizmet sunumu, mevzuat ve enformasyon boyutu olarak yeniden yapılandırılması ihtiyacı devam etmektedir. Sağlık politikalarının uygulanmasında sürekliliğin sağlanamaması, alınan kararların ve çıkarılan yasaların zamanında uygulanmaya geçinmemesi, sağlık hizmetlerinin gelişmesinde engelleyici faktörler olmaktadır.

Sağlık alanına ayrılan kaynaklar yeterli olmadığı gibi, kuruluşlar arasındaki koordinasyon eksikliği, organizasyon bozukluğu, rasyonel olmayan yatırımlar, makina ve teçhizat eksiklikleri ve istihdam politikasındaki yanlışlıklardan dolayı mevcut kaynaklar da etkili kullanılamamaktadır. Bazı yerlerde kapasite yetersiz kalırken, bazı yerlerde de atıl kapasite söz konusu olmaktadır.

Toplam sağlık harcamalarının GSMH içerisindeki payının ilk defa 1994 yılında %4 oranına yükseldiğini görüyoruz. Bu harcamaların %64,7'lik kısmı kamu kesimi, %35,3'lük kısmı da özel sektör tarafından yapılmıştır.

Temel sağlık hizmetlerini güçlendirmek ve bu hizmetlerin ulaşılabilirliğini artırarak halkın sağlık düzeyini yükseltmek, sağlık hizmetleri sunumunda etonlik ve verimliliği artırmak ve Sağlık Bakanlığı'nın yönetim kapasitesini güçlendirmek amacıyla 1990 yılında 8 ilde Birinci Sağlık Projesi, 1994 yılında da Kalkınmada Öncelikli 23 ilde İkinci Sağlık Projesi uygulamaya konulmuştur.

⁽¹⁾ DPT, VII. BYKP 1996-2000, s.35.

2514 Sayılı bazı Sağlık Personelinin Devlet Hizmeti Yükümlülüğüne Dair Kanun'da değişiklik yapılarak, pratisyen hekimler için zorunlu hizmet uygulaması 1995 yılı Mart ayında kaldırılmıştır. 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'la da yataklı tedavi kurumlarının işletilmesi haklarının özelleştirilmesi olanağı getirilerek, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi yolu açılmıştır.

1996 yılı sonu itibariyle, doğuştan hayatta kalma ümidi 68,2 yıla yükselmiş, 0-1 yaş arası bebek ölüm hızı da %042,2'ye düşmüştür. Ancak, sağlanan bu gelişmelere karşın, kalkınmışlık kriteri olarak değerlendirilen sözkonusu göstergeler henüz yeterli düzeyde bulunmamaktadır. Ayrıca, sağlık altyapısı ve sağlık insan gücüne ilişkin göstergelerde önemli gelişmeler sağlanmış olmasına karşın, ülke genelinde dağılım dengesizliği devam etmektedir. 1996 yılı sonu itibariyle, hastane sayısı 1 070'e, hasta yatağı sayısı 155 463'e, birması olan sağlık ocağı sayısı 5 055'e ve sağlık evi sayısı 11 801'e ulaşmıştır. Görüldüğü gibi sağlık hizmetleri sunumunda kamu kesiminin ağırlığı devam etmektedir.

Sağlık hizmetleri veren kuruluşlar farklı nüfus gruplarına yönelik ayrı ayrı faaliyet yürütmekte ve kurumlar arasında etkili bir koordinasyon sağlanamamaktadır. Bu durum hizmet maliyetini yükseltmekte ve hasta sirkülasyonunu artırmaktadır.

Sağlık hizmetleri sunan kamu kuruluşları arasında yatırım planlaması, hizmet sunumu ve eğitim faaliyetlerinde işbölümü ve işbirliği sağlanmalı, mevcut altyapı olanaktan belirli nüfus gruplarına değil, bütün bireylerin kullanımına açılacak şekilde yeniden yapılandırılmalı ve yatırım planlaması ile insan gücü ve donanım sağlanması bütünlük içerisinde ele alınmalıdır. Birinci basamaktan başlayarak, referans hastanelerine kadar ve bütün hizmet kademelerini kapsayan etkili bir hasta sevk sisteminin kurulması, hizmet maliyetini düşürecek ve hasta sirkülasyonunu azaltacaktır.

Ülkemizde, koruyucu sağlık hizmetlerindeki yetersizlik önemini korumaktadır. Ana ve çocuk sağlığı, üreme sağlığı, ruh sağlığı, dengesiz ve yetersiz beslenme, ağız ve diş sağlığı, aşılama, bulaşıcı hastalıkların kontrolü, çevre sağlığı, ilk ve acil yardım, iş ve işçi sağlığı, gençlerin zararlı alışkanlıklardan korunması hizmetlerindeki yetersizlikler önemli sağlık sorunlarına ve ekonomik kayıplara neden olmaktadır. Bu hizmetler temel sağlık hizmet birimlerine entegre edilerek yaygın, sürekli ve etkili kılınmalıdır.

KAYNAKLAR

Açıl A.Fethi, Demirci Rasih, Tarım Ekonomisi Dersleri, A.Ü. Ziraat Fak. Yay.880, Ders Kitabı: 245, Ankara, 1984.

Açıl A.Fethi, Ekonomi I (Genel Ekonomi), Ank. Üniv. Ziraat Fak. Ders Kitabı 249, Ankara: 1984.

Aktan Reşat, Türkiye İktisadi (Genişletilmiş 3. Baskı), A.Ü.S.B.F. Yay. No, 425, Ankara: 1987.

Akin Erdoğan, Ekonomide 65 yıl. Milliyet Gazetesi. 29-Ekim 1988 Eki.

A.Ü.S.B.F., Osmanlı Sanayii 1913. 1915 Yılları Sanayi İstatistiği, Yay.No:229, Ankara 1970.

Bşb. İst. Gen. Müd., 1959 İstatistik Yıllığı, Yay. No:380, Ankara, 1960.

Bşb. İst. Gen. Md., Ziraat İstatistik Özetleri 1940-1960, Yay.No:415, Ankara, 1961.

Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1985, Yay.No.1150, Ankara, 1985.

Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1987, Yay.No. 1250, Ankara, 1988.

Bşb. DİE, 1987 Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları, Yay. No.1441, Ankara, 1990.

Bşb. DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yay. No. 1472, Ankara, 1992.

Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1990, Yay. No. 1510, Ankara, 1992.

Bşb. DİE., Tarım İstatistikleri Özeti 1990, Yay. No. 1525, Ankara, 1992.

Bşb. DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yay. No: 1816, Ankara, 1993.

Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1993, Yay.No. 1620, Ankara, 1993.

Bşb. DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1995, Yay.No.1845, Ankara, 1996.

Bşb. DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Yay. No.1883, Ankara, 1996.

Bşb. DİE., Tarım İstatistikleri Özeti 1995, Yay. No., 1889, Ankara, Kasım 1996.

Bşb. DPT, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ankara, 1963.

- Bşb. DPT, Kalkınma Planı, (İkinci Beş Yıl) 1968-1972, Ankara, 1967.
- Bşb. DPT; Yeni Strateji ve Kalkınma Planı (Üçüncü Beş Yıl) 1973-1977, Yay. No: DPT. 1272, Ankara, 1973.
- Bşb. DPT, Gelir Dağılımı 1973. Sosyal Planlama Dairesi Arş. Şubesi, Yay. No. DPT, 1495-SPD.290, Ankara 1978.
- Bşb. DPT, Dördüncü BYKP 1979-1983, Yay. No. DPT 1664, Ankara, 1979.
- Bşb.DPT., V.BYKP Öncesinde Gelişmeler 1972-1983 (Ekonomik ve Sosyal Gelişmeler), Yayın No: DPT, 1975, Ankara, Ocak 1985.
- Bşb. DPT, Beşinci BYKP (1985-1989), Yay. No. DPT, 1974, Ankara, 1985.
- Bşb.DPT., Hazine ve Dış Ticaret Gn.Md., Fiyat Endeksleri, Ankara, Şubat 1987.
- Bşb. DPT, V.BYKP 1988 Yılı Programı, Yay.No.DPT.2118, Ankara,1988.
- Bşb. DPT, VI. BYKP Öncesinde Gelişmeler 1984-1988, Yayın No:2190, Ankara, 1988.
- Bşb. DPT, Altıncı BYKP (1990-1994), Yay.No.DPT. 2174, Ankara, 1989.
- Bşb. DPT, VI. BYKP. 1991 Yılı Programı, Ankara, 1990.
- Bşb. DPT, VI. BYKP, 1992 Yılı Programı, Ankara, 1992.
- Bşb. DPT, VI. BYKP, 1993 Yılı Programı,Ankara, 1992.
- Bşb, DPT, SPO., Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara, Şubat 1992
- Bşb. DPT, VI. BYKP 1993 Yılı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler, Ankara, Kasım 1992.
- Bşb. DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara, Ocak 1993.
- Bşb.DPT., Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Teşvik ve Uygulama Gn.Md. Yatırımları Teşvik Mevzuatı, Ankara, 1993.
- Bşb. DPT, SPO., Uluslararası Ekonomik Göstergeler, Ankara, Ekim 1993.
- Bşb. DPT., VI. BYKP 1994 Yılı Destek Çalışmaları (Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler) Ankara, Ekim 1993.
- Bşb. DPT, SPO., Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara, Şubat 1994.

- Bşb. DPT**, Ekonomik Önemler Uygulama Planı, Ankara, 5 Nisan 1994.
- Bşb. DPT**, VI. BYKP, 1994 Yılı Programı, Ankara, 1994.
- Bşb. DPT**, 1995 Yılı Geçiş Programı, Ankara, 1994.
- Bşb. DPT.**, 1995 Yılı Geçiş Programı Destek Çalışmaları (Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler), Ankara, Ekim 1994.
- Bşb. DPT, SPO.**, Temel Ekonomik Göstergeler, Şubat 1995.
- Bşb. DPT**, Yedinci BYKP (1996-2000), Ankara, 1995.
- Bşb. DPT**, VII. BYKP, 1996 Yılı Programı, Ankara, 1996.
- Bşb. DPT**, VIII. BYKP, 1997 Yılı Programı, Ankara, 1996.
- Bşb. DPT, SPD.**, Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler, Ankara, Ekim 1996.
- Bşb. Özelleştirme İdaresi Bşk.**, Türkiye'de Özelleştirme, Ankara, 16 Ağustos 1995 ve 9 Ocak 1996.
- Bşb., R.Gazete**, Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 25 Nolu Karar, (Karar Sayısı 6/167, 24 Ocak 1980), 25 Ocak 1980.
- Bağol Koray**, Türkiye Ekonomisi (Genişletilmiş 3. Baskı), İzmir, 1992.
- Bayar İkin ve Ergun Temel**, 1980 Sonrası Dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1990.
- Bulutay Tuncer, Timur Serim, Ersal Hasan**, Türkiye'de Gelir Dağılımı 1968, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 325, Ankara, 1971.
- Cillov Haluk**, Türkiye Ekonomisi (4. Baskı), İst. Üniv. Yay. 1718, İktisat Fak. No:305, İstanbul, 1972.
- Çalgüner Cemil**, Ziraat Politikası Ders Kitabı I, Zir. Fak. Yay: 529, Ders Kitabı: 174, Ankara, 1974.
- Darkot Besim**, Türkiye İktisadi Coğrafyası (3. Baskı), İst. Üniv. Yay. 1001, İktisat Fak. No: 139, İstanbul, 1963.
- Demirel Süleyman**, DSİ 40. Yıl Konuşması, Ankara, 12 Nisan 1994.
- Eldem Vedat**, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1970.

Eraktan Gülcan, Türkiye'de Tarım, Tarım Kesimine Yönelik Politikalar ve AT Karşısındaki Durumu, Ankara, 1988.

FAO, Statistical Yearbook 1988, Rome.

FAO, Fertilizer Yearbook 1994, Vol 44, Series No: 126, Rome, 1995.

Hiç Mükerrrem, Türkiye Ekonomisinin Analizi, Başlıca Ekonomik Göstergeler, İst. Univ. Yay. No: 2665, İkt. Fak. Yay. 454, İstanbul, 1980.

İnan İ.Hakkı, Tarım Ekonomisi, (3. Baskı)Tekirdağ, 1994.

IMF, World Economic Outlook, May, 1996.

Kazgan Gülten, Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme, İst. Univ. Yay. No:120, İktisat Fak. No: 199, İstanbul, 1966.

Kılıçbay Ahmet, Türk Ekonomisi Modeller, Politikalar, Stratejiler, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. No:263, Ekonomi Dizisi: 19, Ankara 1989.

Kıyucuklu Nazif, Türkiye İktisadi, İstanbul, 1983.

Lay Hasan, Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçişin Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri, İzmir, 1985.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1986 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara, 1986.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1988 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara, Ekim 1988.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1992 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara, 1992.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1993 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara, 1993.

Maliye Bakanlığı, 1996 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara, 1996.

Milliyet Gazetesi, 2 Eylül 1989 ve 19 Ekim 1996.

Talim Metin vd., "Ulusal Ekonomide Tarımın Yeri ve Önemi" T.Z.M. IV. Teknik Kongresi, Kongre Kitabı Cilt I, Ankara, 9-13 Ocak 1995.

TOBB, İktisadi Rapor 1990, Ankara, 1991.

Tufan Ayhan, Türkiye'deki Tarımsal Vergiler Üzerine Bir İnceleme, Bil. Arş. ve İnc. 587, Ankara, 1988.

Tufan Ayhan, Türkiye'de Enflasyon ve Etkileri, A.Ü. Z.F. Yay. 1088, Bilimsel Arş. ve İncelemeler 588, Ankara, 1988.

- Tufan Ayhan**, Türkiye Ekonomisinin Kaynakları ve Genel Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım Kesiminin Durumu, A.Ü. Ziraat Fak. Yay. No:1102, Ankara, 1988.
- Tufan Ayhan ve Sayın Cengiz**, "Yatırımların Sektörel Dağılımı", T.Z.M. IV. Teknik Kongresi, Kongre Kitabı Cilt I, Ankara 9-13 Ocak 1995.
- TÜSİAD**, 1987 Yılına Girenken Türk Ekonomisi, Yayın No: TÜSİAD-T/87, 1.95, İstanbul, Ocak 1987.
- TÜSİAD**, 1990 Yılına Girenken Türk Ekonomisi, Yayın No: TÜSİAD-T/90, 1.131, İstanbul, Ocak 1990.
- TZOB**, Ziraî ve İktisadî Rapor 1986-1987, Yay. No:155, Ankara, 1988.
- TZOB**, Ziraî ve İktisadî Rapor 1990-1991, Yay.No:169, Ankara, 1992.
- TZOB**, Ziraî ve İktisadî Rapor 1992-1993, Yay. No:174, Ankara, 1994.
- Uman Nuri**, Milliyet Gazetesi, 30 Temmuz 1979.
- Ülgen Yüksel**, Ekonomide 65 yıl, Milliyet Gazetesi, 29 Ekim 1988 Eki.

ENDEKS

—A—

Aşar, 50; 132
Akarsular, 10; 11
Aktif Nüfus, 31; 130; 131; 134; 167
Ara Malları, 170
Arazi Tesarruf Durumu, 146
Arazi Vergisi, 152
Arıtmalık Yoğunluk, 28
Artış Oranı, 18
Avrupa Ölçeği, 64
Avrupa Parlamentosu, 64

—B—

Bütçe Açığı, 98
Büyüme Hızı, 40; 58; 67; 68; 69; 71; 72; 73; 74; 107
Bağımlı Nüfus, 22
Bağımlılık Oranı, 22; 35
Beş Yıllık Sanayi Planı, 166
Beşeri Kaynaklar, 1
Birimli Enerji, 159; 161; 162; 163; 164
Bireysel Üretim, 127; 136
Boru Hattı Tasımlanması, 181

—C—

Cari Fiyat, 66
Coğrafi Mekki, 61

—Ç—

Çalışan Nüfus, 25; 31; 153; 167; 174
Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 52

—D—

Dış Alım, 36; 48; 52; 59; 60; 62; 82; 101; 117; 120; 121; 123; 124; 144; 152; 158; 168; 172; 187
Dış Satım, 48; 52; 60; 62; 101; 117; 120; 121; 123; 129; 130; 138; 144; 152; 153; 158; 168; 172
Dış Satım Katkısı, 138
Dış Ticaret Dengesi, 101
Dış Ticaret Hacmi, 120; 121; 172
Dış Ticaret Haddleri, 107; 120
Demografi, 22
Demografik Yatırım, 22
Dengeleme Paketi, 62
Deniz İlgili Alanı, 8

Demeklerne Fiyat İstikrar Formu, 22
Devallasyon, 52; 59; 96
Devletçilik İfkesi, 54
Doğal Çevre, 1; 2
Doğal Kaynaklar, 1; 2; 35; 143; 161
Doğal Kayullar, 1; 129
Doğal Nüfus Artış, 18; 19
Doğum Oranı, 19
Durgun Sular, 10

—E—

EFTA Ülkeleri, 64
Ekonomi Politikası, 37; 113
Ekonomik Öselenler Uygulama Planı, 63; 97
Ekonomik Dikren, 41
Ekonomik Denge Modeli, 62
Ekonomik Faaliyetlere Katılma Oranı, 17
Ekonomik Gösterge, 44
Ekonomik Gelişme, 20; 44; 193
Ekonomik Gelişme Ağamaları, 20
Ekonomik Kalkınma, 17; 29; 51; 53; 110; 135; 161; 166
Ekonomik Yapı, 125
Ekaik İstihdam, 131
Emasyon, 59; 60; 96; 97
Emlak Vergisi, 122
Enerji Üretimi, 11; 161; 163; 164
Enerji Tüketimi, 161
Enflasyon, 55; 56; 58; 94; 96; 101; 105; 108; 188
Enflasyoncu Gelişme, 47; 53

—F—

Faali Nüfus, 24
Fiyat Deflasyon, 108
Fizyolojik Yoğunluk, 28

—G—

Gümrük Birliği, 64
Gayri Safi Milli Hasıla, 37; 65
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla, 74
Geçinme Endeksi, 94
Geçit Alanı, 6
Geçit İkimi, 74
Gelişme, 8; 18; 20; 23; 26; 28; 35; 36; 39; 42; 44; 45; 47; 52; 53; 55; 57; 61; 79; 83; 85; 86; 89;
90; 104; 121; 129; 130; 133; 134; 141; 150; 155; 161; 164; 174; 175; 182; 187; 190; 191;
193; 194; 196; 197
Gelişme Hızı, 67
Gelişme Yöneler, 93
Gelişmişlik Ölçümü, 74
Gelir Dağılımı, 45; 74; 76
Genel Tarım Sayımı, 146

Gerçe Yörelen, 93
Gizli İşçilik, 45; 131; 156
Global, 47

—H—

Haberleşme, 44; 110; 174; 175; 182; 183; 194
Hancheleli Gelir Dağılımı, 78
Hayat Standartı, 78
Hayvanlar Vergisi, 132
Hayvansal Üretim, 128; 136

—İ—

İç Su Ürünleri, 166
İç Ticaret Hadleri, 107; 133
İygücü Arzı, 31; 33
İygücü Fazlası, 31; 33; 57; 129; 131
İygücü Kurulum Oranı, 130
İygücü Katkısı, 130
İygücü Talehi, 32; 33
İşlenen Tarım Araçları, 4
İşlenen Topraklar, 139
İlim Koşulları, 54
İlim Kuşağı, 6
İstihdam, 20; 33; 35; 56; 84; 85; 94; 110; 112; 131; 156; 167; 188; 189; 190; 198
İstihdam Sorunu, 4
İstikrar Tedbirleri, 166
İthal İkame Prensipli, 166
İzdeğin Alanı, 166
İzmir İktisat Kongresi, 43; 50; 166

—K—

Köy-Şehir Çiğdini, 30
Köyde Nüfus, 29; 30
Kültür Balıkçılığı, 8; 153; 154
Kırsal Kenar, 31
Kalkınma, 17; 20; 22; 29; 35; 36; 37; 38; 44; 45; 46; 47; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 64; 83; 85;
86; 90; 97; 109; 110; 135; 139; 155; 158; 159; 161; 166; 167; 174; 184; 196
Kalkınma Hızı, 44
Kamu Gelirleri, 63
Kamu Harcamaları, 85
Kamu Ortaklığı İdaresi, 114; 115; 186
Kamu Ortaklığı Yüksek Kurulu, 114
Kapital Katkısı, 132
Kapital Oluşumu, 86
Kapitalist Düzen, 43
Kara Suları, 10
Karın Ekonomisi, 42; 43
Karın Teşebbüsü, 42
Karın Değeri, 69; 82; 84; 134; 159; 160; 184

Kişi Başına Gelir, 48; 56; 72; 74; 82
Konsolide Bütçe, 97
Koruyucu Sağlık Hizmetleri, 198
Kullanım Amaçları, 4

—L—

Liberal Gibrüg, 48
Lozan Barış Konferansı, 50

—M—

Maden Rezervi, 157
Maliyet Enflasyonu, 103; 105
Marshall Yardımı, 52
Master Plan, 114; 177
Mekanizasyon, 140; 144
Me'a Alanları, 5; 143
Metal Madenler, 157
Metal Olmayan Madenler, 13; 16
Millî Ekonomî, 43
Millî Gelir, 51; 54; 65; 66; 67; 76; 78; 84; 86; 94; 97

—N—

Nüfus Artış Hızı, 19; 20; 35; 48; 55; 56
Nüfus Artış Miktarı, 18; 19
Nüfus Dağılımı, 188
Nüfus Miktarı, 17; 21; 24; 29; 153; 167
Nüfus Piramidi, 168
Nüfus Yoğunluğu, 1; 26; 28
5 Nisan Kararları, 71

—O—

OECD Ülkelere, 33
Okulların Oranı, 194
On Bin Ölçeği, 65
Oranlık Konuş, 64
24 Ocak İktisat Programı, 87

—Ö—

Ödemeler Dengesi, 59; 101; 189; 190; 191
Ölüm Oranı, 19
Özelleştirme, 64; 113; 114; 115; 116; 117; 119; 158; 160; 175; 182

—P—

Perspektif Plan, 57
Petrol Boru Hattı, 176; 181
Piyasa Kalkın, 130
Planlı Kalkınma, 37; 44; 47; 184
Planlı Kalkınma Dönemi, 47; 55; 193
Plüvaz Dönem, 47; 53

—R—

Rahatsızlık Endeksi, 33

—S—

Sabit Sermaye Yatırımı, 89; 138; 184
Sanayi Sayımı, 65
Sektör Ayrımı, 1; 125
Sermaye Girdisi, 140
Sulama Alanları, 142

—S—

Şehirleşme Eğilimi, 30
Şehirli Nüfus, 29; 30; 130

—T—

Tüketim Fiyatları, 188
Tüketim Malları, 52; 54; 61; 100; 169; 170
Tüketim Vergisi, 132
Tasarrufluk, 188
TALİP ENFLASYONU, 94
Tarım Sayımı, 146
Tarıma Dayalı Sanayi, 189
Tarımsal Girdi, 140
Tarımsal Yoğunluk, 28; 29
Tarla Tarımı, 5
Tasarruf Mevdi, 131
Tevvik Belgesi, 93
Tevvik Sanayi Kamusu, 49; 50
Temel Sağlık Hizmetleri, 196
Toplu Konut Fonu, 186
Toplum Kalkınması, 57
Topografik Yapı, 188
Toprak Erceyona, 10
Toprak Mhsufleri Vergisi, 52; 132
Toprak Rejimesi, 57
Toprak ve Su Kaynakları, 139
Tömen Doktrini, 52

—U—

Ulağım Master Planı, 177
Ulusal Ekonomi, 11; 22; 36; 65
Ulusal Gecir, 44; 72; 84; 130; 134; 153; 159; 167; 190
Uygulama Planı, 63; 97

—Ü—

Ürün Getirmeyen Topraklar, 4
Üretim Değeri, 83; 159; 171
Üretim Faktörü Katkısı, 129; 130
Üretim Kalkası, 65

—V—

Varlık Vergisi, 52
Verimsiz Arazi, 4

—Y—

Yüzey Şekilleri, 3
Yağ Bileşimi, 4
Yağın Değışiklik, 87
Yatırım, 17; 36; 37; 38; 40; 44; 53; 58; 60; 61; 62; 85; 87; 89; 90; 92; 93; 94; 101; 103; 107; 109;
124; 140; 141; 153; 168; 169; 173; 174; 175; 177; 184; 185; 191; 195; 196; 199
Yatırım Harcamaları, 85
Yatırım Maddesi, 169
Yatırım Teşvik Belgesi, 85
Yerüstü Suları, 2
Yer Üstü Suları, 10
Yerleşim Alanları, 4
Yol Vergisi, 132

—Z—

Zırsı Kombinasi, 4
Zorunlu Temel Eğitim, 194

ISBN 975-482-406-1